ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ XVII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

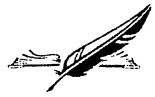
Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

Київ – 2003

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ

Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ XVII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Київ
Видавничий дім «Стилос»
2003

ББК 63.3(4УКР)4-5
П 57

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 19 червня 2003 р.)

Рецензенти:
д. і. н., проф. І.Н.Войцехівська,
д. і. н. Г.Ю.Івакін,
д. і. н., проф. Н.І.Миронець

Обкладинка В.Соловйова

В оформленні обкладинки використаний фрагмент акварелі М.Рожена «Фасад Старокиївської фортеці від московської сторони. 1765–1786 рр.»

Попельницька О.

П 57 Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX століття / Відповід. ред. д. і. н., проф М.Ф.Дмитрієнко. – К.: ВД «Стилос», 2003. – 304 с.

ISBN 966-8518-03-9

У книзі на основі комплексного опрацювання нових письмових, археологічних та картографічних джерел розглядаються питання історичної топографії Подолу у часи пізнього середньовіччя та початкового періоду нового часу (XVII–XIX ст.) – загальноміського політичного, економічного, суспільного і культурного осередку, центру самоврядування, торгівлі та ремісничої діяльності.

Для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією Києва – столиці України.

ББК 63.3(4УКР)4-5

© О.Попельницька, 2003
© Видавничий дім
«Стилос», видання, 2003

ISBN 966-8518-03-9

ПЕРЕДМОВА

Протягом останнього десятиліття українські вчені успішно досліджують «білі плями» вітчизняної середньовічної історії, залучаючи нові факти та застосовуючи надбання історіографії. Хоча за цей час зроблено чимало, при детальному розгляді та аналізі проблематики наукових публікацій стає зрозумілим, що для більш об'єктивного розуміння історичного процесу необхідно освоїти нові напрями наукових пошуків. Це допоможе з'ясувати ряд важливих питань, досі не висвітлених історичною наукою. Однією з новацій є зростання інтересу до історії українських середньовічних міст, у першу чергу Києва – центру вітчизняної державності та культури.

У розробці цієї проблеми вітчизняними науковцями вже зроблені перші кроки. Вагомим здобутком став вихід у світ двох досліджень: «Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.» Г.Ю.Івакіна (1996 р.) та «Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя» С.І.Климовського (2002 р.). Автори, залучаючи представницьке коло історичних джерел (археологічних, писемних, картографічних, нумізматичних), розглянули широкий спектр питань (зокрема, еволюцію міської системи під впливами природних, соціально-економічних та політичних чинників), дослідили роль та значення окремих історичних частин Києва у формуванні єдиного урбаністичного простору, з'ясували локалізацію деяких топографічних об'єктів на території міста.

При всебічному розгляді історії Києва не останню роль відіграє історична регіоналістика – вивчення індивідуального розвитку кожного з районів (Печерська,

Верхнього Києва та Подолу), що складали єдиний «міський організм», зберігаючи при цьому певну політичну і економічну автономію. До XIX ст. провідна роль у міській структурі належала Подолу, де перебував магістрат, зосереджувалися ремесло і торгівля. Часом висхідного розвитку Подолу – міського ядра стали XVII–XVIII ст. Це знайшло відображення у збільшенні населення і зростанні його території, удосконаленні міського планування і адміністративного поділу, розквіті «мурованого» будівництва. Поступальну еволюцію Подолу, центру міста з другої половини XVIII ст., почали гальмувати несприятливі політичні та економічні чинники, а його забудову та старовинну вуличну мережу знищила катастрофічна пожежа 1811 р., після чого функції центру київського політичного та економічного життя перебрали Печерськ та Верхній Київ.

Протягом XIX–XX ст. вітчизняна історіографія збагатилася публікаціями багатьох джерел з історії середньовічного Подолу. Під час археологічного вивчення Подолу була виявлена значна кількість нових археологічних матеріалів. Однак унікальна та інформативна джерельна база з проблеми дослідження ще не використовувалася у повному обсязі.

Хоча багато аспектів розвитку Подолу були розглянуті у працях з історії середньовічного і ранньомодерного Києва, монографія, присвячена виключно цьому давньому міському району з цікавою долею, досі не створювалася. Тому одним з головних завдань, які ставив перед собою автор запропонованого на розгляд читацького загалу дослідження, було введення до наукового обігу корпусу виявлених ним оригінальних та вже опублікованих історичних джерел (проте трактованих під новим кутом зору). Це дозволяє перейти до більш грунтовної розробки проблеми історичної топографії і розвитку Подолу XVII–XVIII ст. Специфіку цієї праці,

створеної на межі археології та історичного джерелознавства, визначило комплексне використання писемних, археологічних та картографічних джерел, що взаємодоповнюються.

Автор сподівається, що ця монографія стане першою зі студій з історичного районування Києва і майбутні дослідники продовжать розробку цієї, хоч складної і копіткої, однак цікавої і перспективної проблеми та будуть опановувати «цілину» архівних документів, які ще чекають на своїх «першовідкривачів» і публікаторів.

Висловлюю подяку тим, хто причетний до виходу цієї книги: І.С.Винокуру, Г.Ю.Івакіну, С.І.Климовському, Г.А.Козубовському, М.С.Сергєєвій, О.М.Титовій, В.К.Козюбі, А.А.Чекановському, Л.В.Чміль, а також друзям, рідним та колегам.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Працею, що стоїть біля витоків києвознавства, є «Опис міста Києва» М.Ф.Берлинського, створений до 1800 р. і виданий вже у наш час. У ній, зокрема, були розглянуті і питання історичної топографії Подолу. Для цього автор залучив як унікальні архівні джерела, так і факти, запозичені з доповідної записки 1774–1775 рр. поручника В.І.Новгородцева. Заслуга М.Ф.Берлинського полягає в тому, що він першим з дослідників створив широку і повноцінну картину історії Подолу та приділив увагу таким питанням історичної топографії цього київського району, як локалізація «Біскупщини» та Біскупської башти, з'ясування часу спорудження будинків Артемихи, Ю.Дранчева та «Петра І», церкви Миколи Доброго, магістратського шинку та «старого Гостиного двору» тощо.

Подальшим кроком у вивченні топографії середньовічного Подолу став вихід у світ (1868 р.) «Истории Киева» М.В.Закревського. Крім безлічі переваг, основними недоліками цього дослідження є його структура, при якій статті розташовані не за проблематикою, а за алфавітом, що не дозволяє розглядати топографію Подолу як єдине ціле. Створенню повноцінного наукового дослідження стало на заваді і негативне ставлення М.В.Закревського до писемних пам'яток, складених після описуваних подій (які він не вважав за достовірні), та відсутність наукової критики джерел, запозичених у інших дослідників (зокрема, М.Ф.Берлинського), і, відповідно, хибні висновки та фактичні помилки. Зокрема, автор невірно визначив місце розташування

«Біскупського» палацу і «будинку Артемихи». Позитивними рисами дослідження є використання документів з історичної топографії Подолу, завдяки яким були правильно локалізовані такі об'єкти подільської забудови XVI–XVII ст., як Житній торг, будинок С.Туптала, католицький храм Діви Марії та вірменська церква. Додатки до праці (карти-схеми Києва X–XIX ст., хронологічні переліки київських воєвод та губернаторів), що стали у пригоді багатьом наступним дослідникам, дотепер не втратили актуальності.

Деякі з поглядів М.В.Закревського піддав справедливій критиці М.О.Максимович. Дискусії, зокрема, точилися з приводу місця розташування замку (на горі Киселівці чи Уздихальниці) та його розмірів. У статтях «Записки про перші часи Богоявленського братства», «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного», «Дещо про землю Київську» М.О.Максимович дослідив деякі «білі плями» в історії Подолу: уточнив час виникнення Богоявленського братства (схиляючись до «ранньої дати» – кінця XVI ст.), висловив припущення про спорудження Василівської церкви П.Сагайдачним, ввів до наукового обігу відомості з літопису Я.Єрлича та листів анонімного свідка про пожежу 1651 р.[1] Попри окремі фактичні та теоретичні помилки, внеском М.О.Максимовича у розробку проблеми є залучення пізніх писемних джерел XVI–XVII ст. та їх критичний аналіз. Багато з висновків його праць результативно використали наступні покоління дослідників, зокрема М.І.Петров та М.С.Грушевський.

З праць кінця XIX ст. слід відзначити студії з церковного та монастирського землеволодіння середньовічного Подолу авторів О.Георгієвського[2], М.Мухіна[3], М.Маліженовського[4], М.І.Петрова[5]. Їх джерельна значущість полягає у введенні до наукового обігу писемних пам'яток XVII–XVIII ст., більшість яких зараз вважається втраченими. Недоліком цих праць є

модернізація текстів документів (опублікованих переважно в авторському перекладі) та неточності у їх прочитанні.

Значну кількість нового фактичного матеріалу, що стосувався діяльності магістрату, формування приватного землеволодіння, родоводів міщанських родин, опублікували дослідники І.М.Каманін[6] та О.О.Андрієвський[7]. Ці публікації (у авторському переказі) документів, за умови втрат їх оригіналів, є подекуди єдиними джерелами при розгляді ряду питань історичної топографії Подолу XVII–XVIII ст.

Публікації статистичних та наративних джерел XVI–XVIII ст. (чимало яких увійшли до хрестоматійного «Сборника материалов по исторической топографии Киева и его окрестностей» 1874 р.) мали важливе значення для вивчення соціального, етнічного та демографічного складу населення Подолу. Найважливішими з них для проблеми дослідження є «Опис Київського замку 1552 г.» (далі – «Опис...» 1552 р.)[8]; записки 1595 р. біскупа Ю.Верещинського[9]; декрет 1602 р. про вимір «Біскупського містечка»[10]; літописні замітки з відомостями про окремих мешканців Подолу[11], реставрацію 1613 р. Успінського собору[12], маєтності католицького біскупа і домініканського монастиря[13] тощо.

Багато джерел та аналітичних статей з різних аспектів проблеми у 1872–1917 рр. були опубліковані на сторінках часописів «Киевская старина», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Труды Киевской духовной академии». Так, В.Б.Антонович вдало реконструював соціальне середовище Подолу XVI ст.[14], а О.О.Андрієвський[15] здійснив аналіз документів, що стосувалися міського господарства, складу населення, приватного землеволодіння, персоналій представників міської «верхівки», історичної топографії Подолу XVII–XVIII ст. І.М.Каманін дослідив діяльність магістрату[16] та уточнив перелік київських війтів XVII ст.[17] О.М.Лазаревський[18] зібрав відомості про київського сотника С.Туптала

і локалізував на Подолі його приватну «кам'яницю». «Генеральному опису малоросійських полків» 1766 р. («Рум'янцевському») присвятив дослідження І.В.Лучицький[19], який узагальнив інформацію про козацькі двори Подолу.

С.Т.Голубєв у статтях «Древние и новые сказания о начале Киевской Академии» (1889 р.), «Историко-топографические изыскания и заметки о Древнем Киеве» та «Спорные вопросы о древней топографии Киева» (1910 р.) приділив увагу історії Братського монастиря і питанням подільської топографії.

Дослідження середньовічного Києва в цілому і Подолу зокрема набуло подальшого розвитку в історичних оглядах межі XIX–XX ст. В.Б.Антоновича[20], В.С.Іконникова[21], М.І.Петрова[22], П.Г.Клепатського[23], створених на високому науковому рівні, що і досі не втратили своєї джерельної вартості. Так, В.С.Іконников у нарисі з історії Києва 1654–1855 рр. (насиченому фактичним матеріалом і авторськими висновками) першим з науковців здійснив аналіз розвитку Подолу як структурної ланки міського організму, а М.І.Петров слушно припустив, що Афанасіївська та Миколаївська церкви «Опису Київського замку 1552 г.» – два подільські храми св. Миколая (Доброго та Притиска), відомі з XVII ст. М.І.Петров також визначив кордони «Біскупщини» за Глибочицею, висловив припущення, що первісним іменем Предтечинської церкви є Вознесенська (під яким вона згадується у 1604 р.) та критично переглянув думку М.Ф.Берлинського про те, що Воскресенську церкву заснував Є.Дашкевич[24]. П.Г.Клепатський виклав історію київського замку із залученням нових писемних і статистичних джерел, зокрема «Податкового тарифу» 1570 р.

Історії Подолу XVI–XVII ст. приділяли увагу і зарубіжні дослідники. Так, хронологічний перелік київських війтів і урядовців магістрату (створений із залученням нових писемних пам'яток) польського дослідника

Е.Руліковського[25] до сьогоднішнього дня є найдетальнішим серед подібних реєстрів. Автор також визначив типи шляхетських гербів XVI ст. подільських міщан Баликів, Андрієвичів та Хмелів, з'ясував факт існування при київському замку козацької роти. Е.Руліковський також увів до наукового обігу інформацію про перебування на Подолі католицьких ченців-францисканців та волохів з особистої охорони митрополита П.Могили. Важливим для дослідження історичної топографії Подолу є наведений у роботі перелік власників дворів, розташованих у 1640-х рр. вздовж трьох центральних міських вулиць[26].

Важливі факти з історії київського Подолу (правда, у «розпорошеному» вигляді) викладені у працях М.С.Грушевського[27]. Зокрема, це – відомості про обсяги руйнації забудови під час козацьких повстань 1590-х та 1630-х рр. і Національно-визвольної війни, про київську козацьку сотню та представників міської «верхівки» першої половини XVII ст. Перевага праць М.С.Грушевського над історичними розробками його попередників полягала у більш ретельній авторській критиці історичних джерел.

Історії Подолу XVII–XVIII ст. приділили увагу у путівниках (1917 та 1930 р. видання) дослідники К.В.Щероцький та Ф.Л.Ернст[28]. Перша з праць є компілятивною і насичена фактичними помилками, обумовленими використанням неперевірених чи неправильно трактованих запозичених у інших дослідників фактів і висновків. Зокрема, невірно зазначені роки спорудження цегляних Іллінської та Притиско-Микільської церков, а невдалу спробу К.В.Щероцького реконструювати первісний вигляд будівлі домініканського костелу піддав справедливій критиці відомий мистецтвознавець Ф.Л.Ернст[29].

У путівнику, виданому під редакцією Ф.Л.Ернста, вперше була зосереджена увага на пам'ятках подільської

архітектури XVII–XIX ст.: будинках «Мазепи» (на думку Ф.Л.Ернста, перебудованій «кам'яниці» XVIII ст.), Киселівських (історію якого автор дослідив) та «Петра І». Останній, як вважав Ф.Л.Ернст, був споруджений не раніше 1740-х рр., а отже, не міг існувати за часів Петра І, як вважали М.В.Закревський, П.Г.Лебединцев та В.С.Іконников. Ф.Л.Ернсту також належить слушне припущення про те, що фундатор спорудженої у 1670 р. Воскресенської церкви, Михайло Грек і Михайло Радзицький – одна і та ж особа[30].

Загалом Ф.Л.Ернст багато уваги приділив дослідженню архітектури середньовічного Подолу. Зокрема, у статті (1926 р.), присвяченій аналізу малюнків Києва 1651 р. А. ван Вестерфельда, Ф.Л.Ернст визначив будівлі київського замку, Флорівського монастиря, Василівської, Борисоглібської, Богоявленської, вірменської, Добро- та Притиско-Микільської церков та дослідив історію цих пам'яток за писемними джерелами[31].

Деякі питання історії середньовічного Подолу в 1926–1931 рр. були розглянуті у статтях наукових збірок ВУАН. Так, І.В.Моргілевський ідентифікував архітектурні об'єкти Верхнього Києва і Подолу панорами 1651 р. з будівлями, відомими за писемними джерелами[32]. Д.М.Щербаківський[33], К.О.Лазаревська та М.Карачківський[34] виявили експонати київських музеїв і писемні пам'ятки, пов'язані з діяльністю міських цехів XVII–XIX ст., а С.Шамрай створив дослідження з історії київського козацтва XVIII ст. та ввів до наукового обігу нові статистичні відомості про склад населення Києва у 1723 р.[35]

Статті, присвячені зображенню вуличної мережі подільського передмістя Плоске на плані 1803 р., долі подільських «кам'яниць» XVIII ст. та київським війтам XVI–XIX ст., ввійшли до збірки праць історика В.І.Щербини[36].

Загалом, історики XIX ст. – 1930-х рр. виявили і систематизували значний фактичний матеріал і зробили важливі висновки з різних питань історії Подолу XVI–XVIII ст. Проте цілісна картина його еволюції як міського центру створена не була, динаміка внутрішнього розвитку Подолу не стала предметом окремого дослідження, а тогочасні праці мали переважно описовий характер.

Зі студій 1950–1960-х рр. слід відзначити монографію О.С.Компан[37], у якій, із залученням нових писемних джерел, були розглянуті, зокрема, і питання соціальної належності населення Києва XVII ст. та діяльність міських ремісничих цехів і статтю І.М.Самойловського. Остання, присвячена подільській вуличній і водогінній мережам[38], стала першим спеціальним дослідженням з археології Подолу XVII–XVIII ст.

Зі створенням у 1971 р. Подільського загону Київської експедиції Інституту археології АН УРСР наукове вивчення Подолу перейшло у якісно нову фазу – до наукового обігу активно почали вводитися археологічні матеріали, що розширило джерельну базу проблеми дослідження.

Статті П.П.Толочка, К.М.Гупала та Г.Ю.Івакіна стали підсумком досліджень 1969–1975 рр. середньовічних археологічних шарів і об'єктів Подолу: будівель, міського водогону та вуличних мостових, кафедрального костелу «Біскупського містечка» та садиби «будинку Петра І»[39].

Результати розкопок 1984–1989 рр. в Гончарному та Кожум'яцькому ярах (під час яких були виявлені рештки ремісничих садиб, поховання, елементи водогінної та дренажної мереж XVII–XVIII ст., давній рельєф) були опубліковані у статті Г.А.Козубовського, Г.Ю.Івакіна та А.А.Чекановського[40] – першій студії з археології Подолу, створеній на засадах комплексного вивчення археологічних, картографічних та писемних джерел.

Дослідження у 1975–1985 рр. Г.Ю.Івакіним і Г.А.Козубовським архітектурних решток вірменської церкви стали вагомим внеском у вивчення історії подільської вірменської колонії XV–XVII ст.[41]

У дослідженні з археології Подолу давньоруського часу К.М.Гупало зробив важливий висновок про вплив давнього ландшафту на формування вуличної мережі Подолу, у якому вирішальну роль відігравали рельєф та напрями русел водних артерій – Глибочиці, Киянки, Боричевого Току, Борисоглібського ручаю[42]. Ці висновки дійсні і при вивченні планування середньовічного Подолу. Подальшої розробки питання впливу рельєфу на конфігурацію вуличної мережі дістало у монографії М.А.Сагайдака[43].

Накопичення джерельної бази з проблеми дослідження у 1980–1990-х рр. відбувалося як шляхом введення до наукового обігу нових інформаційних джерел, так і републікації вже відомих історіографічних пам'яток: праць М.Ф.Берлинського, М.С.Грушевського, І.І.Фундуклея, К.В.Щероцького, Ф.Л.Ернста, Г.Л. де Боплана та інших.

У 1980 р. був опублікований «Інвентар київського замку» 1619 р., що містить нові відомості з топографії міської середньовічної фортеці[44]. У 1982 р. авторський колектив на чолі з Н.М.Яковенко та Г.В.Боряком видав анотований «Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст.», серед яких – чимало з історії Подолу[45]. Публікації мемуарів М.Груневега про перебування у 1584 р. на Подолі та «Опису міста Києва» 1805 р. О.А.Масловського[46] ввели до наукового обігу важливі описові джерела з історичної топографії Подолу. Коментовані перевидання мемуарів Г.Л. де Боплана[47] та «Опису Києва» 1774–1775 рр. поручника В.І.Новгородцева[48] дали дослідникам можливість у повному обсязі ознайомитися з цими писемними пам'ятками.

У цей час були створені кілька досліджень з історичної картографії, присвячені планам Києва кінця XVII–

початку XIX ст., на яких зображені вулична мережа і забудова Подолу. Так, І.С.Красовський на так званому «плані Ушакова» 1695 р. ідентифікував башти укріплень та храми[49].

Г.В.Алфьорова та В.О.Харламов[50], використовуючи маловідомі плани XVII–XVIII ст. та писемні документи, відтворили на плані 1695 р. (востаннє опублікованому у 1893 р. в неповному обсязі і з помилками) втрачені на оригіналі фрагменти тексту та зображень. Незважаючи на окремі помилки (на реконструкції переплутані підписи під Воскресенською і Спаською та Борисоглібською і Предтечинською церквами), дослідження Г.В.Алфьорової та В.О.Харламова має велике значення: ним до наукового обігу введене важливе картографічне джерело з історичної топографії Подолу.

Вивченню рукописного недатованого плану кінця XVIII ст. присвятили статтю І.Б. та Т.Ю.Гиричі[51], які визначили на ньому вісімнадцять приватних цегляних будівель Подолу, дослідили історію створення плану та датували його 1786 р.

Науковці 1980–1990-х рр. присвятили увагу і вивченню таких аспектів життя Подолу XVII–XVIII ст., як дослідження міської демографії та архітектури.

А.Л.Перковський, з використанням статистичних відомостей першої половини XVIII ст., дослідив становий склад населення та обрахував приблизну кількість мешканців Подолу, яка на той час перевищувала сумарну чисельність жителів Печерська і Верхнього Києва[52].

У тогочасних публікаціях, присвячених подільській забудові та топографії, розглядалися питання спадщини київських зодчих[53]; локалізації садиб Є.Гулевичівни[54], І.Григоровича-Барського, Ю.Дранчева[55] та С.Рибальського[56]; історії спорудження церков Миколи Доброго[57], Борисоглібської, Братського монастиря[58] та подільських католицьких храмів[59].

Дослідженню історії київської вірменської громади багато уваги приділили Я.Р.Дашкевич[60] та С.А.Висоцький. Останній опублікував переклади текстів вірменських графіті XVI ст. з Софійського собору[61]. Я.Р.Дашкевич, на підставі аналізу тексту «Опису Київського замку 1552 р.» та документів з львівських архівів, з'ясував склад і чисельність київської вірменської общини XVI–XVII ст., юридичну належність та походження її членів.

Важливим внеском у вивчення середньовічного Подолу стала монографія Г.Ю.Івакіна[62], створена з широким залученням різноманітних категорій історичних джерел (археологічних, картографічних, писемних та іконографічних), яка продемонструвала результативність і перспективність саме комплексного методу вивчення проблеми такого типу. У дослідженні автор прийшов до важливих висновків, зокрема ідентифікував у масиві різночасових київських знахідок середньовічні археологічні матеріали і об'єкти XIV–XVI ст., які до того вважалися давньоруськими. Це дозволило Г.Ю.Івакіну по-новому розглянути ряд питань історичного розвитку Києва в цілому і Подолу зокрема.

Подальшою «віхою» у дослідженні «київського середньовіччя» стала праця С.І.Климовського, у якій автор багато уваги приділив історичній топографії Подолу XVI–XVII ст. Серед висновків цієї наукової праці – постулат про те, що саме Подолу належала роль міськоутворюючого ядра. Автор також визначив хронологічні етапи історичного розвитку Подолу у контексті загальноміської історії[63].

Короткий історіографічний огляд[64] свідчить, що нині в українській історичній науці існує ряд праць, в яких так чи інакше висвітлені різні аспекти розвитку пізньосередньовічного та ранньомодерного Подолу. Однак кількість навіть узагальнюючих праць з історії

Києва XVI–XVII ст. явно недостатня, а спеціальне дослідження, присвячене виключно Подолу, відсутнє. Його створення стало можливим завдяки залученню теоретичних надбань науковців-києвознавців XIX–XX ст., що знайшли відображення у фаховій літературі, та комплексу нових історичних джерел: писемних, археологічних, картографічних та іконографічних.

Писемними джерелами дослідження стали документи, виявлені у понад двадцяти фондах п'яти київських архівів[65]. Слід відзначити, що джерельна база вціліла нерівномірно і найбіднішою є перша половина XVII ст. Через фрагментарність та брак необхідних документів при з'ясуванні питань історичної топографії Подолу XVII–XVIII ст. додатково були залучені археологічні та картографічні матеріали, які допомогли заповнити ці «лакуни».

Повніше представлені писемні пам'ятки другої половини XVII – початку XIX ст., інформаційне навантаження яких подекуди значно ширше, ніж їх хронологічні межі, бо у них інкорпоровані тексти більш ранніх документів XVI–XVII ст.

Найбільша кількість писемних пам'яток з важливими відомостями з проблеми дослідження зосереджена у ***Державному архіві міста Києва*** (фонди № 1 – Київський магістрат; № 313 – Києво-Подільське духовне правління; № 329 – Гончарний цех; № 240 – Комісія по відбудові Києво-Подолу; № 11 – Воскресенська церква; № 320 – Київська управа ремісничих цехів), ***Центральному державному історичному архіві України у місті Києві*** (фонди № 59 – Київська губернська канцелярія; № 127 – Київська духовна консисторія; № 132 – Межигірський монастир; № 193 – Київське намісницьке правління; № 194 – Київський губернський магістрат; № 221 – Колекція документів «Нова серія»; № 223 – Колекція «Серія Б», ***Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського*** (фонди № I; II;

XXVIII; 61 та ін.). ***Державному архіві Київської області*** (фонд № 2 – Канцелярія київського генерал-губернатора), ***Науковому архіві Інституту археології НАН України***.

Це – нотаріально засвідчені «виписи» з магістратських та «гродських» книг кінця XVI – початку XIX ст. актів купівлі чи продажу нерухомості (будинків, ремісничих майстерень, садиб, городів, крамниць у місті та слободах); інвентарні описи дворів і окремих будівель; списки прізвищ власників садиб; переліки споруд, знищених пожежею 1811 р.; плани і креслення будівель та ділянок міста тощо. Це – підсумки археологічних досліджень території Подолу: звіти про розкопки, польові щоденники, малюнки та фотографії знахідок, креслення виявлених об'єктів тощо.

Усі документи власності XVII–XVIII ст. складалися за сталими зразками – формулярами. З формулярних пунктів найбільш важливими для дослідження історичної мікротопографії Подолу є такі, що зазначають вид нерухомості, планування дворів та окремих будівель, просторове розташування садиби (що продається чи купується) стосовно інших просторових об'єктів довколишньої забудови.

Комплексний розгляд таких документів дає інформацію для реконструкції топографічної ситуації на окремих ділянках зокрема та на Подолі в цілому. Не всі дільниці Подолу у «виписах» представлені рівноцінно: найбільша кількість документів стосується нерухомості у центральних парафіях (Воскресенській, Спаській, Добро- та Притиско-Микільських), найменша – периферійних приходів. Це пояснюється як фактором випадковості у виявленні документів, так і їх нерівномірною збереженістю. До того ж мешканці центру Подолу, де вартість землі і нерухомості була досить значною, напевно, частіше реєстрували акти купівлі та продажу угодами, які записували до відповідних урядових книг. Брак

відомостей з тих чи інших питань історичної топографії Подолу XVII–XVIII ст. є причиною виникнення у дослідженні певних інформаційних «лакун».

Актовий матеріал з церковного і монастирського землеволодіння переважно зосереджений у архівах Межигірського[66], Братського, Видубицького і Лубенського Мгарського[67] монастирів, Борисоглібської та Добромикільської церков. Це – документи про купівлю, продаж, дарування і заповідання, передачу в оренду та обмін прихідськими церквами і православними монастирями земельних ділянок. Комплекси документів XVII–XVIII ст. з архівів Братського і Видубицького[68] монастирів та Добромикільської церкви[69] ілюструють динаміку формування подільських земельних володінь у просторі та часі.

Відомості про планування, інтер'єри, конструкцію та архітектуру цивільних будівель Подолу другої половини XVIII – початку XIX ст. містяться у документах на продаж і заставу подільської нерухомості; описах приміщень, знищених пожежею 1811 р.[70]; інвентарних реєстрах цехових[71] та приватних (родин Биковських[72], Підгурських, Привалових, Тихоновичів[73], Холявок[74]) споруд.

Важливими джерелами з демографії та соціального середовища Подолу є садибні переписи населення, списки прихожан церков та різних станових груп: «Опис Київського замку» 1552 р., «Сповідальні розписи» 1762 та 1779 рр. Воскресенської[75] та Рождественської[76] церков, «Подушний розпис» 1786 р. майстрів гончарного цеху[77], «Відомость обліку дворів, будинків і населення по Старому Києву та Подолу» 1784 р.[78] (далі «Відомость обліку дворів...» 1784 р.), експлікації 1803 та 1817 рр. до планів Києва та передмістя Кожум'яки[79]. Порівняння інформації «Відомості обліку дворів...» 1784 р. та експлікацій до планів 1803 та 1817 рр. наочно демонструє процес плинності населення Подолу протягом певного часового

проміжку, що відобразився у зміні власників певних земельних ділянок з 1784 по 1817 р.

Картографічними джерелами дослідження є плани Києва кінця XVII – початку XIX ст., креслення та малюнки фасадів будівель, панорами Подолу XVII–XVIII ст.

Використання як історичного джерела найбільш раннього з відомих планів, на якому зазначена забудова Подолу (неінструментального «плану Ушакова» 1695 р.), вимагає певних застережень. На ньому вулиці і квартали зображені узагальнено і не в повному обсязі: якщо за переписом населення 1682 р. на Подолі налічувалося 635 садиб, то на плані 1695 р. їх показано лише 90[80]. Перевагами плану 1695 р. є виконання його у перспективній проекції, що дозволяє визначати як будівельні матеріали, так і архітектурні особливості окремих культових і цивільних споруд.

На двох неінструментальних планах (недатованому межі XVII–XVIII ст. та плані 1706 р.), опублікованих Г.В.Алфьоровою та В.О.Харламовим, є топографічні об'єкти, відсутні на інших картографічних джерелах: «городні плаци» за Глибочицею[81] та сім культових будівель – головних архітектурних домінант Подолу початку XVIII ст. Серед них – колишні єзуїтський костел і кафедральний храм «Біскупського містечка», зображення яких на плані 1706 р. дозволяє локалізувати їх і на більш пізніх картографічних пам'ятках[82].

На інструментальних планах 1745[83] та 1750–1752 рр.[84] зазначена траса «валу Мініха», що дає підстави для визначення кордонів подільських передмість XVII–XVIII ст. на території сучасного Подолу.

З двох планів, 1786 р.[85] та 1803 р.[86], перший є більш узагальненим. На ньому зазначені лише головні вулиці Подолу, загальні обриси кварталів та топографічні об'єкти, вже відсутні на плані 1803 р.: дерев'яні церкви св. Пантелеймона та Живоносного джерела на Межигірському і єпископському Переяславському подвір'ях;

«хлібні міри», «острог», будинок колишнього правління київської козацької сотні та «присутственні місця» на ринку; Воскресенська брама міських укріплень та садиба «шовкового саду».

На дуже детальному плані 1803 р. вперше зображена садибна забудова Подолу та зазначені усі його цегляні споруди. Вагомим інформаційним джерелом є текстові експлікації до плану, які зазначають прізвища власників садиб.

Створений в Інституті Київпроект суміщений план Подолу 1803 та 1974 рр. (головний архітектор проекту – Ю.А.Паскевич, автор ідеї – Л.А.Пономаренко, опублікований у книзі К.М.Гупала) також є важливим картографічним джерелом. Він дозволяє визначати об'єкти забудови початку XIX ст. на сучасній топографічній основі Подолу.

Важливим історичним джерелом з проблеми дослідження є ***іконографічні матеріали***, частину яких, проте, слід сприймати критично. Так, аналізуючи

Фрагмент гравірованої панорами Подолу (1651 р.) роботи А. ван Вестерфельда із зображенням церкви Миколи Доброго та навколишньої забудови

достовірність панорам Подолу 1651 р. (в копіях 1780–1790-х рр.), М.С.Грушевський зазначав, що деякі з малюнків мають документальний характер, а інші допускають «грубі спотворення та фантастичні додатки»[87]. Однак І.В.Моргілевський, порівнюючи результати архітектурного вивчення Софійського собору з його зображеннями на малюнках 1651 р., дійшов висновку, що у цьому випадку вони є надійним історичним джерелом[88]. Ця думка істинна і для зображень (достовірність яких підтверджена писемними пам'ятками[89]) на панорамі Подолу 1651 р. будівель, знищених цього ж року пожежею: вірменського храму, кафедрального костелу, бернардинського і єзуїтського монастирів, дерев'яних православних церков та ратуші.

До панорам Подолу, на яких зображені його архітектурні домінанти XVII–XVIII ст., належать «Тези Обідовського» (1688–1691 рр.) І.Щирського[90] та акварель М.Рожена «Фасад Старокиевской крепости от московской стороны 1765–1786 гг.»[91]. Співставлення гравюри І.Щирського з панорамами А. ван Вестерфельта дозво-

Подол на «Тезах Обідовського». 1688–1691 рр.

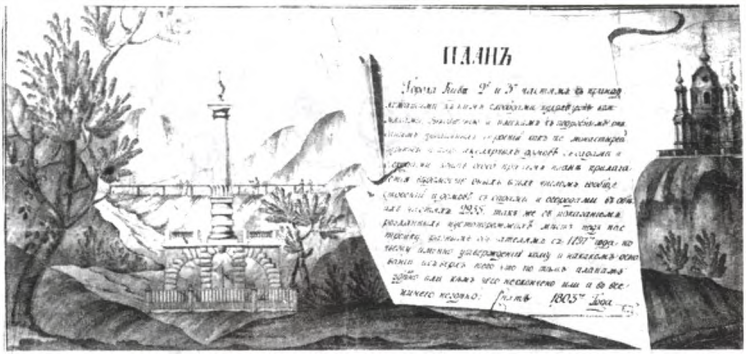

Поділ. Фрагмент карти Київської губернії. 1782–1784 рр.

ляє встановити, які ж з монументальних споруд Подолу «пережили» пожежу 1651 р. На анотованій панорамі М.Рожена є архітектурні пам'ятки XVIII ст. (храми св. Варвари та Спаса, магістрат), зображення яких досить рідкісні, а подекуди й унікальні.

Важливими джерелами дослідження архітектури Подолу є рукописні креслення і плани 1800–1830-х рр. (більшість яких створена під керівництвом тогочасного головного архітектора Києва, А.І.Меленського) споруд XVIII – початку XIX ст.: церкви Різдва, будівель Флорівського монастиря, «запасного хлібного магазину»; будинків Н.Сухоти, Г.Хотяновської, шевського цеху і «старого Контрактового будинку». На планах окремих ділянок Подолу зображені схема Глибочицького каналу (із зазначенням на ньому назв мостів); забудова Плоского, Кожум'як та Житньоторзької (Магістратської) площ[92]. Деякі з креслень А.І.Меленського (що містяться в архівних зібраннях поза межами України), на яких зображені плани і фасади «старого Гостиного двору» та келій Грецького монастиря, виявлені й опубліковані Л.М.Крощенко[93].

Отже, наявна на сьогоднішній день джерельна база висвітлює багато аспектів проблеми дослідження. Однак провідна роль у вирішенні таких питань, як будівельні

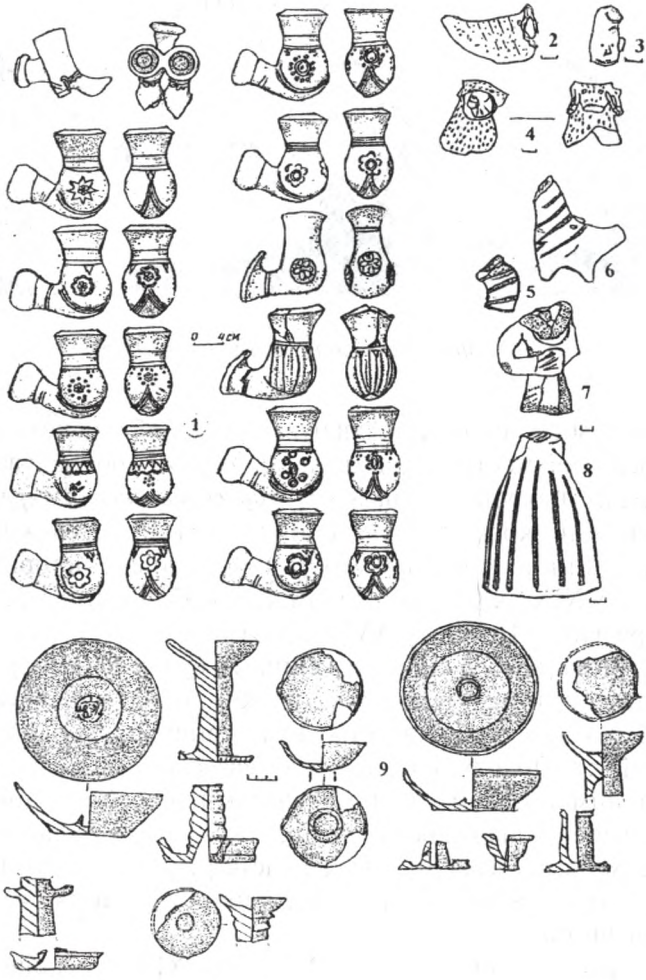

Віньєтка плану м. Києва 1803 р.

особливості споруд і планування садиб, конструкція дерев'яної мостової і водогінної мережі, розташування міських некрополів, належить ***археологічним джерелам***. Саме вони корегують уявлення (засновані переважно на вивченні писемних пам'яток), що склалися в історичній науці у XIX–XX ст. про динаміку і особливості всебічного розвитку Подолу у XVII–XVIII ст.

Розкопки та спостереження за будівельними роботами останніх п'ятдесяти років продемонстрували перспективність вивчення культурних шарів XVI – XVIII ст. Подолу, насичених артефактами: керамічним і скляним посудом, пічними кахлями, виробами дрібної пластики, знаряддями праці, монетами, культовими предметами. Така значна кількість решток матеріальної культури свідчить про інтенсивність життя середньовічного міста[94].

Археологічне вивчення Подолу у XIX – першій половині XX ст. переважно полягало у випадковому виявленні предметів XVII–XVIII ст., які потрапляли до приватних та музейних зібрань – деякі з них зберігаються у колекціях НМІУ. Перші середньовічні об'єкти (будівлі XVII – початку XIX ст.) були виявлені у 1950 р. В.А.Богу-

Керамічні вироби другої половини XVII–XVIII ст. з урочища Гончарі-Кожум'яки. 1992–1993 рр. (за Чміль Л., Сергєєвою М.)

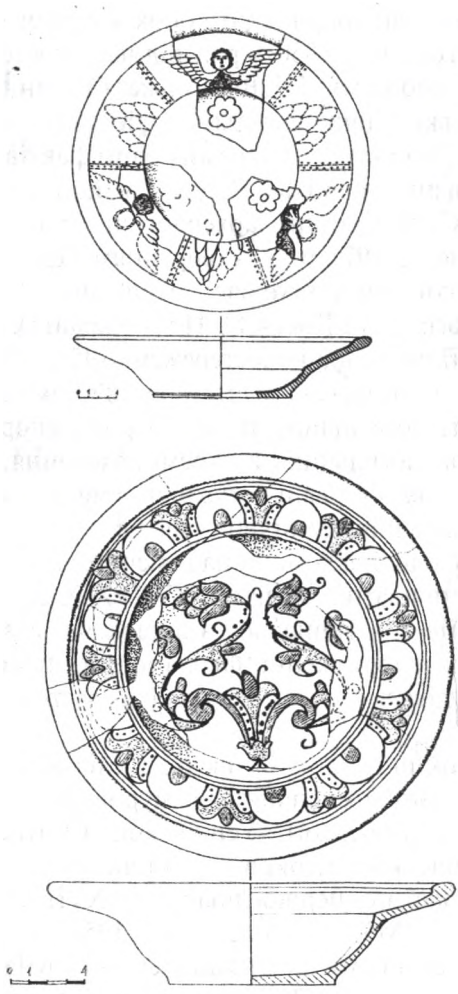
севичем під час стаціонарних розкопок у садибі «будинку Мазепи»[95]. Тоді ж, у 1950-х рр., під час спостережень за земляними роботами Г.Г.Вінницька (Мезенцева) та І.М.Самойловський документально зафіксували знахідки археологічних об'єктів і окремих артефактів XVI–XVIII ст. на різних ділянках Подолу та його колишніх передмість[96]. Систематичні археологічні дослідження Подолу почалися з 1971 р., зі створенням Подільського загону Київської постійнодіючої експедиції (зараз – Відділу археології міста Києва ІА НАН України).

В результаті розкопок і спостережень 1950–1990-х рр. були виявлені та досліджені рештки дерев'яних та цегляних будівель, гідротехнічних та інженерних споруд, вуличної мостової, могильники й окремі поховання, давній рельєф. Були також з'ясовані потужність і межі розповсюдження середньовічних культурних шарів.

Зараз на Подолі відомі понад вісімдесят залишків нижніх частин приватних будівель XVII–XIX ст. – ґрунтових котлованів з «обшивкою» з дошок чи зі зрубами усередині. При спорудженні фундаментів, цоколів та підлог таких будівель в окремих випадках застосовувалася цегла.

Крім решток цивільних будівель, досліджені цегляні фундаменти культових споруд – мурованих Предтечинської (Борисоглібської), Успінської, Притиської та дерев'яної Спаської церков. Залишками забудови Братського монастиря першої половини XVII ст. є підмурки, виявлені І.М.Самойловським у 1953 та 1955 р.[97] З приватними садибами пов'язані цегляні фундаменти XVII–XVIII ст. на вулиці Почайнинській, 1, Ігоревській, 5, Андріївській, 7–9 та Набережномикільській[98].

Крім фундаментів і підвальних приміщень будівель, розповсюдженими археологічними знахідками на Подолі є рештки інженерних споруд XVII–XVIII ст. – мости, дренажні та водогінні труби, криниці, вуличні вимостки.

Керамічні тарелі з заповнення будівлі другої половини XVII ст. (вул. Хорива, 30, 1995) та з ями другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. з території колишнього Грецького монастиря (пл. Контрактова, 2, 1996). За Чміль Л.

Про розвиток міського ремесла у XVII–XVIII ст. свідчать виявлені керамічні горни (вулиці Воздвиженська, Гончарна[99] та Костянтинівська, 6[100]), кузня (вулиця Нижній Вал, 41/45[101]), гончарна та металообробна майстерні (вулиці Юрківська, 12/59 та Братська, 17/19)[102]; залишки майстерень по обробці шкіри і кістки, виготовленню скляних і керамічних виробів на Замковій горі.

Ще однією категорією подільських археологічних пам'яток є могильники XVII–XVIII ст., у похованнях яких збереглися фрагменти урочистого одягу, прикраси, культові предмети, написи-епітафії і нумізматичні матеріали. Їх дослідження дозволяє з'ясувати як антропологічний склад міського населення, так і особливості середньовічного поховального обряду. Кладовища Духівської, Іллінської (?) та Спаської церков виявлені у 1914, 1894 та 1897 рр. на вулицях Борисоглібській, 19–21, Почайнинській, 2–8 та Хоривій[103]; церкви св. Костянтина та Олени – у 1998 р. на вулиці Щекавицькій, 7/10[104]. Найбільшим з досліджених є цвинтар XVI–XIX ст. Успінського собору. Понад п'ятдесят поховань, згрупованих у могильники, виявлені поза церковними кладовищами. Деякі з них, можливо, є захороненнями жертв епідемій, інші – слободськими цвинтарями на околицях передмість. Можна припустити існування при таких цвинтарях каплиць – невеликих кладовищенських храмів.

Таким був характер могильника XVII–XVIII ст. на периферії Плоскої слободи (вулиця Юрківська, 3), що виник на руїнах давньоруського храму[105], та три невеликі кладовища XIV–XVIII ст., розташовані під горою Щекавицею обабіч колишнього Вишгородського шляху (вулиця Фрунзе, 12–18 та 26)[106]. Одне з них (що включало дев'ять поховань) колишній шлях відокремлював від середньовічної забудови, виявленої тоді ж археологами. Обабіч Вишгородського шляху перебували і чотири

поховання XVII–XVIII ст., досліджені на вулиці Ратманського, 3 та Оболонській, 4[107].

Ще вісім середньовічних поховань виявлені вздовж траси Волоської вулиці (зазначеної на плані 1803 р.)[108] та два захоронення XVII–XVIII ст. – під горою, на вулиці Щекавицькій, 25[109].

Можливо, кладовищем, що утворилося під час епідемії чуми 1770–1771 рр., є скупчення кістяків (похованих без трун та інвентаря) упереміж з цеглинами XVIII ст. Воно виявлене на межі міської забудови XVII–XVIII ст. – на розі сучасних вулиць Набережно-хрещатицької та Хоривої[110]. Певно, таким же було і походження могильника між сучасними вулицями Межигірською та Верхній Вал, 34/13. На плані 1803 р. у цьому кварталі зображений приватний садибний сад. Усі поховання (за визначенням авторів розкопок) були здійснені приблизно одночасно, про що свідчить стала орієнтація могильних ям, їх стандартні розміри та розташування правильними рядами[111]. Важко припустити виникнення такого могильника у центрі щільної міської забудови без урахування таких надзвичайних обставин, як одна з міських епідемій XVI–XVIII ст.

Невеликий могильник другої половини XVII – кінця XVIII ст. (датований за фрагментами керамічних виробів у заповненні могильних ям) був досліджений у верхів'ях яру на околиці колишньої Гончарної слободи (вулиця Воздвиженська, 37–47). З його дев'яти поховань сім перебували у трунах. Три захоронення, виявлені поблизу будівель і керамічних горнів другої половини XVII–XVIII ст., певно, належали близьким родичам – чоловіку, жінці і дитині. Наявні поряд будівлі, напевно, мали не житлове, а виробниче призначення і належали до ремісничих гончарних комплексів, які, як правило (для запобігання пожежам), розташовувалися поза межами житлової забудови.

Парне поховання без трун, датоване за археологічним шаром другою половиною XVII ст., було розташоване неподалік вищезазначеного могильника, поблизу гончарної печі XVII–XVIII ст., а три дитячі поховання кінця XVIII ст. були виявлені під горою Дитинкою (вулиця Гончарна), поряд будівель і горнів першої половини XVIII ст.[112] Про характер цих поховань (жертви епідемій чи нещасних випадків, самогубці, померлі насильницькою смертю?), здійснених у віддалених від людського житла місцях Кожум'яцького урочища, можна лише здогадуватися.

Отже, розташування таких позацерковних могильників дозволяє уточнити кордони заселеності у XVII–XVIII ст. як Подолу, так і колишніх передмість. Адже, як правило, поховання (за винятком надзвичайних обставин) здійснювалися поза межами житлової забудови – на околицях.

Ще однією категорією археологічних об'єктів, важливою при вивченні історичної топографії Подолу, є рештки архітектурних пам'яток та інженерних споруд XVII–XVIII ст., характеристиці яких присвячені відповідні підрозділи дослідження.

РОЗДІЛ ІІ

АДМІНІСТРАТИВНА СТРУКТУРА

Межі та передмістя

Площа подільської низини, розташованої між схилами Щекавиці, Михайлівської і Замкової гір, руслами Дніпра і Почайни та надзаплавними луками (оболонню), є більша за територію Подолу XVII – початку XVIII ст. Почайна, зараз вже неіснуюча, а колись – велика судноплавна ріка, з кінця XVIII ст. стала великим луговим ручаєм. Її давнє русло збереглося у вигляді довгого ланцюга озер на оболоні. Це послужило причиною зростання території Подолу, до якого у XVIII ст. приєдналися передмістя, розташовані за Глибочицьким ручаєм – на продовженні Подільської низини.

На півдні низина обмежувалась Михайлівською горою, яка, підступаючи до берега Дніпра, утворювала вершину так званого «подільського трикутника». Там був розташований головний в'їзд на Поділ – Рождественська брама.

Північні кордони Подолу (якими довгий час було русло Глибочиці – продовження Кудрявського ручаю) у XVII – першій третині XVIII ст. визначали міські укріплення, уперше названі «острогом» в «Описі Київського замку» 1552 р. М.Груневег у 1584 р. описував дерев'яні хрестовини, що захищали Поділ з боку Щекавиці[1]. На початку XVII ст. вже існували «нова башта»[2] та «валок міський»[3] і з боку Дніпра, а передмістя за Глибочицею захищав «валок», розташований вздовж Юрковицького ручаю.

Дерев'яні стіни (а не примітивний «острог» чи «хрестовини») навколо Подолу бачив у 1640-і рр. Г.Л. де Боплан[4]. З шести в'їздних подільських башт,

вцілілих під час пожежі 1651 р.[5], однією була Хрещатицька[6], другою – Воскресенська. Іншими чотирма брамами укріплень першої половини XVII ст. могли бути Кожум'яцька, Йорданська, Проварська та Духівська, зазначені на плані 1695 р.

Від міських брам починались дороги до переправи на Дніпрі та заміських слобод Нижній Кудрявець, Кожум'яцької та Плоскої. До останньої вели кілька мостів на Глибочиці. Місця спорудження веж диктувалися рельєфом. Так, Хрещатицька і Кожум'яцька башти були збудовані у вузьких улоговинах між Щекавицею, Михайлівською і Замковою горами та Дніпром. Притицька (Проварська) – біля впадіння у Дніпро Глибочиці, а Воскресенська і Йорданська – на глибочицьких переправах.

Після пожеж 1651 та 1658 рр. відбулася реконструкція пошкоджених дерев'яних міських стін. З метою вивільнення коштів на укріплення земляного валу довкола Подолу у 1661 р. царським наказом міщан було звільнено від сплати податків[7]. Однак будівництво тривало до 1693 р. (а подекуди – і до 1698 р.)[8]. Нові фортифікаційні споруди Подолу (зображені на планах 1695 та 1706 рр.[9]) якісно перевищували укріплення першої половини XVII ст. Вже не «острог», а дерев'яні стіни з клітей-«городень» на земляному валу охопили Поділ з трьох сторін. З їх в'їздних веж шість були малими та шість – великими: Кожум'яцька, Йорданська, Воскресенська, Проварська (Броварська, Притицька або Спаська), Духівська та Хрещатицька (Рождественська). Назви двох «малих» веж біля Йорданської башти можна визначити як Біскупську і Малу міщанську[10], що існували ще у першій половині XVII ст.

Від ***Кожум'яцької брами***, розташованої в улоговині між Замковою горою і Щекавицею, починалася дорога до Кожум'яцької слободи і хуторів на річці Кудрявець.

З ***Проварською баштою*** на березі Дніпра брама сполучалася великою вулицею, що перетинала Поділ із заходу на схід.

Від одного з двох міських в'їздів – ***Йорданської башти*** (що існувала до 1745 р.)[11] починався Вишгородський шлях, у XVIII ст. перейменований у Царекостянтинівську (Йорданську) вулицю. Башта сполучалася з другим в'їздом на Поділ – з Рождественською брамою.

Шлях (у XVIII ст. – Бидлогінна вулиця) від ***Воскресенської (Бидлогінної) башти*** вів до міських пасовищ на оболоні. Воскресенська башта існувала до 1799 р.[12] На плані 1786 р. її зазначено на перехресті сучасного провулку Хоривого з вулицею Верхній Вал[13]. Біля башти був розташований міст (що вів до передмість), зазначений на недатованому плані межі XVII–XVIII ст., планах 1706 та 1800-х рр.[14]

Притицька (Проварська або Спаська) башта на плані 1695 р. зазначена у місці впадіння Глибочиці в гавань на Почайні, де лінія укріплень повертала на південь. Одна з назв башти походить від «притики» – набережної з дерев'яних причалів. Її рештки (у вигляді прошарку дерева, балок та тирси потужністю 0,7 м) археологічно простежені на розі сучасних вулиць Хоривої та Набережнохрещатицької на глибині 5 м від сучасної денної поверхні. Біля башти знаходилися сховища для купецьких крамів та будівельного лісу, що сплавлявся по Дніпру з Полісся[15]. Інші дві назви башти виникли від церкви та пивних броварів, розташованих поряд неї.

Духівська башта (названа на честь однойменного храму) була розташована на початку вулиці, що з'єднувала переправу на Дніпрі (зазначену на плані 1695 р.) і ринок.

Від ***Малої башти*** (зображеної на плані 1695 р. ліворуч Духівської) вздовж Гнилого ручаю йшов провулок, який у XVIII ст. перетворився на одну з подільських магістралей – Борисоглібську вулицю.

Від Рождественської брами (названої за однойменною церквою) ***Хрещатицької башти*** починалася дорога, прокладена по Хрещатицькому яру, що з'єднувала Поділ з Печерськом. На плані 1745 р. замість башти зазначені дерев'яні Тріумфальні ворота[16], споруджені на честь візиту до Києва імператриці Єлизавети Петрівни.

Протягом XVI–XVII ст. укріплення Подолу внаслідок перебудов, викликаних як необхідністю більш досконалого захисту міста, так і руйнуваннями від пожеж і бойових дій, еволюціонували від «хрестовин» та «острогу» до рублених стін з баштами. Однак у першій третині XVIII ст. укріплення, споруджені у 1690-х рр., вже не задовольняли вимог оборони міста і не могли захистити щільно залюднену Плоску слободу. Потреба у нових укріпленнях реалізувалася в 1737–1740 рр., коли вздовж Юрковицького ручаю були зведені «***вали Мініха***». Західна ділянка останніх співпала з трасою «валка», згадуваного у писемних джерелах з 1602[17] по 1691 рр.[18] Нова оборонна лінія охопила більшу територію, ніж «глибочицькі» укріплення XVII ст. На плані 1750–1752 рр. «вали Мініха» зазначені приблизно вздовж сучасної вулиці Юрківської.

Після втрати у кінці XVIII ст. «валом Мініха» свого стратегічного значення населення Плоского забудувало «військову дорогу» – порожню смугу вздовж укріплень, необхідну для пересування військ при обороні. Це обумовило невеликі розміри і прямокутну форму тогочасних садиб, розташованих вздовж колишнього «валу Мініха» і досліджених археологічно[19].

Напрям русла ***Юрковицького ручаю*** (північної просторової межі Подолу XVIII ст.), що витікав з долини між Щекавицею і Лисою горою, у різні роки «коливався» в залежності від зволоженості. Археологічні дослідження виявили сліди значних паводків, під час яких ручай затоплював довколишню місцевість. У його

руслі перебували керамічні вироби та монети з XIII до XVIII ст. включно, які визначають час існування цієї водної артерії. На вулиці Юрківській, 12/59, у піщаному заповненні колишнього водотоку (шириною 6,0 та глибиною 1,5 м), археологами знайдені фрагменти керамічних виробів XVII–XVIII ст., що потрапили туди з гончарної майстерні, розташованої на березі[20]. Сліди паводків простежені на вулиці Юрківській, 3, де цвинтар XVII–XVIII ст. припинив існування через те, що був перекритий піщаним наносом з ручаю[21]. На вулиці Межигірській, 43 водоток був зафіксований у вигляді шару заболоченого річкового берега[22]. На вулиці Оболонській, 5 та 16 простежені два різночасові русла[23], утворені «міграцією» ручаю. Одне з русел (у вигляді шару стерильного суглинку) датоване монетою 1748 р.[24]

Заболоченість деяких ділянок Подільської низини за Глибочицею до XVIII ст. перешкоджала просуванню забудови передміських слобод у північному і південно-східному напрямах. Внаслідок зміни кліматичних умов (їх осушення) вони стали придатними для мешкання. Про це свідчать потужні археологічні шари XVIII ст., виявлені на вулицях Межигірській, 43 та Фрунзе, 13 безпосередньо над мулистою супессю – залишками болота чи річкового берега[25]. На вулиці Оболонській, 5 під шарами XVIII ст. перебував потужний піщаний нанос без знахідок[26].

Таку ситуацію зафіксували не лише археологічні, а й картографічні джерела. На плані 1695 р. деякі з ділянок під Щекавицею зазначені як «мости на грязях». Ними, можливо, є вимостки з в'язанок хмизу на болотистому грунті, виявлені археологами на вулиці Оболонській, 4[27].

Однак заболоченість у XVII ст. територій за Глибочицею не була суцільною. На сухих ділянках – у районі «Волоських слобод» плану 1695 р. та «Біскупських плаців» під Щекавицею, безперервна життєдіяльність населення не припинялася з давньоруських часів. Так,

на вулиці Костянтинівській, 55 виявлена семиярусна дерев'яна вулична вимостка, напрям якої лишався незмінним з XII до початку XIX ст.[28] Така ж сталість вуличної мережі XIII–XIX ст. простежена на місці «Волоських слобод» (вулиця Нижній Вал, 41)[29] та на вулиці Оболонській, 9[30].

Під Щекавицею (вулиці Щекавицька, 7/10, Фрунзе, 12–18 та 26/2-а) археологи виявили рештки житла XVI–XVII ст. та два різночасові цвинтарі XIV–XVII ст. Ще одне, більш пізнє кладовище XVII–XVIII ст. (на вулиці Юрківській, 3[31]), розташоване північніше двох останніх, свідчить про просування межі заселеності передмість у напрямі до Юрковицького ручаю.

Віддалені від Щекавиці ділянки на березі Почайни довгий час вкривали заболочені луки. Виявлені там (вулиці Костянтинівська, 61 та Юрківська, 3) археологічні шари – не давніші за XVII ст.[32]

Житла XVII–XVIII ст., що були розташовані у межах колишньої Плоскої слободи, досліджені на сучасних вулицях Нижній Вал, 41[33], Щекавицька, 25–27[34] та Ярославська, 41[35].

Про інтенсивне залюднення Плоского з XVIII ст. свідчить потужність тогочасних культурних шарів, яка навіть на периферії забудови (вулиці Ратманського, Оболонська і Юрківська) сягає 2,5–3,0 м[36].

Юридична належність слобод за Глибочицею у XVII ст. була різною, однак більшість подільських передмість і заміських селищ (крім «рангових» Куренівки і Сирцю) перебувала поза магістратською юрисдикцією.

«Біскупщина»[37] (маєтності київського католицького єпископа) включала «Біскупські плаци» під Щекавицею[38], слободи Нижній Кудрявець та Рибальську, розташовану в районі сучасного Рибальського півострова[39]. Мешканці останньої, після заснування у 1623 р. на

Подолі- монастиря бернардинів, сплачували на його утримання «рибну десятину»[40].

Київський біскуп у 1602 р. говорив про маєтності за Глибочицею: «...київським біскупам *здавна* належали як міщани у місті, так *грунт від Скавики* [Щекавиці. – *О.П.*] *до Дніпра*» [курсив мій. – *О.П.*]. Топоніми, пов'язані з біскупськими володіннями, існували до XVIII ст. Вулиця Біскупська (вона ж – Вишгородський шлях плану 1695 р.) згадувалася під Щекавицею у документі за 1691 р.[41] Її початок визначала Йорданська брама[42]. «Біскупщину» за Глибочицею згадують писемні джерела ще у 1731 р.[43], хоча з другої половини XVII ст. колишні володіння католицької церкви («Біскупщина», Кожум'яки та Пріорка) вже перебували у власності міста[44].

Крім селища Рибалки, на оболоні (де Подільська рівнина переходила у надзаплавні луки, почленовані рукавами Почайни та заболоченими озерами) у першій половині XVII ст. були розташовані ***магістратські, міщанські та цехові сіножаті, рибні озера і пасовища***, які до 1786 р. межували з маєтностями Кирилівського монастиря[45]. Протягом XVII–XVIII ст. міщани прагнули відсунути межі своїх володінь до річки Сирцю, однак у 1627 р. магістрат програв монастирю судову справу за «грунт Карпилівський»[46]. Розмежування 1691 р. маєтностей міста і монастиря[47] визначило кордони спірних володінь «...від вулиці Біскупської, від валку і ставку Юркова... до ріки Сирець»[48]. У судовому вироку 1701 р. спірними називалися «...землі під Щекавицею, на оболоні та Плоский ліс»[49]. У 1747 р. міщани засипали Юрковицький ручай і до того, як русло було знову розчищене, тимчасово приєднали до міських маєтностей шістдесят садиб на «спірній» території[50]. Володіння Кирилівського монастиря (Плосколіска слобода та селище Карпилівка) перейшли у міську власність лише після секуляризації 1786 р. монастирських маєтностей[51]. До то-

го часу мешканці Подолу орендували у монастиря землі під забудову і городи.

Наприкінці XVII ст. території за Глибочицею не були так щільно залюднені, як у XVIII ст. На плані 1695 р., крім безіменної слободи під Щекавицею (колишніх «Біскупських плаців»), зазначені ще селище рибалок на березі Почайни і «Волоські слободи» за Воскресенською брамою. Остання назва походить від етнічної належності перших поселенців – волохів, до яких писемні джерела XVII–XVIII ст. зараховували не лише вихідців з Молдавії та Валахії, а з усіх романомовних країн. Так, київського архітектора XVII ст. Себастіана Брачі документи називали «майстром з волох», хоча його прізвище свідчить швидше про італійське походження.

За Воскресенською брамою, на протилежному боці Глибочиці, були розташовані і ***міщанські городи*** (перша згадка яких у писемних джерелах датована 1632 р.), зазначені на недатованому плані межі XVII–XVIII ст. Їх власниками були переважно представники міської «верхівки»: бургомістри Мефедовичі, С.Андрієвський та В.Зименко; писар та юрисдиктор магістрату Є.Железнович і К.Єзовнік; священики Воскресенської та Спаської церков. Вартість цих земельних ділянок, оточених парканами з воротами, була значною. Так, два городи Мефедовича «...на Волоській вулиці, під міським валом, за брамою Воскресенською» у 1693 р. коштували 500 злотих.

У другій половині XVIII ст. за Глибочицею вже були розташовані не лише городи, а й садиби та винокурні урядовців магістрату, міщан, купців, козацької старшини та дворян. Серед останніх був і Ю.Роуленович з Богемії. Там же мешкали «посполиті» селяни Кирилівського монастиря. Вартість пересічного двору, розташованого там, майже дорівнювала цінам у центральних районах Подолу. Так, садиба І.Підгаєцького на Царекостянтинівській вулиці на початку XIX ст. коштувала 2,5 тис. крб.[32]

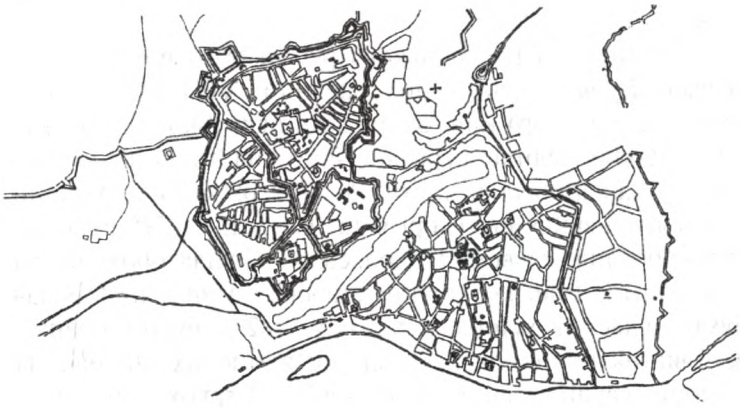
У XVIII ст. Плоске (таку назву з кінця XVII ст. дістала велика слобода за Глибочицею, розташована від Щекавиці до берега Почайни, що утворилася з колишніх «Волоських слобод», селища рибалок та «Біскупських плаців») стало резервом для нового населення, що прибувало до міста, і яке не міг вмістити Поділ. Назва Плоскої або Плосколісскої слободи (що вперше згадується у 1672 р.) походила від рельєфу Подільської низини. Якщо у 1723 р. на Плоскому налічувалося 100 дворів (84 – «посполитих», 8 – міщан, 1 – козацький та 7 – духовенства), що становило 6 % від кількості дворів Подолу[53], то у 1784 р. їх чисельність збільшилася щонайменше в два рази.

У другій половині XVIII ст. Плоске фактично приєдналося до Подолу. На плані 1750–1752 рр. у колишній слободі зазначена квартальна забудова та планувальна мережа з головною магістраллю – вулицею Бидлогінною (Волоською). Офіційне визнання Плоского як самостійного міського району відбулося у 1790 р. Тоді за новим адміністративним поділом йому був присвоєний статус четвертої (після Печерська, Верхнього Києва і Подолу) частини Києва.

До Плоского з Подолу можна було потрапити через Воскресенську і Йорданську брами і мости на Глибочиці. У XVIII ст. головними вулицями Плоского (крім Волоської) стали рівнобіжні Дніпру Введенська та Царекостянтинівська, утворені з Межигірського і Вишгородського заміських шляхів, та Велика Рибальська, паралельна Глибочиці.

Про збільшення населення Плоского свідчить виникнення у 1787 р., після секуляризації володінь Кирилівського монастиря, третьої (крім Царекостянтинівської і Введенської) парафії – церкви Миколи Йорданського (колишньої монастирської).

«Рангові» селища Сирець і Куренівка (з другої половини XVII ст. – і Пріорка) з довколишніми хуторами

Зображення вуличної мережі Плоского та його укріплень («валу Мініха») на плані Києва 1750–1752 рр. (за Г.Алфьоровою та В.Харламовим)

належали магістрату. Прибутки від розташованих там винокурень, згідно з «магдебурзьким правом», надходили особисто київським війтам, зокрема І.Биковському, П.Войничу та І.Сичевському[54].

Слобода Куренівка була розташована за Кирилівським монастирем. Якщо у 1723 р. в ній налічувалось 19 дворів «посполитих»[55], у 1736 р. їх кількість збільшилася до 36, а у 1763 р. – до 94[56]. Наприкінці XVIII ст. населення Куренівки було переведене у ранг державних «економічних» селян, що сплачували магістрату податок на землю. В 1752 р. міщанин Бушум, власник хутора, збудував у слободі дерев'яну Петропавловську церкву, про яку нагадує назва сучасної вулиці[57]. На Куренівці були розташовані і хутори інших київських міщан, зокрема купців Радзицьких та Гудимів.

Слобода Сирець розташовувалася за Куренівкою, на березі однойменного ручаю, між ярами, порослими лісом.

У 1723 р. вона складалася з 12[58], а у 1763 р. – 28 дворів «посполитих» селян[59].

На північ від Сирецького ручаю було розташоване ***селище Пріорка***, яким до середини XVII ст. володів настоятель (пріор) київського домініканського монастиря. У 1660 р. селище передане місту і відтоді стало «рангoвим» для київських війтів. У 1722 р. там споруджено дерев'яну церкву св. Георгія та Дмитра, у 1795 р. перебудовано під назвою Покровської. Фундатором цього будівництва став церковний староста, міщанин Г.Балабуха – власник хутора, в якому у 1782 р. були розташовані винокуренна «хатка», сад, два житлових «покої», дві комори, сарай, стайня та льодовня. З трьох «рангових» сіл Пріорка була найбільшою: у 1735 р. там налічувалося 80 дворів (в той час як у Сирці – 10, а на Куренівці – 25) та 137 «винокуренних казанів» у міщанських хуторах[60]. За війтівства І.Сичевського (1754–1764 рр.), коли у Пріорці споруджено млин і велику винокурню, кількість мешканців селища збільшилася до 300 осіб[61].

У 1790 р., за новим адміністративним поділом, Куренівка, Сирець та Пріорка (до того підпорядковані магістрату) стали селищами Київського повіту. До 1791 р. (коли уряд заборонив київським міщанам виробляти і реалізувати горілку власного виробництва) там нараховувалося до 60 міщанських винокурень, зокрема, Я.Тарвінського, сина священика Царекостянтинівської церкви[62]. У 1834 р. усі три селища було приєднано до четвертої міської частини Плоского.

Першим опосередкованим свідченням існування ***Кожум'яцької слободи*** є повідомлення П.Развидовського (1634–1664 рр.) про мешкання кожум'як за замком – на «ґрунті» домініканців поряд монастирської цегельні[63]. Ф.Л.Ернст слушно вважав, що мова йшла про урочище Кожум'яки[64], де з другої половини XVII ст. існувала ремісннча слобода. Визначення «за замком» могло озна-

чати, що поселення кожум'як розташовувалося у ярах під Замковою горою. До того ж цегельня домініканців, певно, була розташована поряд покладів гончарних глин, яких і досі багато у Гончарному та Кожум'яцькому ярах.

Уперше топонім «Кожум'яки» згадується в універсалі 1672–1679 рр. гетьмана І.Самойловича, яким населення Кожум'яцької слободи переводилося з-під юрисдикції козацької старшини під магістратську.

На плані 1695 р. кілька слободських вулиць зазначені у ярах між Старокиївською і Замковою горами (вздовж ручаю Киянки) та Щекавицею. Житлова забудова вздовж цього водотоку зображена і на планах 1750–1752 та 1819 рр.

З Подолом слобода сполучалася дорогою, що завершувалася Кожум'яцькою брамою, зображеною на плані 1695 р. на місці сучасної Житньоторзької площі.

Широка площа (майбутня Кожум'яцька, де у XVIII ст. була споруджена Хрестовоздвиженська церква) у місці впадіння Кожум'яцького яру в Кудрявську долину була заселена з XVII ст. У XVIII ст. слобода розрослася настільки, що охопила як долину Кудрявського ручаю (між Кожум'яцькими брамою та площею), так і прилеглі яри – Кожум'яцький (Воздвиженський), Дігтярний і Гончарний. З другої половини XVII ст. були опановані навіть віддалені верхів'я ярів, де незабаром виникла Гончарна слобода. Розташування останньої на відстані від забудови Кожум'яцької слободи пояснюється не лише наявністю там покладів гончарних глин і джерельної води, необхідних для керамічного виробництва. Випал у печах посуду, цегли і кахлів вимагав дотримання відповідної «техніки безпеки» для запобігання пожежам. Тому горни і виробничі будівлі споруджувалися на віддалі від жител – у верхів'ях ярів.

У першій половині XVIII ст. населення Кожум'яцької і Гончарної слобод збільшилось настільки, що

виникла потреба у спорудженні власної церкви, хоча раніше слобідські мешканці належали до приходу подільського Василівського храму. У 1747 р., на Кожум'яцькій площі, коштом ремісників на чолі з міщанином Трохимовим, було споруджено дерев'яну Хрестовоздвиженську церкву. У 1790 р., за новим адміністративним поділом, Кожум'яцька слобода ввійшла до другої частини міста – Верхнього Києва.

Поселення кожум'як у ярах під Замковою горою теоретично могло існувати вже на початку XVI ст. Адже перша документальна згадка київського кушнірського цеху (до якого, певно, належали й кожум'яки) відноситься до 1516 р.[65] Археологічні свідчення (виявлені на вулиці Воздвиженській, 13-в) найбільш раннього постійного мешкання населення у Кожум'яцькому яру також датовані XVI ст.[66]

Місце виникнення слободи не було випадковим. Поряд були ручаї Киянка та Кудрявець (вода яких використовувалася при обробці шкіри) та замок, під юрисдикцією якого кушніри перебували[67]. Можливо, що закономірним було і сусідство кушнірів і різників (які мешкали неподалік – в ***урочищі М'ясники*** під Щекавицею): останні постачали сировину (шкіри) кушнірам та кожум'якам.

Топоніми, пов'язані з гончарями, на плані 1695 р. ще відсутні. Існування майстерень поряд покладів гончарних глин не виключене вже у першій половині XVII ст. Проте виготовлення в Києві керамічних виробів тоді не набуло значного розмаху. Та й археологічні об'єкти – гончарні майстерні, давніші за другу половину XVII ст., у ***Гончарному яру*** поки що не виявлені. До спорудження у кінці XVIII ст. підпірних стін під Старокиївською горою верхів'я яру (де загроза зсувів була значною) були слабо залюднені. Про це свідчать виявлені на вулиці Воздвиженській, 41/47 поховання другої половини XVII–XVIII ст.[68]

Активне заселення Гончарного яру почалося з другої половини XVIII ст., коли остаточно зорганізувався київський гончарний цех. Ще у 1735 р. нечисленні гончарі керувалися не цехмістром (як «старші» цехи), а старостою[69], а у 1742 р. цех складався лише з 48 осіб (у той час як шевський – з 485, кравецький – з 362, кушнірський – з 310 осіб)[70]. У 1786 р. київський гончарний цех нараховував вже 114 майстрів[71].

На болотистих берегах Киянки та ділянках під стрімкими схилами Старокиївської гори до кінця XVIII ст., як свідчать археологічні дослідження, будівлі не споруджували, тому тогочасна забудова була вужчою за забудову сучасних вулиць Кожум'яцької, Воздвиженської, Гончарної і Дігтярної. Сліди болота у вигляді торфу та мулу археологи виявили на Кожум'яцькій площі – перед будівлею Хрестовоздвиженської церкви XIX ст. У XVIII ст. в урочищі діяв дренаж, дерев'яні труби та жолоби якого (виявлені у 1988–1992 рр. на вулиці Кожум'яцькій) відводили воду численних джерел. Вулиці слободи мали дерев'яні вимостки, а через Киянівський ручай були прокладені мости, один з яких досліджено на перехресті сучасних вулиць Гончарної та Воздвиженської.

Про власників садиб першої половини XVIII ст. у Кожум'яцькому урочищі відомості майже відсутні. Тоді у приходах Василівської і Хрестовоздвиженської церков мешкали заможний кожум'яка *П.Шумський* (в 1734 р.)[72] та швець *Січкарка*, батько протоієрея Софійського собору *І.Леванди*. Садиба останнього (*№* 729) на плані 1803 р. також зазначена в урочищі.

Відповідно до свідчень «Відомості обліку дворів по Старому Києву та Подолу» 1784 р. та експлікації до плану Кожум'як 1817 р., у кінці XVIII – на початку XIX ст. в урочищі були розташовані близько 250 дворів. Там мешкали переважно ремісники: кушніри, гончарі (у 1784 р.

їм належали тридцять садиб), ковалі, шевці, різники, кравці, ткачі, бондарі, ювеліри. Незначну частку становили садиби купців, урядовців магістрату, цехової старшини та державних службовців.

Більшість прізвищ власників садиб, зазначених у реєстрі 1784 р., не згадує експлікація 1817 р. Це свідчить про значну плинність населення на Кожум'яках. До числа «довгожителів» урочища (які жили на Кожум'яках з 1784 по 1817 рр.) належать особи, двори яких зазначені в обох реєстрах. Нумерація цих садиб наведена за експлікаціями до планів 1803 та 1817 р.

Це – двори гончарних цехмістрів, що перебували на цій посаді з 1782 по 1799 р. Деякі з них були майстрами щонайменше у другому поколінні. Так, батько *Ф.Плясуна* (садиба № 2053), Іван, перебував у цеху ще в 1752 р. В урочищі мешкали також гончарні цехмістри *І.Березницький* (садиби № 1671 та 2052), *Л.Іващенко* (№ 2051), *М.Стовпниченко* (садиби № 2008 та 2010) та *С.Кожем'яченко* (№ 2028). Батько останнього, Іван, вступив до цеху до 1757 р. Крім представників цехової старшини, у слободі в 1784–1817 рр. мали двори прості гончарі *А.Богай* (№ 1769 та 1974), *П.Компанієць* (№ 1595), *Є.Шупель* (№ 2050), *С.Дубинка* (№ 1912) та їхні нащадки.

В урочищі були розташовані три садиби райці магістрату і купецького старости Є.Митюка (№ 1893, 1995 та «постоялий двір» № 2072). Його батько(?), купець Н.Митюк (1705–1792 рр.), похований на Щекавиці, можливо, також мешкав на Кожум'яках. В урочищі мали двори шевський цехмістер А.Тягно (№ 1996 та 2077) та райця магістрату А.Кобець (№ 1831, 2063 та «постоялі двори» 1877, 1878 та 1894). Батько останнього, швець Т.Кобець, також жив на Кожум'яках.

Крім значних за розмірами садиб представників міської «верхівки», в урочищі були розташовані і невеликі двори. Один з них (№ 2012), що належав гончареві

В.Дружиєвському, у 1799 р. був проданий з міських торгів усього за 65 руб.[73]

Археологічні дослідження свідчать, що окремі виробничі садиби з печами-горнами існували у яру з другої половини XVII ст. Одна з них, з будівлею, датованою монетою XVII ст., виявлена на вулиці Воздвиженській, 45–47[74].

Саме горни (яких у 1974–1992 рр. виявлено близько двадцяти), зосереджені у ярах між горами Дитинкою і Замковою, уточнюють розташування гончарної слободи. На вулицях Гончарній та Воздвиженській виявлені комплекси з 2–3 печей, виготовлених з глиняних вальків та жолобчастої цегли. За керамічними виробами та монетами із заповнення вони датовані другою половиною XVII – початком XVIII ст.[75] Крім горнів, там досліджена будівля для зберігання готових, керамічних свічників та посуду[76]. Біля одного з виявлених горнів, у припічній ямі, містилися браковані випалені керамічні вироби – двадцять чотири люльки для паління[77].

Отже, у XVII–XVIII ст. не всі передмістя підлягали міщанському магістрату. Деякі з них належали католицькому єпископу («Біскупські плаци» під Щекавицею, селище рибалок) і монастирям (Пріорка), замку (Кожум'яцька слобода), православному Кирилівському монастирю (луки на оболоні, селище Карпилівка). Міщани володіли городами (у придатних для цього місцях), пасовищами та луками, а магістрат – «ранговими» селами Куренівкою та Сирцем.

У другій половині XVII ст., зі зміною політичної ситуації у місті під час Національно-визвольної війни, мешканці Кожум'яцької слободи, «Біскупських плаців», Пріорки одержали міщанський статус. Колишні володіння католицької церкви і замку перейшли у власність старшини Київського козацького полку. Більшість населення Кожум'яцької слободи становили міщани та

ремісники, підпорядковані спочатку магістрату, а з кінця XVIII ст. – Управі ремісничих цехів. Посполиті ж селяни передмість, що перебували під юрисдикцією Кирилівського монастиря, до 1786 р. сплачували магістрату податок на землю.

Щільність населення передмість весь час зростала. Території за Глибочицею, де з кінця XVII ст. оселялося «надлишкове» для міста населення, стали для Подолу «резервом» для подальшого збільшення його території у північному напрямі. Фактичне приєднання Плоского до Подолу і перетворення меж передмість у кордони міста стали причиною спорудження у 1737–1740 рр. нових північних укріплень, траса яких пролягала паралельно Юрковицькому ручаю.

Адміністративний поділ

До просторової структури Подолу, крім площ, вуличної мережі та укріплень, належали житлова забудова (за охоплюваною територією – головний просторовий компонент), культові і громадські домінантні споруди, що організовували міське середовище. Розташування останніх, як правило, обумовлювали планувальна схема і особливості ландшафту. Хоча діяли й інші чинники. Скажімо, до середини XVII ст. католицькі храми і монастирі переважно зосереджувалися на замковій, а православні церкви – на магістратській території. Ця закономірність пояснюється тим, що на землях, які були під владою київського замку, мешкали нечисленні київські католики, зазвичай, новоприбулі до міста: замкові урядовці, солдати гарнізону, польська шляхта, католицькі ченці. В той же час «магістратські» міщани (кияни у багатьох поколіннях) продовжували сповідувати «дідівську» православну віру.

Існування на Подолі ***юридик*** (територій, населення яких перебувало під владою світських та духовних

феодалів) вперше зафіксував «Опис київського замку» 1552 р. На той час їх нараховувалося кілька: «біскупська», православних і католицьких монастирів, воєводська і магістратська. У межах останньої у 1552 р. перебували 176 міщанських дворів. Це становило близько 1/3 тогочасних подільських садиб, яких усього нараховувалося 450. До воєводської (замкової) юридики «Опис» зарахував 156 подільських дворів. Разом ці дві найбільші міські юридики складали до 70 % усіх садиб Подолу. Юридики продовжували існувати і надалі. У 1640-і рр. Г.Л. де Боплан зазначав, що місто має чотири юрисдикції: єпископа, воєводи, війта, шевенів і консулів[78]. З другої половини XVII ст. домінуючою стала магістратська юридика, що охопила весь Поділ, за винятком територій православної церкви та монастирів, і «поглинула» колишні воєводську і єпископську юридики. Включення дрібних юридик до складу великих відбувалося і раніше: у 1579 р. під магістратську юрисдикцію були переведені піддані Софійського і Печерського монастирів[79].

Головну ***вулицю*** воєводської юридики, ***Замкову***, писемні джерела вперше згадують у 1575 р. при визначенні розташування двох будинків шляхтичів Стружинських (Стружок). Дім «замкового міщанина» Андрія Стружки зазначав і «Опис київського замку» 1552 р. Цей будинок батько останнього, Антін, одержав у посаг від дружини – удови Н.Золотаря, майстра замкового(?) цеху. Другий будинок (розташований поряд першого на Замковій вулиці) син Андрія і онук Антона Стружок, Михайло, у 1575 р. придбав у замкового ремісника К.Золотаря[80].

Замкова вулиця належала до числа найбільших на Подолі. На утворення її назви вплинуло розташування у ***«підзамчому»*** – території біля підніжжя Замкової та Михайлівської гір (останню документи першої половини XVII ст. іноді також називали Замковою[81]). Перша згадка топоніма «підзамче» датована 1611 р.[82] Замковою ву-

лицею на плані 1695 р. є одна з трьох великих міських магістралей (назва якої не вказана), прокладена між двома в'їздами на Поділ – Рождественською і Йорданською брамами.

З послабленням у місті воєводської влади на межі XVI–XVII ст. частина замкових територій могла бути приєднана до магістратської юридики, і вже у 1611 р. уряд скасував заборону на забудову «підзамчого»[83]. Кордони між замковою і магістратською юридиками були досить нечіткими: у 1621 р. частина «замкових міщан» мешкала на «міських ґрунтах»[84], напевно, орендуючи їх.

Реконструкція меж ***замкової юридики*** можлива шляхом визначення на планах Подолу 1695 та 1803 рр. топографічних орієнтирів, які «Опис київського замку» 1552 р. зазначає на воєводській території. Зокрема, це – «вірменський квартал» поряд вірменського храму Різдва Богородиці, що розташовувався приблизно на місці Покровської церкви кінця XVII–XVIII ст.

У 1622 р. на Подолі мешкали вісім вірменських родин, серед них – шляхтич Федір Халепський (Солтанович) та міщанин і урядовець магістрату Василь Курцевич. Як і для вірмен Львова та Кам'янця головним заняттям київських вірмен була східна торгівля. Уряд охоче призначав вірмен (знавців мов та звичаїв східних країн) товмачами – поліційними урядовцями, що не лише були перекладачами, а й таємно наглядали за чужинцями, прибулими до Києва[85].

На воєводській території, крім вірмен, жили і ремісники «замкових» цехів, ще до XVII ст. переведених з-під магістратської під замкову юридику. Їх ремісники мали ті ж права (торгівлі на ринку, самоуправління за власними статутами), що і міщани «магістратського присуду». У Київському історичному музеї в 1926 р. зберігалася мідна печатка XVII ст. з написами польською мовою для засвідчення документів чотирьох

найбільших «замкових» цехів: шевського, ковальського, кушнірського та кравецького.

Садиби шевського і кравецького цехів були засновані у 1609 та 1641 р. у «підзамчі», неподалік ринку (відповідно проти Флорівського монастиря і на початку Воскресенської вулиці). Про тогочасні ***двори кушнірського і ковальського цехів*** у «підзамчому» відомості відсутні. Однак у 1657 р. (відразу після пожежі 1651 р.) кушніри придбали поряд Успінської церкви (у колишньому «підзамчому») садибу під цеховий двір[86], можливо, як данину більш давній традиції. Перші згадки про садибу ковалів, розташовану поряд кушнірського двору, належать до середини XVIII ст.

Кордони «підзамчого» визначав і Флорівський монастир, який «Податковий тариф» 1570 р. називає «замковим»[87].

Під Замковою горою, між Флорівським та домініканським монастирями, був розташований замковий ***Житній ринок***[88], крім якого на Подолі до середини XVII ст. існували ще ***дві торгові площі***: ратушна (міська) та «Біскупського містечка». Таким чином, магістратська, замкова та єпископська адміністрації ділили між собою збирання мита з продажу на ринках міста. Якщо на замковому торзі збиралося «помірне» з продажу риби, зерна і борошна на утримання домініканського монастиря[89], то на ратушному ринку податки надходили у магістратську скарбницю і на міський Успінський собор. Певно, існувала і товарна спеціалізація між ринками. У «Біскупському містечку» торгували рибалки (що сплачували «рибну десятину» на монастир бернардинів) та різники, що перебували під біскупською юрисдикцією[90]. Замковий і ратушний ринки існували відповідно для «замкових» і міських ремісників.

У межах воєводської юридики були розташовані і ***двори*** військових замкового гарнізону – ***«реєстрових» ко-***

заків та ***жовнірів***. Дослідник Е.Руліковський вважав, що служба першого з відомих ротмістрів (сотників) замкової «сотні» або роти (чисельністю 200 осіб), Семена Кмити, почалася у 1520 р. Останній з них, Каспер Служинський, [Стружинський(?). – *О.П.*] був призначений на посаду у 1580 р. У кінці XVI ст., на думку Е.Руліковського, козаків змінили найманці-драби або жовніри. Сорок один двір останніх «Опис київського замку» 1552 р. зазначав на Подолі. Серед них – садиби поручника ***М.Кучинського*** та ротмістра ***Клопоцького***. Перша у 1621 р. була розташована «під горою Замковою [Михайлівською горою. – *О.П.*], на вулиці [Замковій. – *О.П.*] від церкви Різдва на ринок, навпроти плаців Рождественських, до гори»[91].

Садиба Клопоцького у 1575 р. була розташована також на вулиці Замковій, поряд будинку А.Стружинського[92].

Як свідчать документи, козаки і у XVII ст. продовжували мешкати на Подолі. У 1648 р. Київська рота однойменного полку налічувала 186 осіб.

Двори козаків «Його Королівської милості» у XVI–XVII ст. зосереджувалися у «підзамчі». Там були розташовані садиби реєстровців ***Я.Тошенника*** та ***А.Кулика***, у 1597 р. конфісковані урядом за участь у повстанні С.Наливайка і передані шляхтичу А.Вороничу[93]. У 1620 та 1624 рр. козаки Війська Запорозького, ***П.Хижницький*** та ***І.Ханкович,*** стали власниками будинків, розташованих поряд церкви Миколи Доброго[94].

На Подолі мешкала і козацька старшина. «Опис київського замку» 1552 р. поблизу садиби А.Стружки [на Замковій вулиці. – *О.П.*] зазначав двір «замкового» міщанина ***Шавули***. Останнього М.С.Грушевський вважав предком ватажка козацького повстання 1596 р. гетьмана Шавули, що, на його думку, походив з київської зем'янсько-міщанської родини. У XVI ст. на Подолі мали маєтності київський «зем'янин» і черкаський староста –

пан ***Є.Дашкевич*** (один з фундаторів Воскресенської церкви) і гетьман ***С.Кушка***, який, за припущенням М.С.Грушевського, був вихідцем з брацлавських шляхтичів Кощичів. Останній подарував Добромикільській церкві (спорудженій його коштом) «плац» під цвинтар. Садибу «над Дніпром» ***Б.Кизима*** (київського сотника, страченого у 1637 р. за участь у козацькому повстанні Павлюка і Скидана) у 1644 р. його удова і дочка продали за 1000 злотих[95].

Козаки мали двори і на одній з найбільших вулиць – Воскресенській. У 1612 р. козак ***Г.Івашковський*** придбав там у шляхтича ***Жолнеровича*** будинок за 400 злотих. Двір козака ***Й.Путивця*** (подарований київським підвоєводієм М.Холоневським), поряд Спаської церкви, у 1625 р. був проданий «товаришу» Війська Запорізького ***Т.Александровичу***[96].

Крім дворів козаків, «замкових» міщан та шляхти, на цій вулиці писемні джерела зазначають і садиби ремісників «присуду замкового» – ***І.Швеця*** (у 1614 р.) та ***С.Радковича*** (у 1641 р.)[97].

Розташування козацьких і жовнірських будинків дозволяє уточнити межі замкової юридики, що простягалася від «підзамчого» з вулицею Замковою (розташованих під Замковою і Михайлівською горами) до двору Б.Кизима на березі Дніпра та Воскресенської вулиці.

У межах замкової юридики були розташовані і ***садиби шляхти, панів*** (значних землевласників), ***князів і представників міської «верхівки»***. У 1640-х рр. вздовж трьох головних вулиць Подолу (двома з яких, очевидно, були Замкова та Воскресенська) були розташовані двори А.Киселя (на той час – київського підвоєводія), князів Домонтів та Ружинських; панів Проскурів, Вороничей, Збаразьких, Трипільських, Аксаков; міських «тузів» (багатіїв) Биковських, митрополита П.Могили; міщан Мартиновичів, Ходиків, Тадринів, Митковичів та

Кучинських; типографа Т.Александровича[98]. Локалізувати на території Подолу деякі з цих дворів можна із залученням відомостей писемних документів першої половини XVII ст.

Так, двори зем'ян Аксаков, князя Ружинського (потім – Ходкевича, воєводи віденського) та вірменських шляхтичів Солтановичів були зосереджені по периметру замкового Житнього торгу, де, згідно з повідомленням М.Груневега, мешкали київські католики: Ружинського – поряд домініканського, Аксаків – біля Флорівського монастирів[99]. ***Ружинські*** та ***Аксаки***, фундатори цегляного храму св. Миколая, подарували домініканському монастирю кілька земельних ділянок. З родини Солтановичів походили «зем'янин» І.Солтан (згадується у 1575 р.)[100], земські писарі В. та Ф.Солтани. (1577–1585 рр.), київський підвоєводій О.Солтан (1622 р.)[101]. Двором ***Солтановичів***, що був розташований поряд церкви Миколи Притиска, з 1666 р. володів козацький сотник С.Туптало[102].

Типографський двір «військового товариша» ***Т.Александровича*** (придбаний у 1625 р. у козака Й.Путивця) був розташований на Воскресенській вулиці, неподалік Спаської церкви[103]. Місце двору ***Биковських*** першої половини XVII ст., можливо, визначає їхня садиба (сучасна вулиця Костянтинівська, 6) з «будинком Петра І», спорудженим у другій половині XVIII ст. Адже після пожежі 1651 р. кияни, які тимчасово залишили місто, як правило, повернулися і відбудували свої спустошені двори, в яких продовжували мешкати і надалі – іноді до початку XIX ст.

Двори міської аристократії також концентрувалися навколо церкви Миколи Доброго. Там була розташована садиба пана ***Тиші***, зазначена «Описом київського замку» 1552 р. у межах замкової юридики. Навпроти двору князя ***Г.Домонта*** (згадуваного документами за 1571 і 1624 рр.)[101] мешкали спочатку «зем'янин» ***Л.Волкевич***,

потім ***Г.Оливка***, «служебник» київського воєводи К.Острозького[105]. Поблизу церкви були розташовані садиби шляхтичів ***Ростка*** та ***З.Шоха*** (у 1627 р.)[106] та «плац» шляхтянки ***Г.Гулевич*** (у 1618 р.)[107] – племінниці фундаторки Братської школи Є.Гулевичівни.

Навпроти Добромикільської церкви, у кварталі між вулицями Замковою, Гнилою та узвозом з Верхнього Києва, зосереджувалися маєтності представників міської «верхівки». У 1620–1642 рр. на Гнилій вулиці розташовувалися поряд «плац» київського земського писаря (у 1615–1647 рр.) ***Ф.Сущанського-Проскури*** (нащадка Проскури «Опису київського замку» 1552 р.), двори панів ***Котельницького*** і ***Немирича***[108] та садиба шляхтича ***Д.Голуба***. У 1642 р. «будинок Проскуринський» вже перебував у власності монастиря бернардинів[109]. Неподалік, під горою Уздихальницею, мешкав лікар замкового гарнізону(?), ***аптекар Мартин*** (помер до 1657 р.)[110], двір якого писемні джерела згадують з 1632 по 1677 р.[111]

На протилежному боці Гнилої вулиці, навпроти «плацу» Ф.Проскури, перебували двори вірмен ***В. і М.Хурсовичів (Курцевичів)*** та ***М.Ал-Беївни*** (з родини Солтановичів). Предка останньої, Ал-Бея, «Опис київського замку» 1552 р. зазначав серед «замкових» міщан. Садибу, успадковану від покійного чоловіка І.Товчихіна[112], М.Ал-Беївна передала зятю – козаку П.Хижницькому[113]. На плані 1695 р. ділянка з садибами Хурсовичів, М.Ал-Беївни, Ф.Проскури і Д.Голуба (віссю якої була Гнила вулиця – сучасний Покровський провулок) може бути локалізована у кварталі, зображеному між Покровською церквою (спорудженою у кінці XVII ст. на місці вірменської) і горою Уздихальницею. Зі шляхетськими дворами на Гнилій вулиці (у межах «вірменського кварталу»(?) пов'язаний скарб з 24 золотих європейських монет (найбільш рання з яких – 1617 р.), виявлений у 1899 р. в Покровському провулку під Уздихальницею[114].

Майже поряд був розташований і «плац» шляхтичів ***Виговських*** (Є.Виговський, батько гетьмана І.Виговського, у 1640-х рр. – київський підвоєводій)[115]. Йому на плані 1695 р. відповідає квартал трикутної форми, обмежений двома узвозами (за визначенням писемних документів – «старим і новим»), що з'єднували Верхнє місто з Подолом.

«Плаци» («Соленіковський» і «Воронічевський») київського скарбника 1640-х рр., шляхтича ***Д.Воронича***, були розташовані відповідно поряд Братського монастиря та на розі Борисоглібської вулиці і ринку. Під час Національно-визвольної війни земельні ділянки Вороничей (як і «Виговський плац») були передані козацьким урядом Братському монастирю[116]. Можливо, «Воронічевський плац» XVII ст. – це об'єднані конфісковані урядом двори козаків Я.Тошенника та А.Кулика, одержані у 1597 р. предком Д.Воронича[117].

У 1623–1632 рр. біля церкви Миколи Доброго були розташовані два «плаци» пана ***Х.Сулими*** (Сулимовського), один з яких власник подарував ченцям-бернардинам для влаштування там монастиря[118]. Другий свій «плац», розташований біля узвозу з Верхнього міста і двору Мартина-аптекаря, Х.Сулима у 1632 р. продав Братському монастирю[119]. У 1642 р. між бернардинами і церквою Миколи Доброго відбувся обмін ділянками, внаслідок якого монастир одержав землю з церковними дзвіницею і шпиталем, а храм – монастирські «плаци» ***Я.Доманського*** і ***Л.Витовського*** (київського підсудка у 1639 р.)[120]. Навряд чи тогочасна дзвіниця була розташована на протилежній від церкви стороні Замкової вулиці. Отже, ***бернардинський монастир*** був десь поруч храму Миколи Доброго – ймовірно, у кварталі, на плані 1695 р. зображеному праворуч церковної садиби. Про «тісне» сусідство монастиря і церкви свідчить і згадка М.Ф.Берлинського про католицькі поховання, виявлені біля

Добромикільського храму[121], що могли бути рештками цвинтаря бернардинського кляштору.

Розташування іншого католицького ***монастиря, єзуїтського***, Г.Л. де Боплан визначив «між бернардинами і Дніпром»[122]. Ченці ордену єзуїтів (що уперше з'явилися в Києві у 1620 р.) оселилися на Подолі в 1633 р. у садибі, придбаній для них київським воєводою Я.Тишкевичем[123]. На думку Т.Ю.Гирич, костелом єзуїтів на панорамі 1651 р. є будівля, зображена біля церкви Різдва[124]. Це припущення підтверджує план 1706 р., на якому неподалік Хрещатицької башти зазначено культову (?) споруду з таким самим двоскатним дахом і високою баштою, як і у костела колишнього «Біскупського містечка» того ж плану[125]. Отже, єзуїтський храм уцілів під час пожежі 1651 р. Можливо, у 1715 р. саме на місці колишньої садиби єзуїтського монастиря було засноване подвір'я Переяславського єпископа. На плані 1774 р. останнє зазначене на протилежному від церкви Різдва боці вулиці, майже на березі Дніпра – там, де й гаданий єзуїтський костел плану 1706 р. Ймовірно, храмом єзуїтів був ***костел св. Гіацинта*** або Яцька (який згадують мемуарист П.Розвидовський та документи середини XVII ст.), споруджений «над Дніпром» на місті зруйнованого у XIV чи XV ст. домініканського храму Діви Марії.

З ***міщанських дворів*** замкової юридики «Опис київського замку» 1552 р. називає будинки ***П.Балики*** та ***Б.Хмельовича***. Їхні маєтності згадують і більш пізні документи: два колишні «плаци» Баликів у другій половині XVII ст. були розташовані проти Успінської церкви – поряд двору кушнірського цеху[126], а будинок Б.Хмельовича у 1623 р. – на Воскресенській вулиці[127]. У цьому випадку Воскресенська вулиця також визначає кордони воєводської території, на якій мешкали «замкові» міщани (а також ремісники «присуду замкового» і реєстрові козаки).

Отже, у другій половині XVI – першій половині XVII ст. у межах замкової юридики, між вулицями Замковою та Воскресенською (місцями – і до Дніпра), були розташовані садиби замкових міщан, урядовців і ремісників, шляхти, знаті, козаків та жовнірів. Саме ці двори (як і вірменська церква, Флорівський, домініканський, бернардинський, єзуїтський монастирі та Житня площа під Замковою горою) визначали кордони «воєводської» території.

Можливо, що ***«Біскупське містечко»*** було відокремлене від території замкової юридики. Це – типовий зразок європейського «церковного міста» з власником – духовним феодалом. У Києві ним був католицький єпископ або біскуп, адміністрація якого на підвладній території «містечка» призначала старосту міщанської громади та збирала податки (зокрема, торгове мито) на утримання кафедрального костелу і єпископського двору.

Священиків і будівлі інших міських католицьких храмів утримували прихожани-католики, чисельність яких на Подолі була незначною порівняно з населенням православного віросповідання. Про це свідчить співвідношення між кількістю прихідських католицьких (від 1 до 6 у різні роки) та православних (до 11) міських храмів. До київської католицької громади наприкінці XVI – першій половині XVII ст., крім жовнірів, належала також польська шляхта та замкові урядовці – фундатори Миколаївського домініканського костелу та бернардинського монастиря князі Ружинські, шляхтичі Аксаки та Х.Сулима. Однак, як свідчать писемні джерела 1632–1647 рр., до православної спільноти на той час зараховували себе київський каштелян (а згодом – і воєвода) А.Кисіль, замковий городничий С.Викгура, скарбник Д.Воронич, земський писар Ф.Сущанський-Проскура; пани Тиші, Гулевичі, Лозки, Трипільські,

Голуби, Муховецькі, С.Павша; каштелян Є.Виговський, міський багатій Биковський, Б.Солтан[128].

Першим свідченням існування у місті біскупської юридики є згадка в «Описі київського замку» 1552 р. шістнадцяти дворів «міщан біскупових». Існування території католицького єпископа на Подолі зафіксував королівський Декрет 1602 р., яким «Біскупське містечко» відновлювалося(?) у колишніх межах. Як повідомляв Декрет, на початок XVII ст. міщани вже розібрали на каміння будівлі Катериненського «фарного» (прихідського) і кафедрального костелів, забудували двір і цвинтар останнього шинками й іншими спорудами[129]. Такий стан речей може пояснюватися тим, що лише у 1595 р. київські католики, які до того близько ста років фактично не мали біскупа (резиденцією якого було м. Фастів), нарешті одержали його в особі Ю.Верещинського, що оселився в Києві. Однак на той час влада католицької церкви у місті вже значно ослабла і не могла протистояти міщанській і козацькій «експансії».

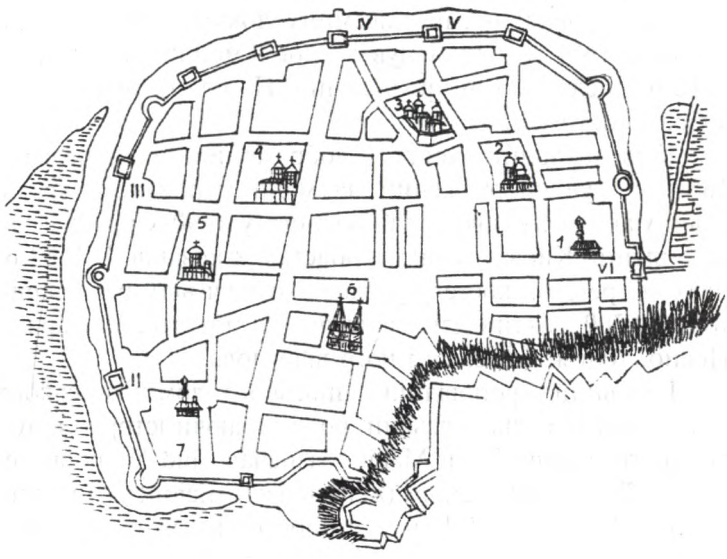
Реконструкція кордонів «Біскупського містечка» стає можливою шляхом картографування на планах Києва 1695 та 1803 р. топографічних орієнтирів, зазначених у тексті Декрету 1602 р. Того року «вимірювання» меж «містечка» почалося за міським «острогом», біля греблі під Щекавицею, яка на плані 1695 р. зображена у нижній течії Кудрявського ручаю. Від греблі урядові комісари (що здійснювали вимір) у 1602 р. прямували до міської «вулиці великої». Останній на плані 1695 р. відповідає одна з трьох подільських магістралей, що з'єднувала Кожум'яцьку браму з Воскресенською церквою. Цією вулицею комісари підійшли до двору воєводи – у 1602 р. К.Острозького. Однак, як свідчать документи, у місті постійно мешкав лише підвоєводій, Я.Аксак[130]. Можливо, складачі тексту Декрету мали на увазі саме ***двір С.Аксака*** (розташований, за словами

П.Розвидовського, поряд Флорівського монастиря), де під час нечастих візитів до Києва міг зупинятися воєвода. Від цього двору (зображеного на плані 1695 р. біля монастирської огорожі) урядові комісари, звернувши на іншу вулицю (Притискомикільську плану 1695 р.), оминаючи «плаци біскупські» («Біскупське містечко»), рухалися до «острогу». Там, біля Йорданської брами міських укріплень, ще у XVIII ст. була розташована ***Біскупська башта***[131], яка на початку XVII ст. могла бути в'їздом до «містечка». Біскупські володіння продовжувалися за «острогом» (який захищав Поділ з боку Щекавиці) до «шляху на Овруч» (Вишгородського шляху плану 1695 р.) і завершувалися біля греблі у Кудрявській долині, звідки почався обмір.

У 1602 р. біскупу у місті, на вулиці Хрещатицькій (майбутній Притискомикільській(?), належали лише чотири[132] з шістнадцяти міщанських дворів «Опису київського замку» 1552 р. Однак після надання Декретом 1602 р. біскупу права селити на своїх «грунтах» рибалок та різників, розміри «Біскупщини» значно збільшились. На середину XVI ст., крім «Біскупського містечка», біскупу належали поселення М'ясники під Щекавицею[133] та Рибалки на оболоні.

На планах 1695 р. та 1803 р. колишні ***«біскупські плаци»*** Декрету 1602 р. можна визначити як трикутний квартал (з трьох сторін обмежений двома вулицями та міським валом), розташований між Кожум'яцькою і Йорданською брамами та церквою Миколи Притиска.

Про «Біскупське містечко» лишили свідчення Г.Л. де Боплан (1640-і рр.) та ігумен Межигірського монастиря Ф.Васьковський (1699 р.). Перший зазначав, що у його межах був розташований кафедральний собор[134]. Ф.Васьковський розповів про ***торгову площу*** з коморами у «Біскупському містечку» та існування там міщанської громади на чолі зі старостою Осецьким[135]. У

Головні топографічні об'єкти Подолу на плані Галларта 1706 р.
1. Єзуїтський костел; 2. Борисоглібська церква; 3. Братський монастир; 4. Воскресенська церква; 5. Спаська церква; 6. Миколаївський костел; 7. Кафедральний костел. Брами: I. Кожум'яцька; II. Йорданська; III. Воскресенська; IV. Проварська; V. Духівська; VI. Рождественська.

1619 р. документи згадують ***«острог»***[136], що захищав «містечко» від нападів городян[137].

На плані 1706 р. у колишньому «Біскупському містечку» зазначена будівля з двоскатним дахом і баштою. Зважаючи на те, що на цьому картографічному джерелі зображені виключно культові споруди (єзуїтський та домініканський храми, православні церкви), це – ***кафедральний костел*** (присутній і на панорамі А. ван Вестерфельда 1651 р.), зазначений також і на

плані 1695 р.[138] Отже, храм «Біскупського містечка» (який, за свідченнями писемних документів, пережив пожежу 1651 р.) проіснував щонайменше до пожежі 1718 р., після якої був розібраний. На плані 1803 р. його зображення вже відсутнє.

Кафедральний костел, зображений на панорамі 1651 р., був споруджений на місці мурованого храму Діви Марії, можливо, зруйнованого у 1590-х рр. під час захоплення Києва загонами повсталих козаків. У 1602 р. навколо решток костелу урядова комісія відміряла територію у 200 «ліктів» для влаштування нового цвинтаря[139]. Певно, тоді ж почалася і його відбудова.

Головний проповідник київського домініканського монастиря П.Розвидовський, розповідаючи історію католицького храму Діви Марії, зазначав, що старовинну церкву Богородиці, споруджену в часи місіонера Іоакинфа [у XIII ст. – *О.П.*] «над Дніпром», після татарського спустошення [у 1482 р. (?) – *О.П.*] перенесено на Житній торг під Замкову гору. На місці ж зруйнованої церкви Діви Марії був збудований дерев'яний ***«костелик» св. Іоакинфа***[140] (***св. Гіацинта*** або ***Якова***[141]), який писемні джерела середини XVII ст. зазначали біля «валку» над Дніпром[142]. Імовірно, це — костел єзуїтського монастиря, один з чотирьох католицьких міських храмів 1640-х рр., які згадував у мемуарах Г.Л. де Боплан.

Якщо у середині XVII ст. на Подолі налічувалося чотири католицькі церкви (кафедральна, домініканська, бернардинська та єзуїтська), у XVI ст. їх було шість. Однак у 1595 р. кафедральний та чотири інших костели (як свідчив біскуп Ю.Верещинський) лежали в руїнах, а діяв лише храм домініканського монастиря[143]. Відновлений після 1602 р. з дерева, кафедральний костел у 1614–1640-х рр. був замінений мурованим[144]. На панорамі А. ван Вестерфельда його зображено з двоскатним дахом, башточкою і двома вежами. Під час пожежі

1651 р., за свідченням сучасників, костел (зазначений також на планах 1695 та 1706 р.) не постраждав[145]. Його рештками є чотиристовпна та тринефна будівля розмірами 19 х 22 м, досліджена археологами у 1973–1974 рр. під Замковою горою, у Житньоторзькому провулку. Стіни і стовпи споруди муровані з давньоруських будівельних матеріалів вторинного використання, а для вирівнювання фундаменту та верхнього краю стін застосована канелюрована цегла жовтого кольору. Автори розкопок датують споруду межею XVI–XVII ст.[146], що відповідає свідченням писемних джерел про час існування кафедрального костелу.

З трьох католицьких монастирів Подолу найдавнішим був ***домініканський***. П.Розвидовський зазначає, що його заснував місіонер-домініканець Іоакинф «над Дніпром», при костелі Діви Марії. Після татарського спустошення монастир перенесено під Замкову гору. У цій розповіді спостерігається плутанина з назвами, адже храмом Марії називалася церква «Біскупського містечка», а домініканський костел щонайменше з кінця XV ст. був Миколаївським. Однак з'ясувати ці питання, через відсутність додаткової інформації, неможливо.

На початку XVII ст. М.Груневег так описував домініканський монастир, бачений ним у 1584 р.: «...коли ми з'їжджали з гори, ліворуч залишили гарну площу [замкову Житню. – *О.П.*], де живуть переважно польські католики. Там стоїть костел і монастир з ченцями нашого ордену [домініканами. – *О.П.*]. Домініканський костел був заснований св. Яцентієм, але не на цьому місці. Ті дерев'яний костел і монастир, що я бачив [у 1584 р. – *О.П.*], згоріли [на початок XVII ст. – *О.П.*]»[147]. Коментуючи цей уривок, слід зазначити, що М.Груневег (як свідчать малюнки до його мемуарів) прибув до міста через Кудрявську долину – дорогою, що спускалася зі Щекавиці. В'їхавши на Поділ «великою

вулицею» (зазначеною у Декреті 1602 р.) та рухаючись до центру міста, ліворуч М.Груневег міг бачити Житню площу з дерев'яним домініканським костелом, який, за словами Ю.Верещинського, у кінці XVI ст. мав лише одного членя[148]. Після пожежі початку XVII ст. (яку згадує М.Груневег) костел відбудовано: спочатку – як дерев'яний, згодом (коштом братів Аксаків і князя Ружинського) – як мурований. Фундатори подарували конвенту сім «чиншових» дворів[149], розташованих ліворуч монастирської садиби та вздовж вулиці («вулиці великої» Декрету 1602 р.), що вела від біскупського палацу до Воскресенської церкви. Поряд монастирської садиби у XVII ст. були розташовані ***«склеп»*** і пивниця для зберігання меду і пива, які продавалися у монастирському шинку на Житньому ринку. Рештки цього трикамерного склепу були випадково виявлені у 1880 р. навпроти вівтаря церкви Миколи Притиска[150].

Будівництво Миколаївського храму (зображеного на панорамі 1651 р.), розпочате у 1640-х рр., через смерть фундаторів та військові події, у 1653 р. ще не завершилося[151]. Колишній костел (вже православний Петропавловський собор[152]) зазначений на плані 1695 р. Остаточна добудова споруди (що змінила її готичний вигляд на бароковий) відбулася у 1745 р.[153], при цьому від первісної будівлі збереглися центральний неф та приділ з кам'яними льохами[154]. Рештками цвинтаря домініканського монастиря, можливо, є поховання без трун та інвентарю, виявлені у 1950 р. на перехресті Контрактової площі з вулицями Спаською та Костянтинівською[155].

Адміністративний центр воєводської юридики, ***замок***, до середини XVII ст. був резиденцією воєводи і намісника (підвоєводія), місцем проведення сесій Київського гродського суду та міською фортецею, де перебувала залога. Споруджений наприкінці XIV ст. над Подолом та Кожум'яцьким урочищем на горі, яку

писемні джерела називали Замковою та Киселівкою. З просуванням у кінці XVI ст. державних кордонів на південь та зміною військової тактики з оборонної на наступальну київський замок почав втрачати значення форпосту, що стало причиною зменшення державних коштів на його утримання. Укріплення вже не поновлювалися, а чисельність гарнізону скоротилася. До того ж воєвода К.Острозький, що майже не бував у Києві, не приділяв уваги підтриманню замку в належному стані, а засідання гродського суду переніс до Житомира – ближче до власної резиденції, Острога. Однак після смерті К.Острозького у 1608 р. судові сесії у Києві були відновлені, про що свідчать протоколи їх засідань, датовані 1617–1640-ми рр. На одному з них, 1639 р., зберігся відбиток печатки підвоєводія П.Брудківського.

Чимало замкових урядовців мешкали на Подолі під Замковою горою: ***Ян Аксак*** (підвоєводій та земський суддя), його сини – ***Стефан*** (земський суддя у 1639 р.) та ***Михайло***, ***Б.Павша*** (підсудок у 1585 р.); ***Солтановичі***, Федір (писар у 1585–1622 рр.) та Олександр (підвоєводій у 1620 р.); ***Ф.Сущанський-Проскура*** (земський писар у 1620–1647 рр.); ***Л.Вітовський*** (земський підсудок у 1632–1639 рр. та скарбник київський); ***О.Воронич*** (підвоєводій у 1564 р.); князь Домонт (нащадок(?) воєводи 1503–1511 рр. ***Ю.Монтовича***); ***М.Кучинський*** (поручник гарнізону другої половини XVI ст.); ***А.Кисіль*** (воєвода у 1649–1651 рр.) та багато інших.

Незадовільний стан укріплень замку зафіксувала урядова ревізія 1570 р. – «Податковий тариф»[156]. Київська фортеця також зазнала руйнації у 1591 р., під час козацького повстання. У 1595 р. замок, за свідченням біскупа Ю.Верещинського, представляв сумне видовище: був «...не лише порожній, але вже наполовину згнив»[157]. Після пожежі 1605 р., спричиненої блискавкою, до відбудови фортеці уряд залучив київських міщан, які

неодноразово зверталися до короля з пропозицією відновити укріплення власними силами, щоб мати захист під час ворожих нападів[158]. Відповідно до замкового «Інвентаря» 1619 р., відбудовані у 1607 р. укріплення вже були не такими потужними, як у середині XVI ст. Замість стін з рублених «клітей» над Подолом підносився лише *«острог»* з дубових паль, посилений легкими гарматами – «гаківницями». *Воєводська брама*, яку міщани відмовились утримувати, у 1619 р. вже зруйнувалася[159]. Єдиний в'їзд до замку – *Драбські ворота* біля *«Кривого мосту»* (спорудженого до 1524 р.) сполучали замок з Верхнім містом[160].

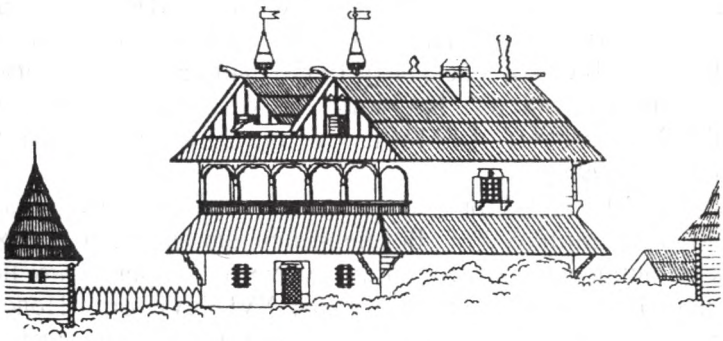
Якщо в другій половині XVI ст. у фортеці, крім *католицької каплиці*, були розташовані три *православні церкви* (зокрема, *Миколаївська* та *Покровська*), то у 1607 р. – вже дві, а в 1632 р. – лише Покровська[161]. За «Інвентарем» 1619 р. у замку розташовувалися три підвоєводські *«світлиці»* з коморами, *пекарня, будинок для гостей, криниця, два арсенали, башта* для майна міщан (своєрідний «донжон» – оборонна і дозорна вежа) та дім *городничого.*

Реконструкція загального планування замку може мати такий вигляд: головна вулиця з'єднувала Драбські ворота із замковою площею з криницею та храмами, оточеною адміністративними, військовими, житловими і господарськими будівлями. Вигляд цього майдану, хоч і перебільшено-прикрашений (адже у середині XVII ст. замок вже був у досить занедбаному стані), присутній на панорамі 1651 р., на якій М.І.Петров серед дерев'яних споруд визначив палац воєводи.

У порожнистих «клітях» (у 1570 р. – кількістю 177) замкових стін, не заповнених землею, до пожежі 1605 р. могли бути приміщення для варти, ремісничі майстерні, сховища військових і харчових припасів, майно міщан. Так, у 1605 р. у замку згоріла «кліть з усіма паперами та документами» війта В.Ходики[162].

У 1638 р., під час наступу на Київ загонів повсталих козаків гетьмана Острянина, для оборони міста прибула польська залога, бо нечисленний замковий гарнізон не міг протистояти ворогу. У 1649 р. київський воєвода А.Кисіль, не бажаючи мешкати у напівзруйнованій фортеці, передав замкові будівлі і мито (що збиралося на замок) в оренду міщанам. У 1650 р. до замку (резиденції київського воєводи) двічі приїздив з полковниками гетьман повсталих козаків Б.Хмельницький[163]. Хоча замковий «острог» і башти не постраждали при пожежі 1651 р., воєводський двір у 1654 р. перебував у поганому стані[164]. Після спорудження Старокиївської фортеці – нової міської цитаделі, укріплення на Замковій горі з часом остаточно зруйнувалися.

Результати археологічних досліджень Замкової гори доповнюють свідчення писемних джерел про планування замку і конструкцію його укріплень. Перші з відомих розкопок, К.Ставровського (1870-х рр.), виявили там «празькі» гроші XIV–XV ст. та керамічні антропоморфні

Палац воєводи у замку. Реконструкція П.Юрченка

та зооморфні статуетки, що потрапили до колекціонера Ф.Кундеревича. В.В.Хвойка у 1894–1897 рр. знайшов на горі дві майстерні, ювелірну (з кам'яними ливарними формочками) та гончарну (з теракотовою формою для відтискання об'ємних деталей та готовими керамічними фігурками); керамічний посуд XVI–XVII ст., вістря списів та стріл, кинджали, залізні та бронзові ключі для вогнепальної зброї, дверні замки, сталеві фігурні кресала, скляні вставки для перснів-печаток, сердолікові намистини та срібні сережки, бронзові і свинцеві натільні хрестики тощо. У 1898 р. співробітник Київського музею старожитностей і мистецтв Д.М.Щербаківський виявив на Замковій горі кахлі XVI–XVII ст. та дві керамічні посудини, одна – тигель для варіння скла з написом латинською (?) мовою.

У 1928 р. учасники археологічного семінару дослідили ділянку над Житнім базаром з неушкодженим культурним шаром, з якого у 1926 р. до Київського історичного музею надійшли випадкові знахідки – вироби з кістки. У 1930–1940-х рр. саме на цій частині гори відбулися стаціонарні розкопки експедицій Київського історичного музею та Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.С.Магури (у 1932 р.), І.В.Бондаря (у 1938 р.), В.Є.Козловської (у 1939–1940 рр.) та В.А.Богусевича (у 1948 р.). Востаннє Замкова гора вивчалася В.О.Харламовим, І.І.Мовчаном та С.І.Климовським у 1977 та 1999 рр.

У 1932–1948 рр. досліджувалася ділянка гори над Житнім ринком та Воздвиженською вулицею, між кладовищенською стіною та схилами – приблизно на місці Воєводської брами і *узвозу* XVI–XVII ст. з Подолу до замку. Останній був виявлений на дні балки штучного походження[165]. Обабіч цієї стрімкої дороги (на якій, за свідченнями писемних джерел, взимку вирубували

східці) археологи знайшли рештки «острогу» зі стовпів у вертикальних гніздах впритул один до одного[166].

Розкопки 1940 р. встановили, що середньовічні археологічні шари відокремлені від давньоруських прошарком ущільненого ґрунту без знахідок, утвореним з метою вирівнювання поверхні гори перед будівництвом фортечних стін і споруд[167]. Потужність виявлених шарів XIV–XVII ст. (насичених рештками обвугленого та перетрухлого дерева, колод та кілків) сягала 1,9–2,0 м. У 1932 та 1940 рр. досліджувалися нижні частини дерев'яних *«городень»* (які згадують «Опис київського замку» 1552 та «Податковий тариф» 1570 рр.) колод, з'єднаних під прямим кутом, з дощаною підлогою[168]. Під дошками виявлена ливарна сланцева формочка, позначена гравірованими літерами «Н» та «Т»[169]. Були знайдені також великі фрагменти обпаленої та побіленої глиняної обмазки та значна кількість канелюрованих цеглин. Ці знахідки підтвердили розповідь «Опису київського замку» 1552 р. про виготовлення цегли (з якої викладалися підмурки будівель та льохи для зброї і припасів) «на замкові потреби» та про глиняний «кожух» дерев'яних замкових стін. Найбільш поширеними археологічними знахідками з колишньої фортеці є керамічні вироби XVI–XVII ст. – фрагменти посуду та пічні кахлі. З останніх слід відзначити рельєфні майолікові і теракотові зразки (що зараз зберігаються у НМІУ), виготовлені у європейських традиціях: кахлі з поліхромним зображенням «геральдичного» лева, погруддям вельможі, орнаментальними «ренесансними» і «бароковими» мотивами та інші.

У 1948 р. В.А.Богусевич дослідив рештки двох квадратних у плані (3,3 х 3,55 м) котлованів з уміщеними в них сосновим і дубовим зрубами, які він визначив як *житло з господарською прибудовою.* У першій із землянок містилися дошки і опори-«кругляки» від стола, керамічн-

ний горщик із залишками каші, цеглини, рештки двох діжок із «клепок» та дерев'яна миска. Стіни і підлога будівлі з середини були обпалені. В.А.Богусевич датував виявлені землянки X–XIII ст. і вважав, що їх у XIV ст. включили у конструкцію стін «литовської» фортеці[170]. Однак Г.Ю.Івакін слушно вважає ці землянки рештками споруд XV–XVI ст.[171] Адже, як з'ясували дослідники у 1940 р., давньоруські шари (і, відповідно, споруди) перед зведенням замку були засипані трамбованим ґрунтом. На нашу думку, виявлені у 1948 р. дві будівлі – це нижні частини стінних «городень», які, згідно з «Описом київського замку» 1552 р., були «*...будуванням* у стіні замковій: *сіни, а світлиця і комора* – по три сажні [приблизно 6 м, курсив мій. – *О.П.*]»[172]. Такі дерв'яні пустотілі «кліті» (на відміну від забутованих землею) могли використовуватися для перебування замкової варти, під ремісничі майстерні і сховища (як «кліть» війта В.Ходики). Сліди вогню на стінах будівель, виявлених у 1948 р., спричинила одна з пожеж кінця XVI–XVII ст., можливо, пожежа 1605 р.

Рештки споруди у вигляді горизонтальних обвуглених колод, над якими містилися кахлі XVI–XVII ст., були виявлені під час археологічної розвідки у 1977 р. неподалік будівлі радіостанції[173]. В 1999 р. у центральній частині гори досліджена яма, визначена авторами розкопок як господарча комора XVII ст., у заповненні якої перебували перевідкладені матеріали XIV–XVII ст.: фрагменти керамічного посуду, «коробчатих» та «горщикових» кахлів[174].

Крім залишків фортечних стін, у 1932 та 1939 рр. експедиції С.С.Магури та В.Є.Козловської знайшли рештки *ремісничих майстерень* по обробці кістки, шкіри і металу: скупчення сировини, напівфабрикатів, відходів виробництва (обрізків шкіри та мідного листа), готових виробів (кістяних гудзиків, руків'їв тощо). Ці знахідки,

як і виявлені В.В.Хвойкою і Д.М.Щербаківським рештки діяльності гончарів та склоробів, можна пов'язати з діяльністю замкових майстрів, що обслуговували потреби гарнізону та працювали на ринок.

Отже, під час археологічних досліджень території замку у 1930–1990-х рр. були виявлені «городні» (зокрема, житлові), узвіз на Поділ, сліди ремісничої діяльності. Знахідки ремісничих виробів, будівельних матеріалів і побутових речей компенсують відсутні у писемних джерелах відомості про побутовий аспект життя замкового гарнізону[175].

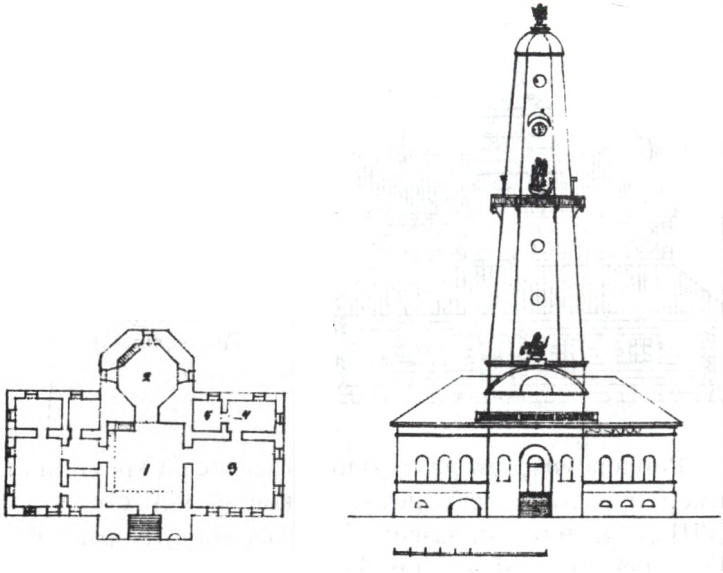
Магістратська юридика у кінці XVI – першій половині XVII ст. за кількістю населення перевищувала замкову. Її адміністративним, економічним і культовим центром була ярмаркова площа, де були розташовані ратуша та Успінський собор. На останній (як і на домініканський монастир) за королівським привілеєм 1633 р. збиралося «помірне» з продажу зерна на ринку[176]. М.Груневег, що відвідав Київ у 1584 р., зазначав невеликі розміри міського ринку, неподалік якого був розташований ***«карвасар»*** («караван-сарай» – гостиний двір для приїжджих купців)[177]. З ним, певно, була пов'язана діяльність урядових «товмачів» Макара та Богдана, двори яких у межах замкової юридики зазначав «Опис київського замку» 1552 р. Остання згадка «карвасару» на Подолі датована 1742 р.[178] У 1778 р. на розі сучасних вулиці Спаської та Хоривого провулку споруджено ***«старий Гостиний двір»***[179], що мав функції «карвасару»: відповідно до міщанського «складського права», приїжджі купці могли торгувати з киянами лише оптом і у стінах «двору». З 1811 по 1835 р. (з часу знищення пожежею будівлі ратуші) у приміщенні «Гостиного двору» відбувалися засідання магістрату. У 1914 р. на його фундаментах споруджено будівлю пожежної частини, що існує досі[180].

Уявлення про забудову міського ринку середини XVII ст. дає перелік будівель, знищених пожежею 1651 р.

(крамниці, ратуша, «важня», торгові ряди), «асортимент» яких лишався незмінним до XIX ст. На плані 1695 р. (що зафіксував вигляд міста, відбудованого після пожежі 1651 р.) у центрі магістратської юридики зазначені не одна, а дві невеликі площі, розташовані поряд та відокремлені рядом дерев'яних будівель. На одній з них – ратуша, на другій – Успінський собор. Після пожежі 1718 р. центр Подолу був перепланований. Це відобразилося на плані 1803 р.: замість двох невеликих площ плану 1695 р. утворилася одна, *Житньоторзька.* Колишній Житній ринок під Замковою горою був перейменований у *Дров'яну площу.* Після 1718 р. центр Подолу ще двічі перебудовувався. По пожежі 1751 р. сформувався архітектурний ансамбль ратушної площі зі споруджених у 1757 р. мурованих будівель магістрату і міського шинку з льохом, Успінського собору та дзвіниці Братського монастиря. Після пожежі 1808 р. замість згорілих «торгових рядів» почалося спорудження нового цегляного «Гостиного двору».

Однією з архітектурних домінант ринку була ***ратуша*** – місце перебування магістрату. М.І.Петров і В.С.Іконников вважали, що вона у вигляді споруди з баштою і гербом присутня на панорамі А. ван Вестерфельда. Зображення відбудованої після 1651 р. дерев'яної ратуші є і на плані 1695 р. Про час спорудження мурованої будівлі у дослідників не існує єдиної думки. К.В.Щероцький вважав, що «кам'яна» ратуша існувала вже у 1697 р., і у 1737 р. її лише реставрували після пожежі 1718 р.[181] В той же час В.С.Іконников (підтримуючи М.Ф.Берлинського)[182] називав часом будівництва ратуші 1737 р.[183] На панорамі Подолу 1765–1786 рр. її будівля має високий фронтон та башту. Ця споруда (як свідчать її креслення XIX ст.) мала два входи, що вели до Братського монастиря і Успінського собору.

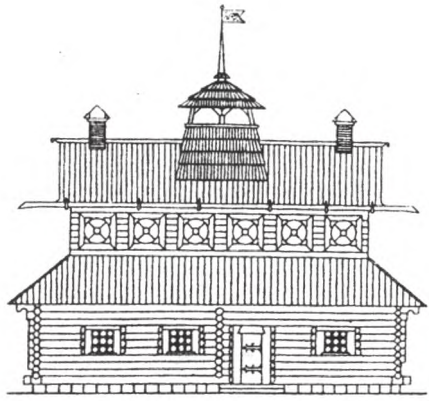
На площі неподалік ратуші, крім магістратського шинку з льохом, у XVIII ст. були розташовані дерев'яні

М.О.Максимович. План і фасад колишньої Київоподільської ратуші 1847 р. – ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 10967. – Арк. 3.

«торгові ряди» та головна міська криниця – мурований ***фонтан «Феліціал»***, споруджений у 1749 р.[184]

У ***магістратському шинку*** («шпикнері»), спорудженому в 1757 р., реалізовувалося до 30 тис. відер на рік «міцних напоїв», що зберігалися у 540-відерних діжках в окремому льоху. Кошти від продажу надходили до міської скарбниці. В 1804 р., під час перебування у Києві, в «номерах» шинку зупинявся принц Мекленбурзький. На плані 1803 р. шинок і льох зображені поряд магістрату. Міські шинки існували і у XVII ст., однак визначити їх на плані 1695 р. серед інших будівель важко. ***Цегляний шинок Братського монастиря***, з льохами та льодовнею, споруджений у 1758 р. на ринку, поряд монастирської дзвіниці, після 1786 р. був переданий місту[185].

Київська ратуша кінця XVII ст. Реконструкція П.Юрченка

Ринкові ***«торгові ряди»*** (що складалися з крамниць і комор приватних осіб, цехів, церков та монастирів), у XVIII ст. мали власні назви: «Кравецький і кушнірський», «Гречинський», «Бакалійний», «Хлібний», «М'ясний», «Шевський», «Гончарний», «Великий крамний», «Руських купців». Більшість їх споруд були дерев'яними, однак писемні джерела згадують і муровані комори купців Митковичів (у 1624 р.)[186], кравецького цеху (у 1718 р.), бургомістра С.Андрієвського (у 1744 р.)[187]. У 1780-х рр. у «Гречинському ряду» існувала цегляна(?) під черепицею «книгопродажна лавка» палітурника Я.Маркевича[188].

Перша згадка ***«важні»*** на ринку датована 1516 р., коли це сховище еталонних мір ваги (скасоване лише у 1759 р.) королівським привілеєм було переведено з-під замкової юрисдикції під магістратську[189]. Колишня «важня» (***«хлібні міри»*** або ***«міри для зерна»***) зазначена на планах межі XVIII–XIX ст. неподалік магістрату[190].

Крім «торгових рядів» і «мір для зерна» на ринку після пожежі 1751 р. з'явилися ***«хлібний двір»***, ***«острог»*** (в'язниця), ***«присутственні місця»***, муроване ***«правління» київської козацької сотні*** (з 1782 р. – «нижній земський суд»), ***«врачебная управа»***, ***«з'їжджий двір»*** (для проти-

Фонтан «Феліціал»

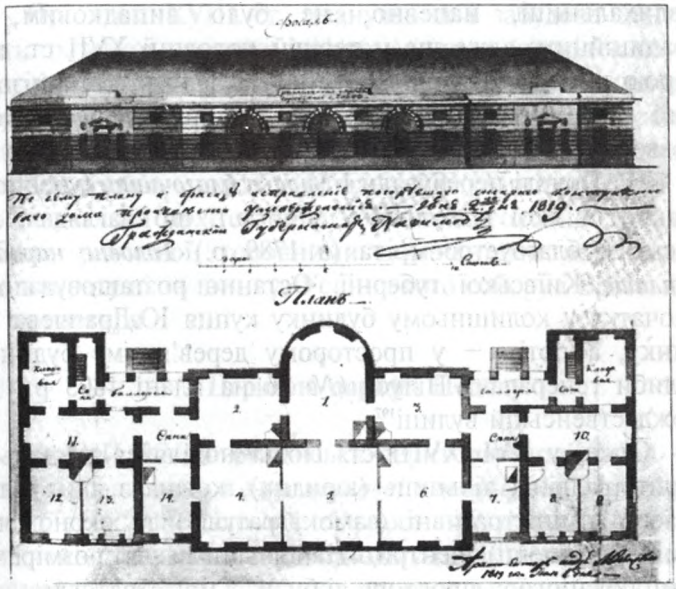
пожежного реманенту) та ***будинок поліції***, вказані на планах 1786 р.[191] та 1803 р.

На плані 1786 р. приблизно на розі сучасних Спаської вулиці і Контрактової площі зображений магістратський ***«поштовий двір»***, заснований у 1725 р. (однак на іншому місці), коли утримання «кінної пошти» було передане від військових-рейтарів до міщан. Штат його службовців у другій половині XVIII ст. складався з урядника, канцеляриста та семи поштарів[192]. До 1766 р. «поштовий двір» був розташований за «Різницьким рядом» – поряд одного з дерев'яних магістратських шинків на ринку. У XIX ст. його перетворено на Київську контору диліжансів[193].

Крім міського «поштового двору» (станції на транзитному шляху, що проходив через Київ) на Подолі існував і урядовий («казенний») ***«поштамт»***, у 1789 р. розташований поряд Успінської церкви, у двоповерховому мурованому будинку купця Ю.Дранчева. Останній, на плані 1803 р. зазначений літерою «Р», вважався одним з кращих на Подолі. В ньому у 1780 р., під час візиту до Києва, зупинявся австрійський імператор Йосип[194].

До «казенних» закладів належали і божевільня (***«смирительний дім»***), з 1797 р. розташована у «будинку Петра І», та ***«богадільня»*** для міської бідноти, з дерев'яними шпиталем та «теплою церквою», заснована в 1771 р. біля Йорданської застави.

До магістратських споруд другої половини XVIII ст. належали цегляні ***«хлібний магазин»*** (міське зерносховище) та ***«старий Контрактовий будинок»***, розташовані поза ринковою площею: перший (споруджений у 1766 р.) – на сучасній вулиці Братській[195], другий – на місці садиби колишнього «шовкового саду» (зазначеній на планах 1774 та 1786 рр.). Будівництво останнього (споруди на цегляному цоколі з дерев'яним другим поверхом[196]) почалося

Фасад і план «старого» контрактового будинку. 1819 р. – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – С. 41 (№ 35).

після переведення у 1797 р. з Дубна до Києва «контрактового ярмарку».

На Подолі був розташований і «***аптекарський сад***» (де вирощували фармацевтичну сировину), заснований у 1754 р. за наказом імператриці Єлизавети Петрівни на схилах гори Уздихальниці (Андріївської). Під горою був розташований і «***магазин запасних аптекарських речей***» провізора Веделя (батька відомого композитора), де зберігалися лікарські рослини. Ними забезпечувалася не лише приватна аптека німецького фармацевта Х.Бунге (розташована неподалік, поряд Флорівського монастиря), а й гарнізонна аптека на Печерську та інші подібні заклади. Створення у другій половині XVIII ст. «аптекарського саду» саме на сонячних схилах

Уздихальниці, напевно, не було випадковим, а традиційним: адже ще у першій половині XVII ст. під горою мешкав аптекар Мартин, а у 1719 р. – гарнізонний лікар Андрій Кгорт, які, не виключено, також розводили там лікарські рослини.

На Подолі перебували і ***Управа благочиння*** (урочисте відкриття якої відбулося у 1786 р.), що наглядала за міським благоустроєм, та (з 1789 р.) ***Головне народне училище*** Київської губернії. Останнє розташовувалося спочатку у колишньому будинку купця Ю.Дранчева на ринку, а потім – у просторому дерев'яному будинку садиби генерала Б.Нілуса (№ 76 на плані 1803 р.) на Рождественській вулиці[197].

Отже, у XVI–XVIII ст. Поділ поділявся на кілька територіальних дільниць (юридик), кожна з яких мала власні адміністративні (замок, ратуша) та економічні (ринкові площі) центри. Найбільшими за розмірами охоплюваного простору були магістратська та воєводська (замкова) юридики. Меншими були юридики католицького єпископа (біскупа) та монастирів.

Кордони юридик, хоч і не завжди чіткі, можна реконструювати шляхом ретроспективного картографування на більш пізніх планах (через відсутність синхронних картографічних джерел) топографічних об'єктів, зазначених у писемних пам'ятках XVI–XVII ст., юридична належність яких відома: магістратська чи замкова.

Межі юридики католицького єпископа, «Біскупського містечка», стало можливо відтворити на плані 1695 р. за їх описом, наведеним у тексті королівського Декрету 1602 р.

Археологічне вивчення території київського замку (центру воєводської юридики) дозволило надолужити брак інформації, відсутньої у писемних джерелах, про планування і конструкцію замкових будівель і споруд.

Протягом XVIII ст. планування і забудова центру магістратської юридики удосконалилися внаслідок перебудов і пожвавлення суспільного і економічного життя: переведення до міста «контрактових ярмарків», заснування нових урядових установ («поштамту», «присутственних місць», поліції, «управи благочиння»). Тоді ж сформувалося архітектурне «обличчя» головної міської площі, ринкової, головними домінантами якої стали будівлі ратуші та шинку, Успінського собору і Братського монастиря.

Церковні парафії Подолу

У XVII–XVIII ст. міська територія поділялася не лише на юридики, а і на ***церковні парафії*** (або приходи), число яких залежало від кількості прихідських храмів. Свідчення існування такого поділу (що утвердився після усунення з Києва католиків та польської адміністрації під час Національно-визвольної війни) з'являються з другої половини XVII ст.: у 1684 та 1714 рр. документи називають парафії Добромикільську та Воскресенську[198]. Однак не виключено, що парафіяльний поділ існував і раніше, але не згадувався так часто у писемних джерелах, як це мало місце з другої половини XVII ст. Межі парафій, через відсутність достатньої кількості документальних свідчень, можна реконструювати лише для другої половини XVIII ст. і тільки у загальних рисах – як приблизно однакові за кількістю садиб ділянки міської забудови з храмами у центрі. Більш детально можна відтворити лише просторові кордони Рождественської та Воскресенської парафій, у «Сповідальних розписах» яких за 1762 та 1779 рр. зазначені двори[199], розташування яких уточнюють інші писемні джерела.

Загалом, поняття «парафії» (або «приходи») можна визначити так. Це – кілька кварталів міської забудови,

що розташовані навколо парафіяльного центру, який включав прихідський храм, цвинтар, школу та шпиталь. Населення приходів (миряни) складало церковну громаду на чолі зі священиком, церковним причтом (кліром) і радою старост. Остання вирішувала питання як церковного, так і громадського життя: збирання коштів на потреби школи і шпиталю, на ремонт храмової будівлі; придбання нерухомості і віддача її в оренду з метою утримання церкви. Старости також здійснювали громадський суд за нормами «звичаєвого права». До реформи 1782–1790 рр., яка замінила прихідський поділ на квартальний, парафії були територіальними (і, певною мірою, адміністративними) одиницями Подолу. Широкі юридичні і суспільні функції прихідських рад старійшин, можливо, є пережитками сусідської общини (що існувала задовго до запровадження магдебурзького права) або відлунням діяльності середньовічних церковних братств. У XVIII ст. ради старост втратили більшість своїх повноважень і обмежилися вирішенням господарчих та церковних питань.

Розміри територій парафій могли збільшуватися або зменшуватися при об'єднанні чи поділі приходів, як це мало місце у XVIII ст. при утворенні нових приходів – Покровського (виокремленого з Добромикільського) та Хрестовоздвиженського.

До середини XVII ст. не всі православні церкви і монастирі перебували у межах магістратської юридики: на «замковій» території були розташовані Добро- та Притиско-Микільські, Василівська та Рождественська (ймовірно, і Воскресенська) церкви та Флорівський монастир. Це пояснюється тим, що православна шляхта, козаки, ремісники і купці, що мешкали на замковій території, для своїх релігійних потреб засновували й утримували православні церкви.

Кількість подільських прихідських храмів не була сталою і коливалася від десяти (у другій половині XVI ст.) до дев'ятнадцяти на початку XIX ст.

Зростання чисельності ***прихідських церков*** з 1552 по 1632 рр. стає очевидним при порівнянні храмових реєстрів за різні роки. *Десятьма* «попівськими» будинками (які зазначали як «Опис київського замку» 1552 р., так і «Податковий тариф» 1570 р.) були двори священиків *Пречистенського (Успінського), Микільського, Демидівського, Воскресенського, Набережно-Микільського, Спаського, Борисоглібського, Білицького, Рождественського* та *Афанасіївського.* У переліках 1611 та 1614 рр.[200] присутні назви усіх вищезгаданих церков (крім Демидівської, Білицької та Афанасіївської, що з того часу у писемних джерелах не згадуються), зокрема *Добро-* та *Притиско-Микільської.* Одна з них – Микільський храм, будинок попа якого зазначений в «Описі київського замку» 1552 р. У 1632 р. на Подолі діяли вже одинадцять православних прихідських церков, з них – три, назви яких не згадують більш ранні документи: *Василівська, Іллінська* та *Святодухівська*[201]. Розташування цих храмів XVI–XVII ст. (за винятком Демидівського, Афанасіївського та Білицького) відоме: адже вони існували до пожежі 1811 р. Локалізація трьох останніх церков (згадки яких зникають з писемних джерел між 1570 та 1611 рр.) проблематична. М.І.Петров вважав, що Афанасіївська церква була розташована на місці Добромикільської та визначив Миколаївську церкву «Опису київського замку» 1552 р. як Притиско-Микільську[202]. Демидівською церквою (будинок священика якої «Опис...» 1552 р. зазначав між будинками Микільського та Воскресенського попів) міг бути дерев'яний храм, розташований неподалік Успінської церкви, який згадує М.Груневег[203]. Можливо, на місці трьох «зниклих» церков «Опису...» 1552 р. на початку XVII ст. під іншими назвами продовжували існу-

вати тї ж храми. Випадки перейменування церков після перебудов, пожеж чи перенесення на інше місце відомі. Так, колишня церква Богородиці Десятинної у 1605 р. називалась Микільською, а дерев'яні Притиско-Микільська та Богоявленська (у 1690-х рр. перенесені з Подолу до Верхнього Києва) одержали назви Андріївської та Златоустівської[204].

На початку XVIII ст. кількість парафій Подолу збільшилася з утворенням *Покровського приходу*. У кінці XVII – першій половині XVIII ст. у передмістях Плоскому та Кожум'яках з'являються три нові прихідські храми: *Введення* (після 1718 р.), *Хрестовоздвиженський* (після 1747 р.) та *св. Костянтина* і *Олени,* або *Царекостянтинівський* (до 1695 р.). У 1790 р., після входження Плоского та Кожум'як до складу міста, ці парафії приєдналися до подільських. Найпізніше, у 1787 р., виник прихід церкви *Миколи Йорданського* на Плоскому.

У 1805 р. на Подолі налічувалося *десять* кам'яних храмів: церкви *Воскресенська* з приділами св. апостолів Петра і Павла та св. Євстафія; святителя Христова *Миколи* (*Притиска*) з приділами безсрібників Козьми та Дем'яна, святителя і чудотворця Дмитра Ростовського та Стрітення Господнього; *св. Царя Костянтина і матері його Олени* з приділом святителя Дмитра Ростовського; кладовищенська *Всіх святих* на горі Щекавиці; *св. Іллі-пророка* з приділом Усікновення голови св. Іоанна Предтечі; святителя *Миколи* (*Набережного*) з приділами Жінок-мироносиць, Іоанна-воїна та Пантелеймона-цілителя; *Покрови пресвятої Богородиці* з приділом св. апостола Якова Алфєєва; преподобного *Симонастовпника* (у дзвініці Добромикільської церкви); *Різдва Іоанна Предтечі* (Борисоглібська); та *Успінський собор* з двома приділами св. великомучениць Параскеви та Варвари. З 1809 р. почалося будівництво цегляної церкви *Різдва.*

До початку XIX ст. припинили існування дерев'яні церкви *Живоносного джерела Богородиці* та *св. Пантелеймона-цілителя* на єпископському Переяславському і Межигірському подвір'ях. У 1805 р. на Подолі існували *дванадцять* дерев'яних церков: *Введення Богородиці до храму*; *Спаса преображення Господнього* (з приділами Стрітення Господнього та великомученика Георгія) та теплою церквою В'їзду до Єрусалиму; *Різдва Христова*; *св. Василя Великого*; *Хрестовоздвиженська*; дві *Зішестя св. Духа* (одна – прихідська, інша – при міській богадільні), «*холодна*» *Набережно-Микільська* та *Миколи Йорданського*[205].

Чотири церкви у 1805 р. були розташовані у слободах: кам'яна *Живоначальної трійці* з приділами святителів Афанасія і Кирила та св. архістратига Михаїла (у колишньому Кирилівському монастирі); дерев'яна св. апостола і євангеліста *Іоанна Богослова* з церквою св. Захарія і Єлизавети; *св. апостолів Петра і Павла* у Куренівці та *Покрови Богородиці* з приділом св. великомучеників Георгія та Дмитра у Пріорці[206].

Храмові будівлі протягом XVII–XVIII ст. неодноразово перебудовувалися як через пожежі, так і старість будівель. Якщо у 1552 р. з десяти церков лише Успінська була мурованою, то у 1695 р. *цегляними* також були прихідські Воскресенська, Іллінська, Предтечинська; монастирські Богоявленська і Петропавловська церкви. Ті ж храми, що і після перебудов лишалися дерев'яними, мали цегляні підмурки, подібні до фундаментів Спаської церкви, виявлених у 1984 р. археологами.

Наприкінці XVIII ст. з *двадцяти шести* подільських церков «*кам'яними*» були п'ятнадцять, зокрема Добро- та Набережно-Микільська (споруджені у 1718 та 1772 р.), Покровська (1772 р.), Вознесіння (1732 р.) і трапезна св. Флора і Лавра (на межі XVII–XVIII ст.) у Флорівському монастирі, грецька Катериненська (1740 р.), Царекостянтинівська (1743 р.) та Всіхсвятська кладови-

щенська на Щекавиці (1786 р.). У Братському монастирі діяли «мурованi» Благовіщенська або «конгрегацька» (на другому поверсі академічного корпусу) та Борисоглібська церкви; у дзвіницях церков Миколи Доброго, Успінської та Царекостянтинівської – Симеонівська (1817 р.), Варваринська (1762 р.) та Дмитрівська (1757 р.) церкви.

Храмом однієї з найдавніших і найбільших центральних парафій Подолу був ***Воскресенський***. Є.Дашкевич (якого деякі з дослідників вважають його засновником), на думку М.І.Петрова, лише прибудував у 1508 р. до вже існуючої церковної будівлі приділ св. Євстафія та подарував храму «землю Остафієвську» (Воскресенську слобідку) за Дніпром[207]. Церквою у другій половині XVI ст. опікувався і київський підвоєводій, князь Б.Ружинський, нащадки якого, вже католики, у XVII ст. мешкали неподалік Воскресенської церкви – поряд домініканського монастиря.

Будинок воскресенського священика уперше згадує «Опис київського замку» 1552 р. Двір і «плац» настоятеля початку XVII ст., І.Борецького, у 1617 р. були розташовані неподалік церкви[208]. Можливо, за митрополитства П.Могили (1632–1646 рр.) до Воскресенської церкви прибудовано приділ св. Петра і Павла, який разом з двома іншими (Воскресенським та св. Євстафія) згадував П.Алепський у 1653 р.[209] Після пожежі 1658 р. церкву у 1670 р. (за деякими джерелами – у кінці XVII ст.) побудовано з цегли коштом грецького купця М.Радзицького на місці колишнього церковного цвинтаря. Його нащадки, син Євстафій та онук Логвин, були старостами Воскресенської церкви. Ім'я останнього як «ктитора» зазначено у церковному «Сповідальному розписі» за 1762 р.[210] Наступні реставрації храмової будівлі здійснювалися коштом її прихожанина, купця Л.Величка (у 1703 р.) та П.Гудими (у 1732 р.), одруженого з онукою М.Радзицького – фундатора мурованої церкви. Перебудова

1760 р. відбулася за проектом І.Г.Григоровича-Барського. У 1886 р., під час ремонту, були розібрані чотири з п'яти глав. До знищення у 1935 р. Воскресенська церква, розташована на розі сучасних Спаської вулиці та Хорівого провулку, зберігала барокові риси будівлі, хрещатої у плані, з ліпними карнизами і обрамленнями вікон.

Спаська церква уперше згадується в «Описі київського замку» 1552 р. Хоча вона не постраждала у 1651 р., в 1669 р. її було перебудовано у такому вигляді, як це зображено на плані 1695 р. та панорамі 1765–1786 рр.: з трьома апсидами і вівтарями (Спаським, Стрітенським та Георгієвським[211]) і з п'ятьма главами.До XIX ст. церква лишалася дерев'яною. Після пожежі 1811 р. її не відбудовували. На її місці – у кварталі між сучасними вулицями Почайнинською, Хоривою та Спаською, в XIX ст. власник садиби спорудив невелику каплицю. Там у 1897 р. були випадково виявлені поховання церковного цвинтаря XVII–XVIII ст.[212], а у 1984 р. і цегляні підмурки храму[213].

У Воскресенській та Спаській парафіях у першій половині XVII ст. мали нерухомість і мешкали переважно представники заможних верств населення Подолу. Серед них – священик Спаської церкви і перший ректор Братської школи І.Борецький та його нащадки; бургомістри і шляхтичі Жолнеровичі, Мошенні, Войничі, Митковичі, Ходики-Креницькі, Мефедовичі, Скочки, Балики, Черевчеї, Гулевичі і Лозки; реєстрові козаки Г.Івашкевич та Й.Путивець, «військовий товариш» і типограф Т.Александрович; багаті ремісники С.Радкович, І.Швець та С.Кушнір; купці Хмелі; митрополит П.Могила та воєвода А.Кисіль.

З другої половини XVII ст. склад мешканців цих парафій змінився: польська шляхта і замкові урядовці виїхали з міста у неспокійні військові часи. Натомість на історичну арену виступили не лише представники «ста-

рих» міщанських родів (Тадрини, Войничі, Полоцькі), а й ті, хто нещодавно переїхав на Поділ. Це – купці Зосимовичі, Сичевські, Киселівські, Кармалеї, Рибальські, Радзицькі, Велички; урядовці магістрату Балабухи, Ризенки, Кувічінські, Холявки, Чишиничі. Мала там двори і козацька старшина: сотники Гудими, полковники В.Дворецький і Й.Танський, миргородський обозний С.Родзянко.

Церкву Миколи Набережного (у давнину розташовану майже на березі Почайни) першим з джерел згадує «Опис київського замку» 1552 р. Храм, що згорів у 1651 р., у 1677 р. відбудував війт Ж.Тадрина[214]. На плані 1695 р. його зображено з однією апсидою і трьома «главами». Після спорудження у 1772 р. І.Г.Григоровичем-Барським нової цегляної церкви – «Миколи теплого» (що опалювалася взимку), старий дерев'яний храм (відбудований після пожежі 1718 р.) отримав назву «Миколи холодного». Останній після пожежі 1811 р. не відновлювався.

М.Ф.Берлинський стверджував (посилаючись на начебто бачені ним документи), що у 1577 р. ***церква Миколи Доброго*** вже існувала[215]. Його підтримав М.І.Петров, який вважав, що церкву споруджено на місці Афанасіївського храму, зазначеного в «Описі київського замку» 1552 р. та «Податковому тарифі» 1570 р.[216] О.Георгієвський роком заснування церкви гетьманом С.Кішкою (Кушкою) називав 1600 р., посилаючись на згадку цієї події у грамоті 1660 р. полковника В.Дворецького. З 1608 р. при церкві існувала лікарня для парафіян, де дбайливо доглядали хворих і немічних. Від цього, за легендою, Миколаївський храм був названий Добрим[217]. Церкву, зображену на панорамі 1651 р. з трьома «главами», того ж року знищила пожежа. На плані 1695 р. відреставрована церква має вигляд дерев'яної триапсидної споруди з п'ятьма банями. Після удару блискавки у 1705 р. Миколаївський храм в 1716 р. був відбудований

Церква Миколи Набережного

з цегли. Тоді ж споруджена дзвіниця з церквою преподобного Симеона-стовпника. Її названо на честь святого-покровителя тогочасного настоятеля Добромикільської церкви, С.Ширипи, за ініціативи якого здійснювалося це будівництво. Після пожежі 1718 р. та наступного ремонту кількість церковних «глав» зменшилася з п'яти до трьох. Наступна реставрація відбулася у 1741 р., однак вже з 1787 р. служби (через аварійний стан храму) відправлялися у дзвіничній Симеонівській церкві. З 1797 р. (після демонтажу у 1794 р. старої храмової будівлі) за проектом А.І.Меленського почалося будівництво нової церкви, завершене у 1807 р.

У першій половині XVII ст. в парафії церкви Миколи Доброго мешкали князі Домонти, зем'янин Л.Волкевич і воєводський урядовець Г.Оливка, козаки І.Ханкович і П.Хижницький; шляхтичі Стружинські, Сулими, Ростки, Голуби, Сущанські-Проскури, Виговські; війти Конашковичі; «замкові» ремісники – ювелір Д.Злотник, грабар Я.Затика, швеці П.Белім та І.Осначенко, тесля Стефан. Біля південної стіни Добромикільської церкви у 1648 р. поховано її колишнього прихожанина, на той час ігумена Троїцького монастиря І.Мратовича[218].

У другій половині XVII ст. поряд храму оселилися греки, яким уряд надав колишні двори польської шляхти і вірменських купців.

У XVIII ст. у парафії мешкали кілька поколінь священиків Добромикільської церкви Ширипів; майстри ювеліри Білецький, С.Стрельбицький, М.Коробка та О.Іщенко; артилерійський полковник Б.Нілус, у будинку якого з 1789 р. було розташоване Народне училище.

Перша документована згадка ***церкви Миколи Притиска*** датована 1611 р.[219], хоча М.І.Петров вважав, що храм як Миколаївський згадує ще «Опис київського замку» 1552 р.[220] Назва церкви, можливо, пов'язана з давнім

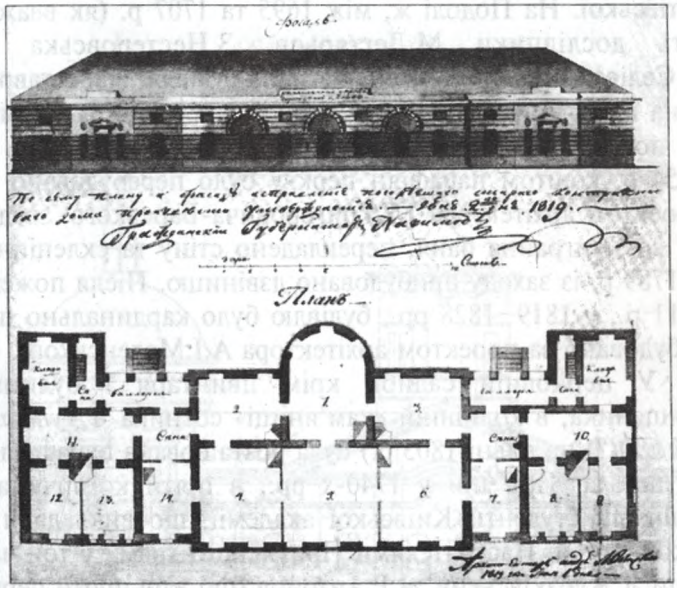

Миколаївський храм

Фрагмент плану Подолу 1803 р., на якому зображено ділянку міської забудови між Добромикільською (№ 165), Покровською (№ 164) церквами, «старим» контрактовим будинком (№ 59) та Грецьким монастирем (№ 178)

річищем Глибочиці, яке, на думку К.М.Гупала, у середньовічні часи пролягало поблизу храму. Отже, «Притицька» (або «Притиска») – «та, що розташована біля причалу-притики». У 1631 р., як слушно вважали Г.В.Алфьорова і В.О.Харламов, дерев'яний храм був лише перебудований[221], а не замінений мурованим, як думав Ф.Л.Ернст[222]. Справді, на панорамі 1651 р. та плані

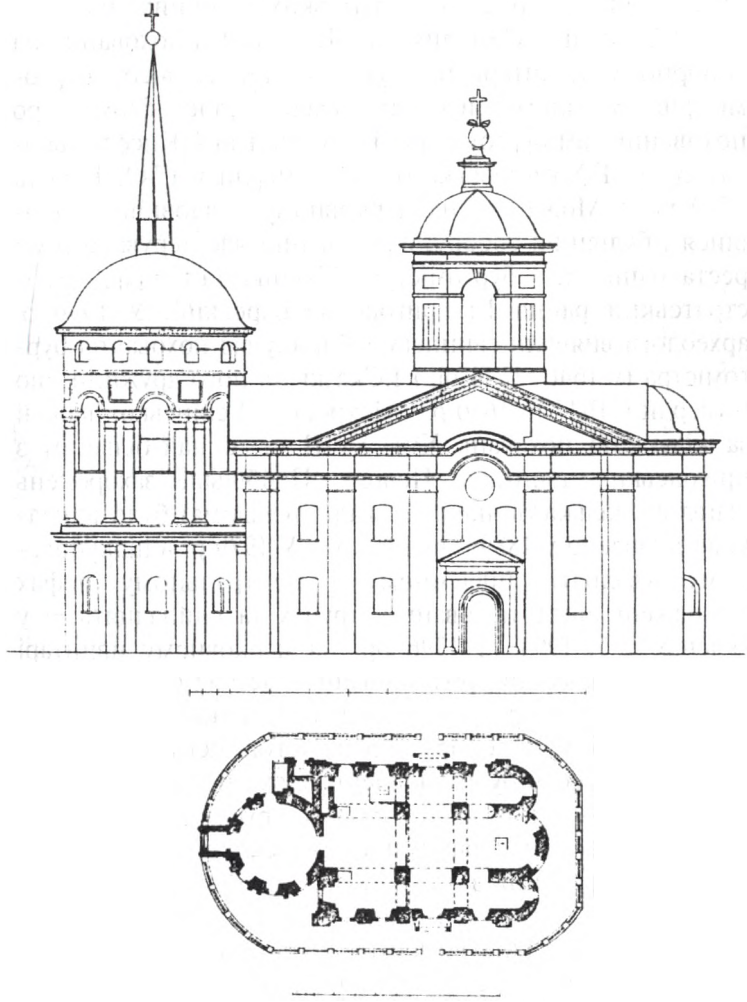
Фрагмент плану Подолу 1803 р. із зображенням ділянки забудови між Флорівським монастирем (№ 2118), церквами Успіння (№ 682), Миколи Притиска (№ 689), Братським монастирем і Воскресенською церквою (№ 398)

1695 р. церкву зображено дерев'яною одноапсидною, спочатку з однією, а потім – трьома «главами». Підмурками дерев'яного храму XVI–XVII ст., можливо, є фундаменти з жолобчастої цегли, археологічно досліджені у 1980 р. під підлогою мурованої церковної будівлі[223]. Після 1695 р. дерев'яну церковну споруду було перенесено до Старокиївської фортеці під назвою Злато-

устівської. На Подолі ж, між 1695 та 1707 р. (як вважають дослідники М.Дегтярьов, З.Нестеровська та Н.Селіванова), споруджена цегляна будівля, відреставрована після пожежі 1718 р.[224] Однак вже у 1748 р. виникла потреба у новому ремонті: тріснула західна стіна. У 1754 р. коштом парафіян церкву було перебудовано за проектом архітектора І.Г.Григоровича-Барського: зведена восьмигранна баня, перекладено стіну та склепіння. В 1789 р. із заходу прибудовано дзвіницю. Після пожежі 1811 р., у 1819–1828 рр., будівлю було кардинально перебудовано за проектом архітектора А.І.Меленського.

У церковній садибі, крім цвинтаря і будинку священика, в колишній «кам'яниці» сотника *С.Туптала* (№ 690(?) на плані 1803 р.) була розташована парафіяльна школа. При ній у 1740-х рр., в п'яти комірчинах, мешкали студенти Київської академії, що викладали у школі співи. Настоятелями Притиского храму у той час були Я.Жураківський та Р.Антонов (що жив проти церкви, на Притискомикільській вулиці), церковними старостами – бургомістр М.Яценко та ювелір, райця *І.Равич.* Останній, що помер у 1762 р., можливо, похований при церкві. У приході у XVIII ст. мешкали київський сотник С.Туптало (помер у 1703 р.); батьки *М.В.Закревського* – дослідника історії Києва. Їхня садиба на плані 1803 р. зазначена за № 2166; міські «патриції» Биковські; ювелір *І.Атаназевич* (його садиба на плані 1803 р. – № 675), протоієрей Софійського собору *І.Леванда* (на плані 1803 р. – садиба № 729) купці Рибальські та *Тихоновичі* (на плані 1803 р. – садиба № 2115); *К.Мокієвський* – близький родич гетьмана І.Мазепи, київський полковник. Садибу останнього (на плані 1803 р. – № 683, поряд Петропавловської церкви) уряд у 1717 р. передав грецькому купцю *Ф.Корбею*[225].

Церква Успіння, збудована у 1131–1135 рр., в XVII–XVIII ст. мала статус головного подільського собору, де складали присягу обрані війти і бургомістри. На площі

Церква Успіння Божої Матері. XIX ст. Фасад, план (за І.Фундуклеєм)

перед нею двічі на рік та в особливих випадках відбувалися урочисті паради магістратських збройних сил.

Церковний «Синодик» XVIII ст. серед похованих на соборному цвинтарі налічував п'ятдесят вісім бургомістрів. З інших писемних джерел стає відомо про поховання там бургомістрів Г.Холявки та Г.Киселівського, купця Г.Хотяновського, що померли у 1749, 1826 та 1799 рр.[226] Можливо, на церковному кладовищі упокоїлися і будівничі собору, які у різний час керували його реставраціями, – бургомістри С.Балика та С.Брачі, магістратський райця І.Г.Григорович-Барський. У 1996 р. археологи виявили свинцеву табличку від поховання бургомістра (у 1640–1646 рр.) І.Сказки та його дружини, що померли у 1647 та 1630 р.[227] Некрополь Успінської церкви за кількістю поховань XVI–XVIII ст. є най-більшим з прихідських цвинтарів Подолу. Найбільше захоронень (загальна кількість яких, на жаль, невідома) було випадково виявлено у 1889[228] та 1952 р.[229] У 1979 р. в підкупольному квадраті, південному і центральному нефах досліджені шість поховань у трунах та одинадцять – у склепах[230]. У 1994 та 1996 рр. на церковному цвинтарі виявлені поховання, розташовані одне над одним[231].

У 1979–1996 рр., під час археологічного дослідження решток будівлі собору, під підлогою центрального та південного нефів були знайдені кілька цегляних родинних усипальниць з двома-трьома ярусами поховань у кожному. Найбільш давніми з них є склепи, муровані на глиняному розчині з гладкої та жолобчастої червоної цегли. Один з них (датований межею XVI–XVII ст.) перекривала цегляна вимостка з монетою 1650-х рр. У похованні цього склепу виявлені мідний хрест-енколпіон XVI ст., срібний натільний хрестик, плетений пояс-шнур, рештки парчевого одягу та прикраси – нашивні квіти з рубіновими пелюстками. Також досліджена конструкція багатої труни, оббитої зсереди-

ни тканиною, з металевими ручками для перенесення та іншими деталями.

В одному зі склепів містилася двостороння різьблена кістяна іконка в срібній оправі із зображенням св. Миколая і «Знамення», як вважає Г.Ю.Івакін, XV–XVI ст. Там же перебувала шкіряна палітурка молитовника кінця XVI – першої половини XVII ст. з тисненим написом латинською мовою, у якому згадується італійське(?) ім'я – Габріель Унгіо. З приводу того, як ця книга потрапила до поховання київського собору, слід зауважити, що на початку XVII ст. серед подільських міщан були й італійці. Найвідоміший з них – міський архітектор і бургомістр, «майстер з волох» (як називали його сучасники) Себастіан Брачі, за проектом якого у 1613 р. відреставровано Успінський собор. Ще одне італійське прізвище, Якуба Гримальї, «Опис київського замку» 1552 р. зазначає серед жовнірів замкового гарнізону[232].

Склепи XVIII – початку XIX ст. відрізнялися від аналогічних більш ранніх споруд тим, що були викладені на вапняному розчині з брунатної та жовтої гладкої цегли.

Успінська церква (або Пирогоща) у XVI–XIX ст. неодноразово перебудовувалася. Найдавніша її реставрація, відома за писемними джерелами, датована 1574 р. Однак вже у 1584 р. храм потребував ремонту[233], який і відбувся у 1613 р. На той час церква, після передачі уніатському духовенству Софійського собору, на деякий час стала кафедральним храмом київських митрополитів. У «Сказанні священика Кирила Івановича про реставрацію Пирогощі» (включеному до двох літописних збірок XVII ст.) описуються подробиці відновлення Успінського собору у квітні-серпні 1613 р. та пояснюється причина ремонту: «...бо [церква. – *О.П.*] спала і обшарпалась, верху не було». Будівельними роботами керували бургомістр Созон Балика та його зять,

архітектор Себастіан Брачі. За проектом останнього стіни церковної споруди були розібрані на висоту віконних отворів і перекладені заново, а церковні склепіння повністю відбудовані[234]. На панорамі 1651 р. оновлений собор зображений як триапсидна п'ятиглава будівля. Такою ж (з п'ятьма банями і трьома папертями) її описував у 1653 р. мандрівник П.Алепський. На плані 1695 р. з північного боку собору зображена нова прибудова, фундаменти якої виявлені у 1996 р. Подальші часткові відбудови собору спричинили як пожежі 1718, 1751 та 1808 рр., так і потреба надати головному подільському храму «респектабельного» вигляду. У 1751–1762 рр. була споруджена дзвіниця з приділом (церквою) св. Варвари (розібрана після пожежі 1808 р.), а в 1779 р. – приділ св. Параскеви. Тоді ж будівля собору за проектом І.Григоровича-Барського набула барокових форм[235]. У 1809 р., після відбудови за проектом архітектора А.І.Меленського, собор з п'ятибанного (яким він був з 1613 р.) став одноглавим і набув рис класицизму.

Повідомлення документів про будівельні роботи XVII–XVIII ст. доповнюють результати архітектурно-археологічних досліджень 1978–1996 рр., коли Успінський собор вивчався одночасно з церквою Миколи Притиска (у 1980 р.). В обох храмових спорудах виявлені кілька рівнів підлог, кожен з яких є результатом конкретного ремонту. Найдавніша підлога, 1613 р. (з керамічних різноколірних полив'яних плиток квадратної форми на глиняному розчині), досліджена в Успінському соборі. У 1996 р. виявлений замурований (як вважають автори розкопок, у 1613 р.) північний вхід до собору[236]. Однак П.Алепський ще у 1653 р. бачив три соборні паперті – отже, на той час ще існували і три входи. Кілька ярусів підлог кінця XVII–XIX ст. виявлені у центральній частині будівлі собору. Реставрації 1779 р. належить підлога з червоної цегли, а верхній ярус з теракотових плиток утворився під час перебудови у 1809 р.[237]

При дослідженні церкви Притиска виявлені два рівні підлоги XVIII ст. з керамічних плиток. Нижній виник при спорудженні будівлі у 1695–1707 рр., верхній (з шестикутних плиток) – під час перебудови 1751–1754 рр.[238]

Прихожанами Успінської парафії у XVIII ст. були купці Котляревські, Рибальські, Григоровичі-Барські, Лакерди, Ю.Дранчев; цирульницький цехмістер Г.Хотяновський.

Фрагмент плану 1803 р. із зображенням ділянки забудови між церквами Різдва (№ 103), Борисоглібською (№ 178) і Духівською (№ 189)

Борисоглібська церква уперше згадується у 1482 р., коли храм був відновлений після татарського спустошення його настоятелем[239]. Церкву згадує і «Опис київського замку» 1552 р. В.І.Новгородцев (а за ним М.Ф.Берлинський та М.І.Петров) зазначав, що її споруджено [відбудовано(?). – *О.П.*] у 1602 р. на місці зруйнованого костелу[240]. Можливо, це повідомлення свідчить про те, що на початку XVII ст. храмову будівлю було перенесено на інше місце. До кінця XVIII ст. церква, відбудована після пожежі 1651 р., лишалася дерев'яною. На плані 1695 р. та панорамі 1765–1786 рр. її зображено як одноапсидну триглаву споруду. У 1791 р. храм (розписаний у 1738–1739 рр. малярами Ф.Камінським та В.Романовичем) розібрано, а його ремонент передано до ***церкви Різдва Предтечі***, розташованої поряд. У 1691 р. коштом київського полковника Г.Коровки-Вольського замість дерев'яної споруджена цегляна Предтечинська церква (зображена на плані 1695 р.), яка до 1791 р. була «приписана» до Борисоглібської. Після добудови в 1802 р. до Предтечинської церкви Борисоглібського приділу, вона перебрала назву Борисоглібської, під якою проіснувала до знищення у 1930-х рр.

З 1663 р. при Борисоглібському храмі, на «плаці Кисловському», існували парафіяльна школа та шпиталь. Церковному фундатору, полковнику *Г.Коровці-Вольському*, у 1690 р. належала садиба у її приході. Крім того, він володів «куничним» (що здавався в оренду) «плацом» на схилах Михайлівської гори (поряд церкви Різдва) та трьома «городніми плацами» за Воскресенською брамою на Волоській вулиці.

В Борисоглібській парафії у 1720–1780-х рр. мали нерухомість генеральний обозний *Я.Лизогуб*, нащадки фастівського і чернігівського полковника *С.Палія* та наказного гетьмана *П.Полуботка*. Старостами церкви у різний час були: у 1730 р. – бондарський староста Т.Тихонович, бургомістри О.Звонник та С.Андрієвський;

у 1770-х рр. – бургомістр, купець і «бунчуковий товариш» Й.Гудима. При Предтечинській церкві похований ніжинський купець, *грек Гаджі Христодул* (помер у 1788 р.), що мешкав у її приході[241].

З Борисоглібською межувала ***Святодухівська парафія***, перша згадка церкви якої датована 1632 р. До 1811 р. Духівський храм лишався дерев'яним. На плані 1695 р. він, відбудований після пожежі 1651 р., зображений з однією апсидою. У 1721 р., після пожежі 1718 р., церкву відбудовано коштом міщанки Андреєвої. Після 1811 р. іконостас згорілої Духівської церкви був переданий у Борисоглібський храм (після цього перейменований у Святодухівський) Братського монастиря[242].

Перша документована згадка ***церкви Різдва*** (в «Описі київського замку») датована 1552 р. Після пожежі 1651 р. її відбудовано у такому вигляді, як це зображено на панорамі І.Щирського (1688–1691 рр.) та плані 1695 р. – одноглавою, дерев'яною. Ця будівля реставрувалася у 1711 та 1744 р.[243], а в 1809 р. була замінена мурованою спорудою у стилі «ампір» (автор проекту А.І.Меленський), що проіснувала до 1935 р.

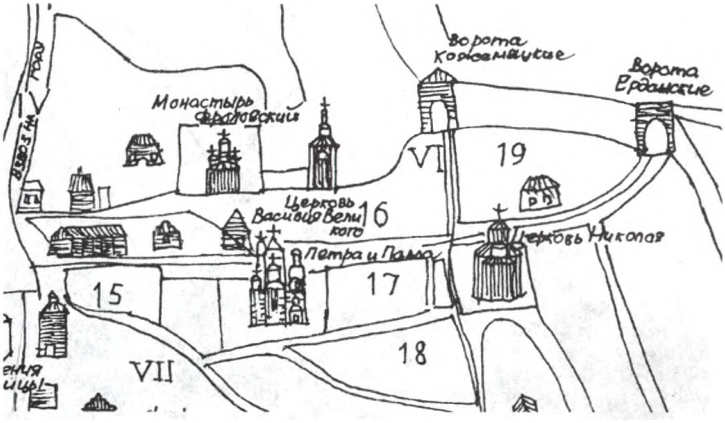
Важливим джерелом для вивчення складу і чисельності населення парафії та визначення її кордонів є «Відомость про кількість прихожан Рождественської церкви та дворів» за 1779 р. У цей час прихід, священиком якого в 1769–1779 рр. був *Д.Козловський*, складався з 84 дворів, у яких мешкали 257 чоловіків (міщан і ремісників) та 260 жінок. При цьому садиб ремісників (переважно незаможних) у приході налічувалося 64. Крім дворів прихожан (серед яких були і такі, де, крім господарів, мешкали і «підсусідки») та садиби вдів ремісників, «Відомость...» у межах приходу зазначає двори протестантського пастора Х.Бунге, католика-годинникаря з Москви, садиби, відведені «під постій» військовослужбовців, двори церковного причту та «хати бездвірні» (церковний шпиталь та двір гончара); шість «куничних»

дворів печерського Пустинно-Микільського монастиря під Михайлівською горою. Серед заможних прихожан Рождественської церкви – купець і член магістратської «Золотої корогви» П.Коржевич, міщанин М.Гудима, купець І.Барщевський і цехові майстри, у дворах яких мешкали наймані робітники[244].

Іллінська церква уперше згадується в 1632 р.[245] Невідомо, з цегли чи дерева вона була споруджена. Певно, до тогочасної храмової будівлі мають відношення підмурки з червоної цегли XVII ст. та поховання, виявлені у 1894 та 1950 рр. на вулиці Іллінській, 2–8[246].

У 1692 р. київським бургомістром і купцем П.Гудимою споруджена мурована «придворна» (або «домова») Іллінська церква[247], на плані 1695 р. зображена триапсидною та триглавою. У 1755 р. її відреставрував онук церковного фундатора, сотник П.Гудима. Храм пережив по-

План Ушакова. Василівська церква

жежу 1811 р. і у перебудованому вигляді зберігся до нашого часу.

Перша згадка ***Василівської церкви*** датована 1632 р., однак М.О.Максимович, а слідом за ним і М.І.Петров вважали, що її спорудив гетьман П.Сагайдачний між 1613 і 1622 р. Можливо, саме це послужило причиною одержання храмом визначення «козацький», що існувало до XVIII ст. Однак не виключено, що «козацькою» церква стала після передачі у 1687 р. Кожум'яцької слободи (для якої Василівська церква до 1747 р. була прихідською) козацькій старшині Київського полку. Після пожежі 1651 р. церква у 1666 р. вже діяла. На той час її священиком був *Г.Сподарець*. На плані 1695 р. храм зображено поряд садиби Флорівського монастиря, під Замковою горою. Після пожежі 1718 р. церкву у 1727 р. відбудовано з дерева. На панорамі 1765–1786 рр. вона триапсидна і триглава. У 1754–1777 рр. василівським священиком був *П.Лобко*, двір якого був розташований поряд церковної садиби. На той час при церкві існував

Покровська церква

невеликий цвинтар. Дерев'яним Василівський храм (зображений на плані 1803 р.) лишався до пожежі 1811 р., після якої не відновлювався[248].

Покровська парафія сформувалася на початку XVIII ст. після передачі місту Торновіотами своєї «придворної» дерев'яної Покровської церкви, у 1772 р. заміненої мурованою. Наречення церкви на честь Покрови Матері Божої, певно, не було випадковим. Адже грецький купець М.Торновіот у 1685 р. спорудив її на місці вірменської церкви, присвяченої Різдву Діви Марії.

Одна з найбільш ранніх згадок ***вірменської церкви*** міститься в «Описі київського замку» 1552 р. У 1584 р. М.Груневег писав: «...у Києві мешкає досить вірмен, які мають церкву з дерева. Мало хто з них знає вірменську мову, більшість володіють лише українською і одружуються з українцями, хоч це і суперечить їхнім законам».

На межі XVI–XVII ст. київські вірмени прийняли унію, що стало причиною конфронтації з вірменами-григоріанами Львова, релігійній общині якого з 1384 р. підлягали кияни. Як наслідок, з посади було усунено останнього київського вірменського єпископа (у 1619–1622 рр.) Якоба, а київські вірмени підпорядковувалися раді вірменських старійшин Львова. До середини XVII ст. у володінні церкви Різдва Діви Марії перебували млин і ставок на ріці Сирець, десять будинків на Подолі та комори на ринку[249]. У 1622 р. київська вірменська община налічувала лише вісім родин. Її нечисленність стала причиною занепаду церкви та передачі у 1633 р. її нерухомості магістрату[250].

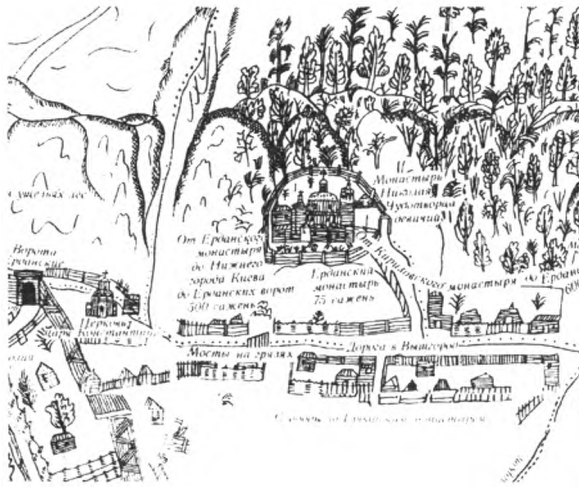
Вірменська церква, визначена М.І.Петровим на панорамі 1651 р., у середині XVII ст. була будівлею з апсидою, двоскатним дахом, дзвіницею і невеликою банею[251]. Вірменський храм (різночасові рештки двох споруд, що змінили одна одну) київські археологи дослідили у 1975 та 1985 рр. між дзвіницею і будівлею Покровської церкви 1772 р. Крім архітектурних решток, там зберігся археологічний культурний шар, датований за монетним скарбом XIV ст. Посудину, у якій він перебував, було розбито у XVI ст. при копанні могильної ями, датованої монетою 1547 р.

Від більш ранньої будівлі (XIV–XV ст.) вціліли частина фундаменту з плінфи, підлога з майолікових плиток та церковний престол з жолобчастої цегли на вапняковому розчині з плінфовим підмурком. На думку авторів досліджень, ця споруда загинула у 1482 р., під час набігу татар Менглі-Гірея.

До спорудження другої церковної будівлі (з фундаментом з бутового каменю на вапняковому розчині, конфігурація якого не співпадала з першим) релігійне життя вірменської громади зосередилося у Софійському соборі, на стінах якого виявлені двадцять чотири графіті

1537–1577 рр. вірменською мовою. У них згадуються імена не лише київських вірмен, а й приїжджих (зокрема, з Кафи) купців[252]. У другій половині XVI ст., на місці зруйнованої церкви XIV–XV ст. збудований дерев'яний храм на кам'яних підмурках, зображений на панорамі А. ван Вестерфельда. Саме його згадують мандрівники кінця XVI ст. – М.Груневег та Е.Лясота[253]. Після пожежі 1651 р. вірменська церква не відбудовувалася. Причиною цього стало не лише примусове виселення з Києва вірмен, а й занепад вірменської колонії ще у першій половині XVII ст., викликаний чинниками економічного характеру. За підрахунками Я.Р.Дашкевича, з 1552 по 1622 рр. чисельність київської вірменської колонії зменшилася з 230 до 60 осіб[254]. «Вірменський квартал» же поступово звузився до розмірів лише Гнилої вулиці.

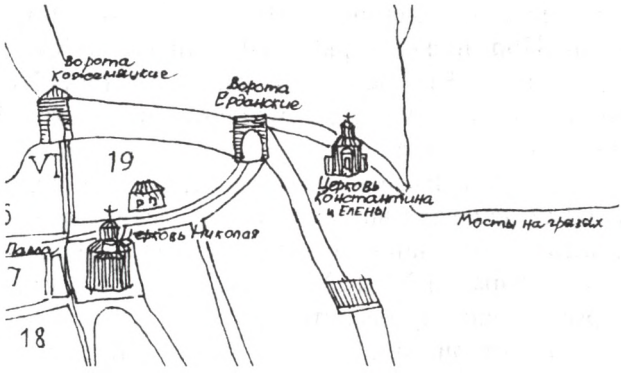
З приходів подільських передмість найдавнішим, на думку М.І.Петрова, є парафія ***церкви Миколи Йорданського***, що існувала вже у XVI ст. До спорудження Царекос-

План Ушакова. Церква Миколи Йорданського

тянтинівської церкви Йорданський (перетворений пізніше у монастирський) був єдиним, відомим з писемних джерел, храмом для населення Плоского. У 1786 р., після секуляризації монастирських маєтностей, Йорданська церква з монастирської знову стала прихідською.

Дерев'яну ***Введенську церкву*** у слободі рибалок спорудили у 1718 р. своїм коштом рибальський староста П.Лісницький та священик О.Лещинський. В.І.Новгородцев, а за ним і М.Ф.Берлинський зазначали, що Введенська церква на Бидлогінній вулиці відбудована на місці Власіївського храму, що існував до 1651 р. і виник на місці язичницького капища Велеса – слов'янського божества достатку і домашньої худоби[255]. Через відсутність документальних свідчень важко встановити час заснування церкви св. Власія. Однак поселення рибалок існувало вже у першій половині XVII ст. (дозвіл на його створення біскуп отримав у 1602 р.). Відповідно, у тогочасній Рибальській слободі повинна була діяти і церква. Те, що її не зображено на плані 1695 р., може пояснюватися тимчасовою руйнацією храму внаслідок військових дій другої половини XVII ст.

План Ушакова. Церква св. Костянтина та Олени

Першим свідченням існування дерев'яної ***церкви св. Костянтина та Олени*** на Плоскому є її зображення на плані 1695 р. Щонайменше з того часу храм міг бути прихідським. У XVIII ст. церква неодноразово відбудовувалася: з дерева (у 1726 та 1732 рр.), з цегли – у 1743, 1770 та 1798 рр.[256] У 1751 р. при церкві споруджено мурована дзвіницю з храмом св. Дмитра Ростовського.

У 1771 р. членами київської німецької громади (інтенсивне створення якої почалося з часів Катерини II) на Рождественській вулиці споруджена ***лютеранська кірха св. Катерини*** (зазначена на плані 1803 р.). Одним з її пасторів був Христофор Бунге, відомий київський фармацевт, власник приватної *аптеки* (на плані 1803 р. – № 2117) біля Флорівського монастиря. З прізвищ німецьких поселенців, що мешкали на Подолі, документи також згадують гарнізонного лікаря *Андрія Кгорта* і *провізора Веделя* (що у 1719 та 1770 рр. мешкали під Андріївською горою) та *Йогана Гейтера*, що у 1728 р. заснував першу київську аптеку, що пізніше перейшла до Х.Бунге.

Отже, у більшості випадків перші документовані згадки православних прихідських храмів датовані 1552–1611 рр., хоча Успінська, Борисоглібська, Воскресенська та Йорданська церкви існували вже у XV – на початку XVI ст. Кількість приходів у XVII–XVIII ст. збільшувалася за рахунок спорудження нових храмів і створення нових парафій.

Крім прихідських православних церков, на Подолі у XV–XVIII ст. існували вірменський та німецький храми. Соціальний та національний склад мешканців подільських парафій XVII–XVIII ст. був досить строкатим. Крім міщан, духовенства, шляхти, «реєстрового» козацтва та старшини, там мешкали італійці (або «волохи»), представники грецької громади тощо[257].

Земельні володіння православних монастирів

Крім прихідських церков, на Подолі у XVI–XVIII ст. були розташовані садиби і земельні маєтності подільських і заміських православних монастирів. Так, двори Пустинно-Микільського, Печерського та Софійського монастирів уперше згадує «Опис київського замку» 1552 р. У 1615 та 1715 рр. були засновані подвір'я Межигірського монастиря та Переяславського єпископа. Перша документальна згадка на Подолі подвір'я Лубенського Мгарського монастиря датована 1693 р. Після секуляризації 1786 р. деякі монастирі (Кирилівський, Петропавловський, Йорданський) були скасовані і перетворені відповідно у міський «інвалідний дім» та дві прихідські церкви. Братський монастир після секуляризації був відновлений у 1799 р. і на початку XIX ст. реорганізований у духовну академію.

Найдавніший з подільських монастирів, ***Флорівський***, на думку М.Ф.Берлинського, був заснований у 1566 р. ченцем Печерського монастиря Іоанном Богушем Гулькевичем на власній «дідичній» землі. Проте Г.Ю.Івакін та коментатори «Опису Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.», аналізуючи текст грамоти про передачу обителі у володіння протопопу І.Гулькевичу, дійшли висновку про те, що монастир існував ще у першій половині XVI ст.[258] Можливо, ігумен Гаврило (двір якого «Опис київського замку» 1552 р. зазначає серед «магістратських» міщан) був настоятелем саме Флорівського монастиря. «Податковий тариф» 1570 р. називає монастир «замковим»[259] – таким, що перебуває у межах замкової юридики. Тому думка М.Ф.Берлинського про те, що Флорівський монастир у XVI ст. був розташований на Печерську (на місці жіночого Вознесенського монастиря XVII ст.[260]), є помилковою. Як жіночий, монастир св. Флора і Лавра на Подолі згадується у 1632[261] та 1646 рр.[262] Його очолювала ігуменя А.Гуляницька, родичка(?)

київського підвоєводія П.Гуляницького. У 1638 р. Флорівський монастир згорів під час наступу на Київ повсталих козаків і був відбудований у тому вигляді, як це зафіксувала панорама Подолу 1651 р. Однак того ж року монастир знову був знищений вогнем. К.В.Щероцький, посилаючись на «Розпис Києва» 1682 р., зазначав, що у той час ***трапезна церква св. Флора і Лавра*** вже була мурованою[263]. Однак на плані 1695 р. в обителі зображені лише *дерев'яні* споруди: *дзвіниця з брамою, церква, келії, «заїжджий двір», господарські будівлі.* Можливо, цегляною трапезна стала на межі XVII–XVIII ст., коли за сприяння І.Мазепи на Подолі широко розгорнулося «муроване» будівництво. У 1712 р. відбулося об'єднання монастирів Флорівського та печерського «шляхетського» Вознесенського, де черницями були представниці вищих суспільних верств. Останній був переведений на Поділ у зв'язку зі спорудженням Печерської фортеці. У 1722–1732 рр., під час будівництва у Флорівському монастирі *мурованого* ***храму Вознесіння*** (освяченого київським митрополитом Р.Заборовським), служби правилися в цегляній трапезній церкві[264]. У 1740–1741 рр. споруджена *мурована двохярусна* ***дзвіниця***, третій поверх якої надбудований після пожежі у центрі Подолу 1808 р. У 1750-х рр. коштом ієромонахині Н.Долгорукової збудовані *цегляний мур* навколо монастиря та приділ св. Флора і Лавра у *трапезній* ***церкві св. Іоанна Богослова***. В 1777 р. у монастирі (що належав до вищого – першого класу) налічувалося 123 черниці. Його ігуменями були представниці вищих суспільних станів: родички гетьмана І.Мазепи – Марія та Памфілія Мокієвські (у 1712–1737 та 1737–1740 рр.), княгиня Н.Долгорукова (у чернецтві – ієромонахиня Нектарія), баронеса Є. де Жанті (у 1741–1753 рр.), княгиня К.Мирославська (у 1771–1785 рр.), А.Ягужинська-Апраксіна (у 1786–1801 рр.), М.Торновіот – дочка ніжинського війта (у 1801–1806 рр.). В XVII–XVIII ст. Флорівський монастир славився власною школою

художнього гаптування, зразки якої зараз прикрашають багато музейних зібрань[265]. Після 1786 р. монастир не був розформований, хоч і позбавлений частки маєтностей. На межі XVIII–XIX ст. будівлі монастиря (крім Вознесенського собору та трапезної Богословської церкви) були *дерев'яними*: *Воскресенська «лікарняна» церква* (розташована на місці церкви-ротонди, спорудженої після 1811 р.), *будинок ігумені*, *келії*, *корпуси*, *готель*. Їх зображення збереглися на кресленнях 1810-х рр. київського міського архітектора А.І.Меленського. Монастирський «*конюшений двір*», зазначений у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. та на плані 1803 р., в цей час був розташований на вулиці Чорна Грязь. Пожежа 1811 р. знищила усі дерев'яні монастирські споруди. Цегляні Вознесенська церква, трапезна, дзвіниця та мури після 1811 р. були відновлені.

Другим за часом виникнення був чоловічий ***Братський монастир***. Датою його заснування В.І.Новгородцев (думку якого поділяли М.Ф.Берлинський та М.О.Максимович) вважав 1588 р., коли константинопольський патріарх Ієремія, перебуваючи в Києві, начебто благословив заснування братської школи[266]. На користь цієї «ранньої» дати опосередковано свідчить і грамота (відома лише за публікаціями) про дарування у 1594 р. київському братству міщанином А.Обуховим-Свершовським «дворового місця» на Подолі[267]. Однак, імовірно, у 1588 р. при одній з подільських церков було засноване лише церковне братство (а не монастир, що виник у 1615 р.), як це мало місце у Львові, де у 1542 р. існували братства при храмах Благовіщення та св. Миколая.

Більшість дослідників історії Києва схиляються до «пізньої» дати заснування монастиря – 1615 р., коли Єлизавета (Гальшка) Гулевичівна подарувала братству двір «...на монастырь ставропигионь, такъ же тежъ и на школу..., а при томъ и на гостиницу странныковъ духовныхъ...»[268].

Можна припустити, що останній розташовувався поряд вже існуючої церковної садиби (при якій у 1588 р. виникло братство) і був з нею об'єднаний. Цвинтарем XV–XVI ст. цієї гіпотетичної церкви, назва якої у писемних джерелах не збереглася, є поховання, археологічно виявлені у 1950–1992 рр. на ділянці між монастирською «поварнею», «академічним корпусом» і місцем розташування мурованого Богоявленського собору.

Садибу Є.Гулевичівни (згідно з її «дарчою грамотою» 1615 р.) з півдня і півночі обмежували дві вулиці, що вели від ринку до Дніпра, та провулок з боку «Соленіковського плацу». Тил садиби межував з ***двором бургомістра Ф.Митковича***[269]. Останній можна локалізувати на місці монастирських виноградника і саду XVII–XVIII ст., які згадують писемні джерела. Ворота садиби Є.Гулевичівни, очевидно, виходили у бік ринку.

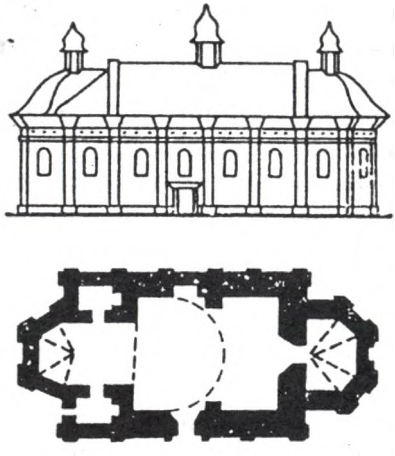
План Подолу 1803 р. із зазначенням меж садиби Галшки Гулевичівни Лозчиної (за Ю.Лосицьким, Л.Толочко)

Після заснування монастиря у його садибі були споруджені кілька дерев'яних будівель. ***Богоявленська церква*** (в якій в 1622 р. поховано П.Сагайдачного), на думку дослідників С.Т.Голубєва та М.Муніна, була споруджена між 1616 та 1620 рр.[270] Приблизно тоді ж виник і *храм Благовіщення*. Про це свідчить згадка їх у грамоті 1620 р. патріарха Феофана: «...**на знак бытнос-**

ти нашей в мѣстѣ Кіевѣ на кгрунтє братском, при церкви святыхъ *Богоявленія* и *Благовещѣнія*...[курсив наш. – *О.П.*]». Цей же документ згадує в монастирі і «*странноприїмний будинок*» (готель для паломників). У 1628 р. діяв *шпиталь* «...для людей убогих, старых... такъ духовных, яко и свѣцкихъ...»[271]. В *Богоявленській церкві*, на думку С.Т.Голубєва, у 1620 р. патріарх Феофан таємно висвятив на єпископа і митрополита І.Конисського та І.Борецького. М.Мухін вважав, що Богоявленський храм до пожежі 1651 р.[272] був розташований на місці Святодухівської церкви чи академічного корпусу[273]. Брак необхідної інформації не дозволяє остаточно визначити місце розташування Богоявленської церкви першої половини XVII ст. Однак не виключено, що вона була розташована там само, де й мурований однойменний собор, споруджений у кінці XVII ст.

П.Алепський, що бачив монастир у 1654 р. (до пожежі 1658 р.), так описував його. ***Трапезна церква*** (єдина тогочасна мурована споруда) була потинькованою будівлею з однією навою, довгим склепінням, мармуровими одвірками і багатьма вікнами. *Богоявленська церква* мала три бані і галерею, а *Благовіщенська* (з вікнами і банями) розташовувалася «...у самій брамі»[274] – в одну лінію з монастирською огорожею, як це зображено на плані 1695 р.

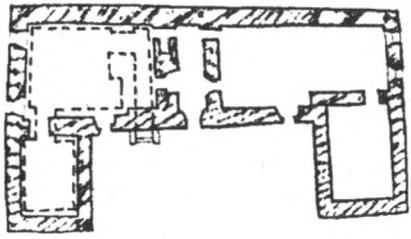
Дослідники подільської середньовічної архітектури – Л.І.Толочко і Ю.Г.Лосицький, посилаючись на опис монастиря 1781 р., вважають, що мурованою ***Благовіщенська*** (майбутня Святодухівська) церква стала при митрополиті П.Могилі у 1632–1647 рр.[275] Однак чому ж тоді П.Алепський не згадав цю церкву як цегляну? Більш імовірно, що мурованим Благовіщенський храм став у 1690-х рр., коли коштом гетьмана І.Мазепи у монастирській садибі були споруджені цегляні Богоявленський собор і «поварня» з кінця XVII ст. на першому поверсі

Святодухівська церква. Фасад, план (за Ю.Лосицьким, Л.Толочко)

цегляної Благовіщенської церкви розташовувалася монастирська трапезна, а на другому (до спорудження у 1703 р. академічного корпусу) – навчальні класи Братської школи[276]. З 1745 р. (після надбудови другого поверху академічного корпусу з ***новою Благовіщенською церквою***) у верхньому ярусі колишньої Благовіщенської церкви (перейменованої на честь покровителів студентського братства у Борисоглібську) була розташована бібліотека. Зміна назви храму на ***Святодухівський*** відбулася після 1811 р. – з перенесенням туди іконостаса прихідської Духівської церкви.

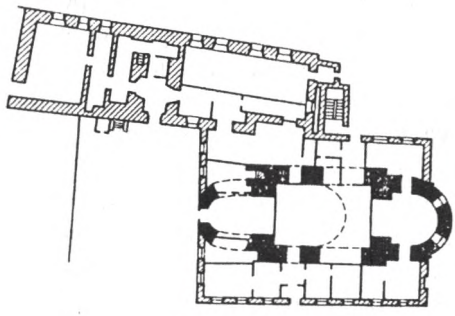
Стіни Святодухівської церкви і монастирської «поварні» розташовані майже впритул одна до одної. Це дало підставу Л.І.Толочко та Ю.Г.Лосицькому припустити, що «***поварня***» – перебудована «*кам'яниця*» *Є.Гулевичівни*, у якій начебто розташовувалася трапезна церква, бачена в 1654 р. П.Алепським. Там же, на місці Благовіщенської церкви та «поварні», дослідники локалізують ***садибу Є.Гулевичівни***[277]. Однак археологічне вивчення «поварні» не виявило будівельних матеріалів, давніших

План і реконструкція дому Галшки Гулевичівни Лозчини. Кінець XVI – початок XVII ст. (за Ю.Лосицьким, Л.Толочко)

за межу XVII–XVIII ст.: її фундаменти і стіни викладені з однакової червоної цегли[278]. Скоріш за все, із заходу двір Є.Гулевичівни простягався далі, ніж вважають Ю.Г.Лосицький та Л.І.Толочко – до «плацу Соленіковського». Останній на плані 1695 р. зазначений ліворуч монастирської садиби – на периферії ринкового майдану.

На плані 1695 р., крім Богоявленського собору, в огорожі монастиря зображені дерев'яна ***дзвіниця*** (замінена у 1758 р. цегляною) з брамою, що веде до ринку[279]. Фасад Благовіщенської церкви (розташованої з боку вулиці Набережномикільської поряд другого входу до монастиря) перебуває на одній лінії з монастирською огорожею, а дерев'яні ***школа*** та ***бурса*** – ліворуч собору. На плані відсутні келії, господарські будівлі, сад, готель для паломників, будинок настоятеля, які, без сумніву, в той час також розташовувалися на монастирській території.

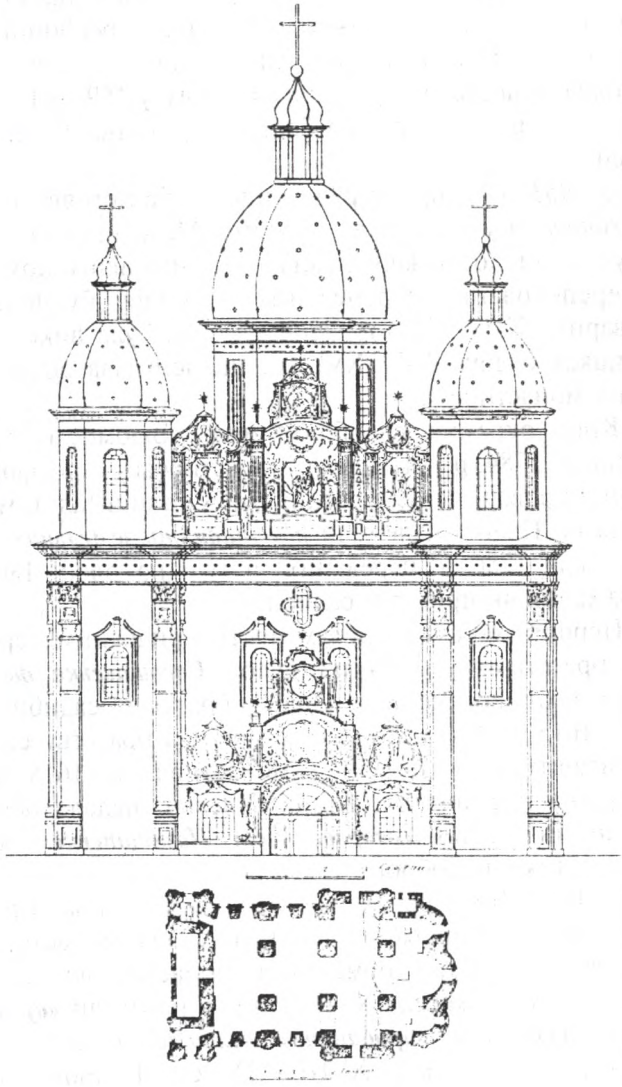
План Святодухівської церкви і поварні за обмірами 1978 р. Чорним виділено первісне ядро плану Святодухівської церкви (за Ю.Лосицьким, Л.Толочко)

Після пожежі 1781 р. у монастирі збудовані нові *келії*, *корпус викладачів академії* та цегляний *будинок настоятеля*.

У XVII ст. монастир займав меншу площу, ніж зображено на плані 1803 р., де його садиба простягається від ринку до нової цегляної «бурси» і шпиталю, розташованих майже на березі Дніпра. На початку XIX ст. на території монастиря (крім Богоявленського собору з приділом Іоанна Предтечі) були розташовані й інші цегляні споруди: *академічний корпус*, *будинок ректора*, двоповерхова *трапезна церква*, одноповерхове *правління Академії*. З трьох сторін монастир був огороджений *цегляним муром*, а зі сходу – *дерев'яним парканом*, що відокремлював *сад* з кам'яними *келіями* від «*конюшеного двору*» *з кузнею*, *стайнею* і «*каретним сараєм*».

Збільшення монастирської садиби відбулося після пожежі 1718 р. приєднанням ділянок (забудову яких знищив вогонь) між монастирем, ринком та вулицею Набережномикільською. У XVII–XVIII ст. деякі з монастирських споруд перебували поза його межами: шпиталь («богадільня») у 1693 р. був розташований через вулицю від братської школи[280]; в 1784 р. у окремих дворах розташовувалися «просфорня», «бровар», нова бурса та шпиталь.

У 1952, 1955, 1992–1993 рр. на території колишнього монастиря (вулиця Г.Сковороди, 4–8) під час археологічних досліджень були виявлені фундаменти монастирської огорожі та споруд з цегли XVII ст. на сірому вапняковому розчині[281]. Можливо, це – підмурки будівель, що згоріли у 1658 р.: дерев'яних школи, бурси, готелю для паломників, шпиталю, господарських будівель та мурованої «трапези». ***Братська школа*** («конгрегація») у 1640-х рр. була розташована на одній лінії (чи поряд) з монастирською огорожею. Остання була споруджена вздовж вулиці, на плані 1803 р. зазначеної як Іллінська. Поряд школи, ближче до ринку, у першій

Богоявленська церква Братського монастиря. Фасад, план (за І.Фундуклеєм)

половині XVII ст. була розташована дерев'яна ***«бурса»***. Відбудований після пожежі 1658 р., дерев'яний студентський гуртожиток лишався на цьому ж місці (поряд Богоявленського собору, спорудженого у 1693 р.) до зведення у 1763–1778 рр. на березі Дніпра нової цегляної бурси.

У 1953–1987 рр., поряд фундаментів Богоявленського собору та у дворі академічного «Мазепинського корпусу», були досліджені дванадцять чоловічих поховань і перепоховань, перенесених з місця будівництва «поварні», XIV–XIX ст. Одна з могил була викопана у залишках будівлі XIV–XVI ст., що існувала до виникнення монастиря[282].

Крім окремих садиб (у яких «Відомость обліку дворів...» 1784 р. зазначала монастирську просфорню, пивний бровар, нову мурована бурсу та шпиталь), монастирю на Подолі належали ***п'ятнадцять земельних ділянок***, після 1786 р. переданих місту і на плані 1803 р. зображених як приватні садиби.

Першим об'єктом нерухомості, придбаним церковним братством у 1594 р., було ***«Свершовське дворове місце»***, розташоване десь поблизу братської садиби.

У 1615 р. *Є.Гулевичівна* подарувала братству садибу для влаштування школи і монастиря. В 1618 р. її двоюрідна племінниця, Ганна Гулевич, надала обителі «на помин душі» ***«дворове місце Позищапське»*** поряд церкви Миколи Доброго[283].

У 1643–1681 рр. монастир придбав *сім ділянок*, компактно розташованих на південь від монастиря – між *провулком*, що обмежував монастирську садибу (який писемні джерела XVII ст. іноді називали ***«вулицею Хмельовською»***) і ***«пробитою» вулицею***, напрям якої відповідав Духівській XVIII–XIX ст. І провулок, і Духівська вулиця зазначені на плані 1803 р.

Першим від ринку розташовувався ***двір «Соленіковський»*** (зазначений у «дарчій грамоті» Є.Гулевичівни),

який у першій половині XVII ст. неодноразово змінював власників. Київський скарбник *Д.Воронич* придбав його за 1000 злотих у Ф.Соленікової, а потім продав митрополиту *П.Могилі*, який і заповів двір Братському монастирю[284]. На плані 1695 р. двір – це трикутна садиба біля ринку, ліворуч монастиря. У 1803 р. (як це видно з плану) колишній «Соленіковський плац» вже перебував (після пожежі 1718 р.(?) у складі монастирської території.

Зі сходу «Соленіковський» двір межував з ***«Бібіковським плацом»***, у 1693 р. розташованим через вулицю від «*бурси*» (що перебувала ліворуч Богоявленського собору). Цей «плац» монастир одержав у 1680 р. від московського дяка *П.Семеникова*, який, у свою чергу, придбав його у київського бургомістра *С.Бібіковича*[285].

Поряд «Бібіковського плацу» був розташований ***«двір Хмельовський»***, який монастир обміняв у купця Н.Хмеля на монастирський ***«плац Паламарівський»***. Воротами «двір Хмельовський» у 1693 р. виходив до братських «*бурси*» і «*конгрегації*» (*школи*), розташованих навпроти[286]. На плані 1803 р. колишні «Бібіковський» і «Хмельовський» двори – садиби на протилежному від Богоявленського собору боці безіменного провулку, що обмежував монастирську садибу з півдня.

З «Хмельовським двором» межував ***«плац Пекулицький»***, одержаний монастирем у 1650–1660-х рр. за універсалами київських полковників – П.Яненка-Хмельницького (родича Б.Хмельницького) та В.Дворецького. Напевно, до Національно-визвольної війни цей плац належав одному з представників польської шляхти і був конфіскований козацьким урядом. Ворота «плацу» у 1693 р. також розташовувалися через вулицю від «*конгрегаційної палати*» (*школи*)[287].

Наступний, ***«Аксаковський плац»,*** що воротами виходив на Духівську вулицю, був переданий монастирю гетьманом Б.Хмельницьким і полковником П.Яненком-Хмельницьким[288].

З «Аксаковським плацом» межували два монастирських ***двори***, ***«Андрієвичівський»*** та ***«Семеничівський»***, що колись складали єдиний «плац» купця Н.Хмеля, поділений на дві частини. Першу з них ченці обміняли на монастирський ***«плац Калениковичівський»***, а другу подарували монастирю нащадки Н.Хмеля. Зі сходу обидва двори у 1643 р. межували з «плацом» митрополита П.Могили («Бібіковським»), а з тилу (від Духівської вулиці) – з ***двором*** київського воєводи ***А.Киселя***. Попередніми власниками останнього були *Путята*, київський підвоєводій(?) межі XV–XVI ст., *Н.Хмель* та *Ф.Ходика-Креницький*. У 1693 р. колишній двір А.Киселя вже перебував у приватній власності[289], а обидва плаци, «Андрієвичівський» та «Семеничівський», воротами виходили до *монастирського винограднику* (колишньої *садиби Ф.Митковича*(?). На місці останнього на плані 1803 р. зазначений монастирський сад.

«Плац Креницьківський» (з ***двором В.Ходики***, зазначеним у «дарчій» 1615 р. Є.Гулевичівни), у 1640-х рр. подарувала монастирю О.Креницька, спадкоємиця Ходиків. На плані 1695 р. його зображено північніше монастиря – майже на ринку. Повз «плац» у 1615 р. пролягала вулиця (траса якої відповідала Набережно-микільській XVIII ст.), яка обмежувала садибу Є.Гулевичівни. На «плані» був і ***будинок*** торгового компаньйона Н.Хмеля – купця ***С.Татарина***, який у 1632 р., за заповітом, перейшов до Братського монастиря[290]. Конфігурація «Креницьківського плацу» на планах 1695 і 1803 рр. відрізняється: у 1803 р. «плац» (ще «цілий» у 1695 р.) вже «перерізала» вулиця Воскресенська, після пожежі 1718 р.(?) подовжена до ринку.

Монастирю належав також ***«двір Дворецький»*** в одному кварталі з «Креницьківським плацом», подарований у 1672 р. полковником В.Дворецьким[291].

Кілька монастирських плаців розташовувалися між вулицями Духівською та Борисоглібською. Перший з

них, ***двір козака П.Динкова***, власник у 1628 р. подарував монастирю.

У 1640-х рр., як компенсацію за неповернену позику у 6000 злотих, монастир одержав від Д.Воронича ***«плац Вороничевський»*** на Борисоглібській вулиці. Останній у 1693 р. був розташований проти ***плацу*** *грека Антона Миколайовича* ***Стіматі***[292]. На плані 1695 р. «плац Вороничевський», з монастирським(?) «заїжджим двором», зображений на ринку. На плані 1803 р. розташування колишнього «Вороничевського плацу» – між Грецьким і Братським монастирями (садиби № 283–287), визначає двір А.М.Стіматі, в якому з 1739 р. перебував Грецький монастир.

Поряд «Вороничевського плацу», через вулицю від «Бібіковського», були розташовані ***«плаци» «Муховецький»*** та ***«Свершковський»***. Перший (що воротами виходив на Борисоглібську вулицю) передала монастирю шляхтянка М.Муховецька[293]. Другий, наданий Х.Лешковичевою та А.Козичанкою[294], на планах 1695 та 1803 р. (на останньому – № 234) зображений як невелика незабудована трикутна ділянка.

Поряд «Вороничевського плацу» був розташований і монастирський ***«плац Гавритиновський»*** (переданий Я.Гавритинським), який у XVIII ст. орендував Грецький монастир[295].

Братському монастирю з XVII ст. належали також п'ять «плаців» на Хрещатицькій вулиці. У 1621 р. монастир придбав у дочки поручника замкового гарнізону М.Кучинського ***«плац Кучинський»*** (розташований неподалік Рождественської церкви під Михайлівською горою)[296].

«Плац Виговський» – конфіскована власність «опального» гетьмана І.Виговського, передав монастирю у 1660-х рр. гетьман Ю. Хмельницький[297]. На плані 1695 р. це – трикутна земельна ділянка між старим і новим узвозами з Верхнього міста на Поділ.

Два плаци поряд «плацу Виговського» – ***«Сулимівський»*** та ***«Голубовський»***, монастир придбав у шляхтичів Х.Сулими та П.Голубовської, удови(?) Д.Голуба[298]. У XVIII ст. обидва «плаци» орендували палітурники, батько і син Маркевичі, які побудували там будинок[299].

Монастирю також належали три «плаци» поряд шпиталю Успінської церкви та двору кушнірського цеху. Один з них, ***«Митковський»***, був придбаний у 1620–1630-х рр. у нащадків бургомістра Ф.Митковича – дочки Лючії та її чоловіка, пирятинського старости М.Яницького. Другий, ***«Созонівський»*** (попереднім власником якого, ймовірно, був бургомістр *Созон Балика*), подарував монастирю *І.Мратович*, у 1648 р. похований біля Добромикільської церкви[300].

Третій «*плац*» (з двома мурованими ***«Серединськими» коморами***) продала монастирю у 1624 р. Л.Митковичівна, дочка Ф.Митковича[301]. Можливо, тоді ж монастир придбав і двір покійного Ф.Митковича (у 1615 р. розташований у тилу садиби Є.Гулевичівни), на місці якого пізніше були розташовані монастирський виноградник та сад.

Протягом 1615–1680 рр. Братський монастир зібрав значні земельні володіння – «плаци», компактно розташовані на кількох ділянках Подолу: між монастирською садибою і вулицями Духівською та Борисоглібською; в районі церкви Миколи Доброго та довкола Успінського собору. Накопичення нерухомості тривало і у XVIII ст., коли монастир придбав кілька садиб, зазначених у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. Ці двори здавалися в оренду чи використовувалися для розташування монастирських будівель, які вже не могла вмістити монастирська територія: просфорні, «бурси», шпиталю, броваря тощо.

Деякі маєтності монастир втратив ще до секуляризації 1786 р. Так, у 1730 р., за вироком Генерального військового суду, «Виговський» та «Дворецький» «плаци» були передані місту[302].

Найпізніше, у 1741 р., був заснований ***Грецький монастир з Катериненською церквою***. Причиною їх виникнення стала потреба київської грецької громади, що у 1726 р. налічувала двадцять дві родини[303], та приїжджих купців у церкві, де б божі служби правилися грецькою мовою[304].

Київська грецька колонія виникла у 1650-х рр., коли православні емігранти з Османської імперії, які шукали в Україні порятунку від турецького гноблення, почали оселятися на Подолі. Крім вихідців з Греції, до Києва прибували також серби, молдавани, волохи, македоняни тощо. Отож, не всі члени київської «грецької» громади в дійсності були греками, хоча документи другої половини XVII – першої половини XVIII ст. не завжди розрізняли їх за етнічною належністю. Подекуди до «типових» українських імен і прізвищ (*Гордій Голова*, *Сидір Іванович*, *Костянтин Георгієв*) у них додається визначення «грек». Це свідчить як про адаптацію складних для написання і вимови грецьких імен (скажімо, *Астамасіоса Стіматі* документи «перейменували» у Антона Миколайовича) до норм українського правопису і мови, так і про поступове «обрусіння». Греками (або такими, що досконало володіли грецькою мовою), безперечно, були і перекладачі Київської губернської канцелярії: брати *Юр'єви*, *Леонтьєв* та інші. Як бачимо, в цьому випадку прізвище сина утворювалося від імені батька.

Усі православні вихідці з країн Балканського регіону знали грецьку мову, намагалися селитися у Києві компактно і, як правило, одружувалися з представниками «грецької» громади. Об'єднувальними факторами для представників різних країн і народів було православне віросповідання та торгові інтереси. Члени грецького «компуту» перебували не лише у сусідських та родинних, а й у партнерських стосунках, спільно здійснюючи ризиковані комерційні поїздки за кордон та позичаючи один одному гроші під заставу. Саме на цих підвалинах вини-

кали родинні, подекуди поліетнічні «клани», які кияни в просторіччі узагальнено називали «греками».

Деякі грецькі родини (наприклад, *Рибальські*) переселилися до Києва з Ніжина, де існувала одна з найбільших в Україні грецьких колоній. Предки *Гудимів* походили з Сербії, *Торновіотів* – з Бендер та Македонії, а *Сава Трапезундський*, як свідчить його прізвище, – з однойменного малоазійського міста.

Через кілька поколінь грецькі переселенці втрачали оригінальні імена і прізвища й у писемних джерелах XVIII ст. фігурували під прізвиськами, наданими їм місцевими жителями: *Рибальські*, *Левкович* тощо. Про грецьке походження *Івана Рибальського* свідчить лише його підпис грецькою мовою на одному з документів. Про належність же до «грецької» громади родини *Гудимів* опосередковано свідчать такі факти. Засновник роду, *Петро Левкович* на прізвисько Гудима, походив з Сербії. Його син Іван брав активну участь у збиранні коштів на спорудження грецької Катериненської церкви – його грошовий внесок (300 руб.) став найбільшим. Гудими також перебували у родинних стосунках з *Радзицькими-Греками*: онук Петра Левковича, Павло, був одружений з онукою Михайла Радзицького-Грека, *Теклою Євстафіївною*.

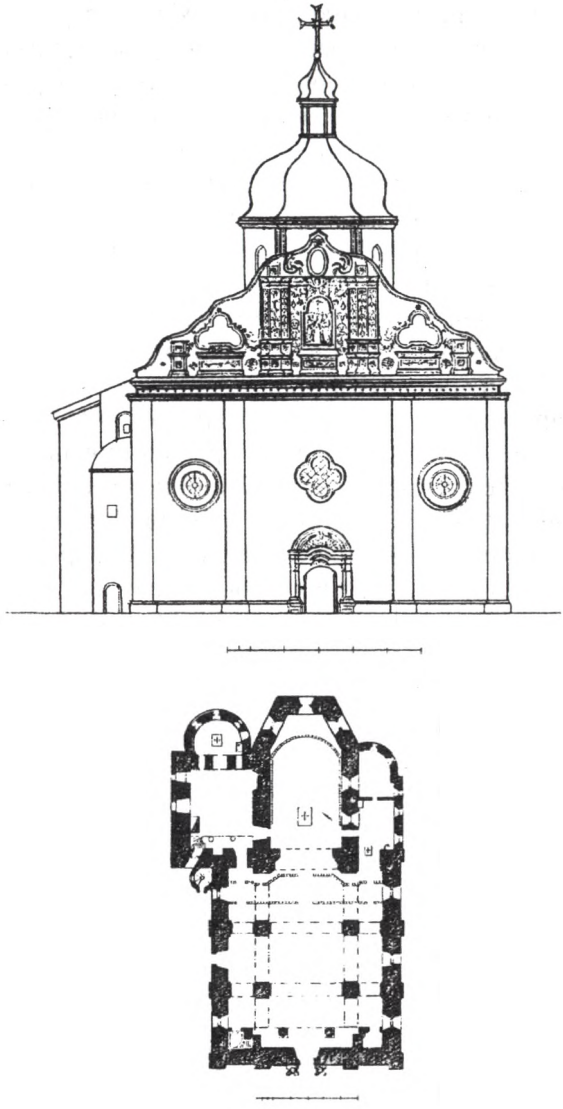
За допомогу, надану козацькому уряду під час Національно-визвольної війни (грошові позики, ввезення в Україну зброї та продуктів харчування, збирання розвідувальної інформації на ворожій території тощо), греки-переселенці користувалися урядовою протекцією: звільнялися від сплати податків та мали привілеї у торгівлі.

Грецька громада за сприяння київського митрополита Р.Заборовського (і негативному ставленні магістрату, що заборонив заснування церкви на муніципальній землі) у 1738 р. придбала у грецького купця А.М.Стіматі

двір з дерев'яним будинком (у 1739 р. перероблений у церкву), з 1690-х рр. розташований поряд ринку – на Борисоглібській вулиці. У 1741 р. замість дерев'яного споруджений мурований *храм св. Катерини*, при якому виникло грецьке церковне братство зі школою. Невдовзі ченці з Афону заснували при церкві монастир. Проповіді грецькою мовою були зрозумілі як грекам, так і сербам, чорногорцям та хорватам – відставним військовослужбовцям, що оселялися на Подолі. Невелика, з масивними стінами, тринефна Катериненська церква спочатку мала три «глави», з яких після 1811 р. лишилася одна[305]. У 1757–1766 рр. І.Григорович-Барський спорудив у монастирі мурівані келії та дзвіницю[306]. З 1786 р. до 1811 р., після передачі монастирю Петропавловського собору (перейменованого у Катериненську церкву) з двома приділами – св. Захарія і Єлизавети та св. Петра і Павла, колишня садиба А.Стіматі була подвір'ям Грецького монастиря. У садибі монастиря на Притисько-микільській вулиці розташовувалися також дерев'яні храм святителя *Христова Спиридона*, *келії*, *будинок архімандрита* та інші споруди. Крім архімандрита, там мешкали три ієромонаха, два диякона та шістнадцять служок[307].

У 1996 р., під час археологічних досліджень на території колишнього Грецького монастиря (Контрактова площа, 2), були виявлені двадцять два безінвентарні поховання церковного цвинтаря. Вони належали не лише ченцям (чисельність яких була невеликою), а й київським грекам та приїжджим купцям. Також були досліджені дві господарчі ями (датовані монетами другої половини XVII ст.) з фрагментами керамічних виробів і пічних кахлів – залишки садиби А.М.Стіматі[308].

На Подолі були розташовані і подвір'я заміських монастирів, які у XVII–XVIII ст. збільшилися шляхом придбання і приєднання до первісного «ядра» довколишніх ділянок.

Церква Петра і Павла. Фасад, план (за І.Фундуклеєм)

Межигірське подвір'я було засноване у 1615 р. на половині двору (другу частину якого монастир одержав у 1626 р.), придбаній у міщанина ***Б.Гребениковича***[309]. У 1636 р. від шляхтянки ***Ї.Мошенної*** «братія» отримала «грунт» поряд Межигірського подвір'я, а пізніше придбала і її ***будинок***[310]. У 1631 р. митрополит ***Й.Борецький*** заповів монастирю ***«Черкашениковський» двір*** (придбаний ним у 1617 р.[311]), розташований поблизу Межигірського подвір'я[312], за який у 1637 р. його дочка порушила проти монастиря судову справу[313]. У 1663 р. до Межигірського подвір'я долучився ще один ***двір***, придбаний у ***О.Кравцової***[314]. На плані 1695 р. подвір'я зображене як значна за розмірами садиба.

У 1765 р. калузький купець ***Афонович*** передав монастирю двір з будівлями[315]. У 1769 р. на Межигірському подвір'ї на цегляному фундаменті збудована дерев'яна одновівтарна ***церква св. Пантелеймона***, при якій у чотирьох *дерев'яних келіях* мешкали ієромонах та троє послушників[316].

На планах 1774 та 1786 рр. монастирське подвір'я зазначене на ***Межигірській вулиці*** (назва якої відома з другої половини XVIII ст.) – на розі сучасних вулиць Спаської та Волоської. За «Відомостю обліку дворів...» 1784р. Межигірському монастирю на Подолі, крім подвір'я, належав і окремий двір. Після секуляризації 1786 р. та пожежі 1789 р. колишнє Межигірське подвір'я було надане під приватну забудову, зображену на плані 1803 р.

Поряд та навпроти Межигірського подвір'я, на Межигірській вулиці, розташовувалися ***подвір'я Густинського та Лубенського Мгарського монастирів.***

Мгарське подвір'я виникло у 1693 р. шляхом купівлі монастирем у ченців Кирилівського монастиря ***двору*** з будинком, садом, городом та «плацом», попередніми власниками якого спочатку були ***В.Сомкович*** та його дружина Ївга, а згодом – міщанин ***І.Богоносенко*** та його дочка. У XVIII ст. Мгарський монастир приєднав до свого

подвір'я сусідню ***ділянку*** міщанина ***Ф.Войнича***. У 1774 р., після пожежі на Мгарському подвір'ї (коли усі будівлі згоріли), монастир віддав одну частину подвір'я в оренду міщанину ***І.Чишиничу*** (з дозволом забудови), а другу – у довічне користування майстру київського іконописного цеху ***І.Косачинському*** як плату за малярні роботи у монастирі[317]. Колишньому Мгарському подвір'ю (скасованому у 1786 р.) на плані 1803 р. відповідають садиби І.Чишинича та І.Косачинського (№ 382 та 383).

Перша згадка існування на Подолі Густинського подвір'я датована 1774 р.

Уперше існування на Подолі кількох ***дворів Кирилівського монастиря*** зафіксоване у 1693 р.[318] Одним з них, розташованим поряд «Семеничівського плацу» Братського монастиря, до середини XVII ст. володів А.Кисіль. Другий двір кирилівський ігумен у 1693 р. продав Мгарському монастирю для заснування подвір'я.

Подвір'я Переяславського єпископа (зазначене на планах 1774, 1786 та 1803 рр.) було засноване на честь візиту єпископа до Києва у 1715 р. на березі Дніпра[319]. На плані 1695 р. на місці майбутнього подвір'я зображений квартал з трьох садиб, а на плані 1706 р. – будівля колишнього єзуїтського костелу(?). Можливо, що подвір'я виникло саме на місці єзуїтського монастиря. На плані 1803 р. подвір'я (садиба № 8) зображене на Єпископській вулиці, між церквами Різдва і Предтечинською та Рождественськими воротами. У другій половині XVIII ст. на подвір'ї, огородженому дерев'яним парканом, були розташовані дерев'яні келії і однопрестольна ***церква Живоносного джерела Богородиці***[320].

Два будинки Печерського монастиря (володіння якого на Подолі та у замку зазначав ще «Опис київського замку» 1552 р.) «Відомость обліку дворів...» 1784 р. вказує поряд шевської садиби (№ 683 на плані 1803 р.) – у межах колишньої замкової юридики.

Значний за розмірами ***двір Софійського монастиря*** у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. зазначений на Межигірській вулиці, неподалік Мгарського подвір'я.

Перша згадка існування *двору* ***Видубицького монастиря*** датована 1739 р. Тоді «бунчуковий товариш» І.Якубович подарував монастирю садибу біля Флорівського монастиря, на вулиці Чорна Грязь – на «землі Тадринівській»[321], колишній власності війтів Тадрин[322]. У 1744 р. монастирю там належали вже два суміжні двори. З 1749 по 1786 р. їх орендували у монастиря купці Привалови[323].

Діяльність двох жіночих монастирів, розташованих у передмісті Плоскому – Йорданського та Богословського[324], була тісно пов'язана з Подолом. У 1693 р. священиком ***Йорданського монастиря*** був колишній міщанин ***М.Грязченко***, власник садиби на Межигірській вулиці[325], а черницями на початку XVIII ст. – дружина і дочки київського сотника С.Туптала, одна з них – ігуменею (померла у 1710 р. і похована у монастирі[326]). У 1777 р. монахинями там були дев'ять колишніх подільських міщанок[327].

Перша згадка монастиря Миколи Йорданського (що виник на місці давньоруського мурованого храму св. Миколая, рештки якого були виявлені у XIX ст.[328]) датована 1524 р. У 1602 р. ***Миколаївська Йорданська церква*** у джерелах згадувалася як розташована «над потоком» (ручаєм)[329]. М.Ф.Берлинський наголошує на тому, що у той час храм був прихідським[330]. Його прихожанами могли бути мешканці слобод, розташованих під Щекавицею. Однак у 1616 р. це вже був Йорданський монастир, королівським привілеєм підпорядкований Кирилівському монастирю[331]. У 1711 р. урядовим коштом збудовано нову ***дерев'яну*** монастирську ***Миколаївську церкву***. Після секуляризації 1786 р. монастир лишався діючим, а його храм став прихідським для населення Плоского.

А.Меленський. План вул. Плоскої. 1816 р. – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 911.

Богословський монастир (заснований митрополитом Й.Борецьким у 1621 р. при Михайлівському монастирі Верхнього міста), з 1711 р., після переведення на Плоске, був розташований поряд Йорданського під Лисою (Богословською) горою. Головним храмом монастиря стала дерев'яна ***церква Іоанна Богослова***, споруджена у 1711 р. державним коштом. У 1759 р. Лису гору з монастирським кладовищем укріплено підпірною стіною. В 1786 р. черниць переведено до Золотоноші, а Богословську церкву перетворено у полкову Київської артилерійської команди[332].

Отже, темпи формування монастирських володінь прискорилися з другої половини XVII ст., коли суспільна роль православної церкви (з ліквідацією католицьких володінь) стає домінуючою. Одним з найбільших землевласників Подолу був Братський монастир. Зростають і маєтності, що належали заміським монастирям. Посилення економічної і суспільної ролі грецької общини сприяло виникненню Катериненського монастиря – культурного та освітнього осередку не лише для грецької громади, а й інших емігрантів з Балканського регіону. Накопичення монастирських маєтностей тривало до 1786 р.

РОЗДІЛ ІІІ

ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА

Вулична мережа

Про незмінність напряму вулиць на деяких ділянках Подолу від давньоруського часу і до XVIII ст. свідчать залишки дерев'яних вуличних вимосток, археологічно досліджених на вулицях Волоській, 14–16 та Костянтинівській, 61[1]. Однак така сталість у вуличному плануванні XII–XIX ст., як зауважив дослідник К.М.Гупало, на Подолі спостерігається не завжди[2].

Складання вуличної мережі Подолу, як і більшості міст, відбувалося на ландшафтній основі[3] і залежало від розташування пагорбів, ручаїв, багнистих ділянок, ярів тощо. Так, траси кількох вулиць збігалися з напрямами ручаїв, що перетинали Поділ від гір до Дніпра. Русло Гнилого ручаю, вздовж якого пролягала однойменна йому вулиця, археологи зафіксували у садибі Покровської церкви та у розрізі траси будівництва метрополітену[4]. На перехресті ***Гнилої*** (на плані 1695 р. названої «провулком») та Хрещатицької вулиць були розташовані вірменська та Добромикільська церкви.

Напрям ***вулиці Боричів Тік*** (назва якої відома з XVI ст.) співпадав з трасою однойменного ручаю, що протікав вздовж підошви Михайлівської гори і впадав у Дніпро неподалік Хрещатицької башти. Його річище зафіксоване на вулиці Сагайдачного, 6–8[5].

Залишки ще одного ручаю (простежені на місці будівництва Житнього ринку, вулицях Волоській, 17–19, Хоривій, 30 і Почайнинській, 11) К.М.Гупало та М.А.Сагайдак визначили як ***давнє русло Глибочиці***[6]. Ці дослідники вважають, що русло Глибочиці (зображене на планах кінця XVII – початку XIX ст.) – штучне за

походженням і утворилося при спорудженні подільських укріплень[7]. На планах 1695, 1706 та 1803 рр. вздовж цього гіпотетичного (в той час вже неіснуючого) русла зображена вулиця, що з'єднувала Кожум'яцьку і Проварську брами.

Крім річищ трьох вищезгаданих ручаїв, на Подолі існували й інші водотоки; деякі з них функціонували до кінця XVIII ст. На початку XIX ст. з русла ***Чорногрязького ручаю***, що протікав неподалік Флорівського монастиря вздовж однойменної вулиці, був утворений канал з такою ж назвою. ***Борисоглібський ручай***, що починався під Хрещатицькою (Михайлівською) горою і тік по провулку повз будинок Н.Сухоти до Грецького монастиря, документ 1806 р. зазначає як «...канаву, бывшую издревле»[8].

Ще один *ручай* (відведений у XVIII–XIX ст. під землю, у дерев'яну колекторну трубу) археологи виявили на Контрактовій площі – між Братським монастирем і Гостиним двором[9].

Першим описом вуличної мережі Подолу є згадка Г.Л. де Боплана (1640-і р.) про три «гарні» [слід розуміти «широкі і прямі». – *О.П.*] міські вулиці. Решту ж подільських вулиць він порівняв з лабіринтом[10]. Певно, таким вуличне планування Подолу лишалося до кінця XVII ст. На плані 1695 р., крім кількох провулків, зображені ***три головні міські вулиці***[11] (*Хрещатицька*, *Воскресенська* та *Спаська*, назви яких відомі з тогочасних та більш пізніх писемних джерел). Певно, це і є три «гарні» вулиці, відзначені Г.Л. де Бопланом.

У другій половині XVIII ст. колишні провулки плану 1695 р. у картографічних та писемних джерелах зазначені як вулиці. Певно, розширення провулків до розмірів вулиць відбулося при перебудовах міста, викликаних як глобальною (у 1718 р.), так і локальними пожежами на різних ділянках Подолу. У 1780-х рр. писемні джерела називали ***сім великих вулиць***: Рождественську з Воскре-

сенською, Єпископську, Набережномикільську, Спаську, Духівську та Борисоглібську[12].

Рождественська (Замкова або Хрещатицька) вулиця перетинала Поділ з півдня на північ – від Рождественських до Йорданських воріт.

Воскресенська вулиця (після того, як її траса у XVIII ст. була подовжена до ратушної площі) починалася від ринку і завершувалася біля однойменної брами на Глибочиці. З XVIII ст. фактично стала продовженням Рождественської вулиці.

Назва паралельної Дніпру ***Єпископської вулиці*** виникла після заснування у 1715 р. подвір'я Переяславського єпископа. Її більш давня назва невідома. Можливо, саме на цій вулиці у XVII ст. були садиби Б.Кизима та П.Гудими, розташовані, за визначенням писемних джерел, «над Дніпром».

Набережномикільська вулиця була перпендикулярна до вулиці Воскресенської. Починаючись від останньої, повз «старий Гостиний двір», йшла до Дніпра, завершуючись між Іллінською і Набережно-Микільською церквами.

Борисоглібська вулиця повз церкву з такою ж назвою проходила за трасою однойменного ручаю – від ринку до купецьких складів («торгових бань») на березі Дніпра.

Спаська вулиця перетинала Поділ від Кожум'яцьких до Проварських (Спаських) воріт. Її назва походить від церкви, розташованої на перехресті Спаської та Воскресенської вулиць.

Духівська вулиця починалася від садиби Братського монастиря і повз однойменну церкву йшла до Дніпра.

Крім семи великих, писемні документи другої половини XVIII ст. називають *дрібні вулиці*: ***Межигірську*** (що пролягала від Воскресенської вулиці до Дніпра повз однойменне монастирське подвір'я), ***Чорногрязьку*** біля Флорівського монастиря, ***Притискомикільську*** (ділянку Рождественської вулиці).

Назви декотрих вулиць та провулків походили від прізвищ власників садиб, розташованих там. У першій половині XVII ст. неподалік Добромикільської церкви існувала ***Конашківська вулиця***, названа за садибою київських війтів Конашковичів – Семена (у 1584 р.[13]) та Артема (1620–1627 рр.[14]). Писемні джерела першої половини XVII ст. згадують і ***вулицю Хмельовську*** (на якій були розташовані кілька дворів і земельних ділянок купця Н.Хмеля), що з півдня обмежувала садибу Братського монастиря[15]. У кінці XVIII ст. на Подолі та Плоскому існували ***провулки Барського, Ганицького, Підгаєцького та вулиця Артемихина***[16].

Деякі назви мали інше походження. Так, під Щекавицею в урочищі М'ясники існувала ***вулиця Різницька***, назва якої походила від слободи різників. ***Катериногрецький, Шовковий та Запокровський провулки*** називалися за розташованими поблизу Катериненською і Покровською церквами та шовковичним садом[17].

Чисельність провулків та дрібних вулиць у XVII–XVIII ст. весь час збільшувалася: при перепланування ділянок забудови після пожеж та при переділах територій садиб виникали нові (як називали їх тогочасні документи), «пробиті» вулиці[18].

Із заселенням територій за Глибочицею почалося формування вуличної мережі передмість. На середину XVIII ст. там існували ***чотири великі вулиці*** (*Введенська, Волоська, Царекостянтинівська* та *Велика Рибальська*), які на планах та у документах межі XVII–XVIII ст. ще зазначалися як заміські шляхи.

Назва ***Введенської вулиці*** (як «пробитої») уперше згадується у 1699 р.[19] Вона починалася від Воскресенського мосту на Глибочиці і вела до луків на оболоні. Назва походить від однойменної церкви.

Волоська (Видлогінна або Межигірська) вулиця від Воскресенської переправи пролягала у західному напрямі. Одна з її назв пов'язана з «волоськими слободами»,

зазначеними на плані 1695 р. за Воскресенською брамою, друга – з дорогою до міських пасовищ. Назва «Межигірська», згадувана документом за 1694 р.[20], пов'язана зі шляхом до однойменного монастиря.

Царекостянтинівська (Вишгородський шлях, Біскупська, Йорданська) вулиця стала продовженням за Глибочицею Притискомикільської вулиці Подолу. У писемних джерелах XVII – першої половини XVIII ст. вона мала назву Біскупської (через «Біскупські» плаци, розташовані вздовж неї під Щекавицею) або Йорданської (за однойменним монастирем) вулиці чи Вишгородського шляху. Починалася від Йорданської переправи на Глибочиці і завершувалася біля укріплень («валку» у XVII ст. та «валу Мініха» у XVIII ст.) на Юрковицькому ручаї.

Назва ***Великої Рибальської вулиці***, паралельної Глибочиці, походила від Рибальської слободи, розташованої на березі Почайни.

Отже, формування вуличної мережі Подолу та передмість тривало від XII до XVIII ст. включно. За цей час на основі давньоруської радіальної схеми (коли найбільші міські вулиці від башт укріплень пролягали у напрямі до центрального міського ринку) склалася середньовічна вулична мережа, що існувала до пожежі 1811 р. Зміни, що у XVII–XVIII ст. відбувалися у схемі вуличної мережі, мали швидше якісний, ніж кількісний характер. У другій половині XVIII ст. на Подолі функціонували сім магістральних вулиць, хоча у XVII ст. їх налічувалося лише три. Решта ж чотири утво-рилися внаслідок розширення і спрямлення старих провулків. У XVIII ст. планування Подолу ускладнилося шляхом утворення нових невеликих вулиць і провулків внаслідок поділу садибних ділянок і збільшення кількості садиб – з 1609 у 1723 р. до 2525 у 1799 р. У першій половині XVIII ст. склалася вулична мережа передмість. Такі зміни зумовлювали як соціальні і економічні чинники (потреба у нових шляхах сполучень між центром та

периферією, між окремими ділянками міської забудови, збільшення кількості населення), так і перепланування міської території після пожеж. Загалом на кінець XVIII ст. на Подолі нараховувалося понад 130 вулиць і провулків, більшість яких мали таку ознаку міського благоустрою, як ***дерев'яна мостова***[21].

Перша відома згадка існування вуличної мостової датована 1707 р.[22] Проте централізоване замощування більшості вулиць Подолу деревом відбулось у 1737–1740 рр.[23] Однак ще у 1762 р. навіть найбільші вулиці (Рождественська, Воскресенська, Набережно- і Притискомикільська) були викладені деревом лише на центральних ділянках, не кажучи вже про дрібні провулки[24].

Як вважає Г.Ю.Івакін, до широкого запровадження мостових з колод застосовувалося вимощування в'язанками хмизу[25]. Вимостка з лози на болотистому грунті досліджена археологами під Щекавицею (вулиця Оболонська, 4)[26], де на плані 1695 р. зображені «мости на грязях».

У колишній Плоскій слободі (між сучасними вулицями Оболонською і Оленівською) виявлені рештки вулиці (на плані 1803 р. зазначеної між вулицею Бидлогінною і Вишгородським шляхом) з сімома ярусами дерев'яної мостової XII – початку XIX ст.[27]

На вулиці ***Притискомикільській*** археологічно простежений 80-метровий відрізок дерев'яної мостової XVIII ст. Її найдавніший ярус керівник розкопок Г.Ю.Івакін датує 1748–1749 рр., зауважуючи, що датування здійснювалося за стратиграфічними спостереженнями, тому ця мостова могла бути споруджена і раніше. Найнижчий горизонт вимостки виготовлений з довгих колод, на які поперек покладені добре припасовані короткі відрубки. Подібним за конструкцією був і другий ярус, споруджений у 1770-х рр. Деякі ділянки вимостки відрізнялися за конструкцією: їх опорні колоди-лаги мали не поздовжнє (стосовно вулиці), а поперечне

спрямування. Подібною була і вимостка, виявлена на сучасній вулиці Костянтинівській, 54[28].

Третій шар мостової Притискомикільської вулиці (усього виявлені шість горизонтів), знищений пожежею 1811 р., був з дощок. Її продовження – подібна за конструкцією дерев'яна мостова, була виявлена на сучасній вулиці Покровській (колишній Рождественській)[29].

Двошарова вимостка з колод, датована монетами 1759–1773 рр., досліджена на розі вулиці Набережномикільської та Контрактової площі[30] та біля Контрактового будинку[31].

Мостові, подібні за конструкцією до ярусу 1748–1749 рр. вулиці Притискомикільської, простежені на Контрактовій площі (між Гостиним двором і садибою Братського монастиря)[32] та на вулиці Фрунзе, 8–24[33].

Мостова дещо іншої конструкції (колоди зі стесаною верхньою площиною) досліджена на вулиці Волоській[34]. Вимостки, подібні до ярусу 1770-х рр. мостової вулиці Притискомикільської, виявлені на розі сучасних Борисоглібської та Набережнохрещатицької вулиць і на вулиці Фрунзе, 12–18[35].

На Подолі знайдені вуличні вимостки і більш простої конструкції. На вулицях Андріївській, 4 та Костянтинівській, 55 досліджений настил з колотих дощок та горбилів без лаг, покладених просто на ґрунт[36]. Інший різновид – накат з колод, виявлений на перехресті вулиць Волоської та Іллінської[37].

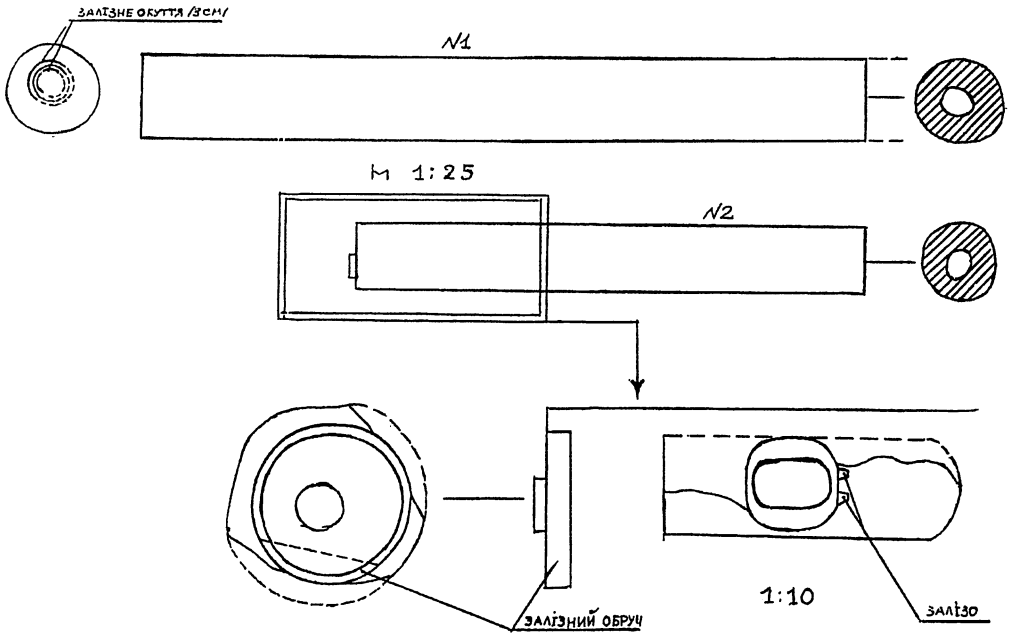
Складовими елементами міського благоустрою XVIII ст. були також дерев'яні ***містки*** у багнистих місцях та на нерівностях рельєфу. Їх залишки – вимостки на стовпах-опорах виявлені в районі «мостів на грязях» на Плоскому (вулиця Оболонська, 4)[38] та на перетині вулиць Костянтинівської, 12 і Верхній Вал[39]. Рештки містка на річці Киянці (вулиця Кожум'яцька) мали вигляд зрубу з колод довжиною 5 м, розташованого на двох паралельних колодах[40].

Отже, у другій половині XVIII ст. на Подолі і Плоскому існувала дерев'яна вулична мостова, що на різних ділянках відрізнялася за конструкцією. Викладенню вулиць деревом передувало замощування їх фашинником. Дерев'яні вимостки великих вулиць мали в основі опорилаги, в той час як на другорядних вулицях настил влаштовувався безпосередньо на ґрунті або дерево замінялося в'язанками хмизу (вул. Андріївський узвіз). Мостові великих вулиць, що експлуатувалися більш інтенсивно, частіше лагодилися. Свідченням цього є багатоярусні вимостки, археологічно досліджені на Контрактовій площі, вулиці Притискомикільській та на Плоскому.

Водогін, як і вулична вимостка, – важливий елемент міського благоустрою XVII–XVIII ст. Перша документальна згадка про підведення води до Братського монастиря датована 1636 р.[41] Приблизно тоді ж джерельна вода з-під гори Уздихальниці по дерев'яних трубах була направлена і до садиби домініканського конвенту[42]. До створення у 1748–1749 рр. на Подолі централізованої водопостачальної мережі водогін існував у вигляді окремих автономних ділянок дерев'яних труб, якими вода надходила до окремих садиб.

Складовими елементами водогінної мережі, крім дерев'яних труб для підведення води, були колодязі-розподільники. Три з них зображені на плані 1695 р.: біля Хрещатицької брами, над витоками Гнилого ручаю та на ратушному майдані. Головною спорудою подільської водогінної системи XVIII ст. стала криниця-розподільник (фонтан «Феліціал», або «Самсон») на ратушному майдані, споруджена на місці криниці, зазначеної на плані 1695 р.[43] Рештки водогінної мережі другої половини XVIII ст. (дерев'яні труби, дренажні і розподільні криниці, колектори) при будівельних роботах неодноразово виявлялися на Подолі, починаючи з 1930-х рр.

На вулицях Воздвиженській, 27–33, Кожум'яцькій, Андріївській, 4 та інших археологи дослідили рештки

Конструкція дерев'яних водогінних труб; вул. Покровська. 1995 р. (за Чміль Л.)

криниць – зруби (перерізом від 1,5 х 1,5 м до 2,0 х 2,1 м) з колод, брусів чи горбилів. Глибини, до яких простежені їх вінця, сягали від 5,5 до 8,0 м (вулиці Костянтинівська, 61 та Нижньоюрківська, 6)[44].

Два колодязі (на думку авторів досліджень, дренажні) були виявлені у 1995 р. в підвалі «будинку Стрельбицького» на вулиці Покровській, 5. Один з них археологи, що вивчали цей об'єкт, датували 1748–1749 рр., другий – початком XIX ст. Обидва колодязі збудовані з дубових брусів прямокутного перерізу, з'єднаних у «лапу». Їх дно виготовлене з дощок. Другий колодязь мав більш складну конструкцію: додаткові з'єднання брусів – поздовжні пази для кріплення «гребенів» верхніх вінець. На висоті другого вінця був вирубний паз – отвір для дерев'яного короба, яким відводилася вода. Щілини між брусами в обох колодязях були законопачені мохом[45].

Системи аналогічної конструкції (до яких, крім колодязів, входили жолоби чи труби, по яких вода стікала у магістральні водостоки) виявлені в Новгороді (де вони датовані XII ст.), Москві, Мінську та інших східноєвропейських містах. Вони визначені як дренажі для відведення надлишку грунтової вологи[46].

Місце розташування двох колодязів, виявлених на Подолі, не є випадковим. П.Розвидовський у своїх мемуарах (1634–1664 рр.) розповідав, що на грунті домініканців під горою Уздихальницею була криниця, від якої вода по трубах підводилася до монастиря св. Миколая[47]. З пізніших писемних джерел відомо, що криниці, розташовані під Уздихальницею, на грунті храму Миколи Доброго [колишньому домініканському? – *О.П.*] у 1690 р. брали в оренду подільські міщани[48]. На плані 1695 р., вище виявлених під «будинком Стрельбицького» колодязів XVIII ст., на схилах Уздихальниці над витоками Гнилого ручаю зображена криниця. При дефіциті води (за свідченням М.Ф.Берлинського, вода не всіх подільських джерел була питною[49]) ситуація з віддачею

криниці на відкуп, певно, не була винятковою. Можливо, колодязі XVIII ст. під «будинком Стрельбицького» – елементи не дренажної, а водогінної мережі. Це – криниці-розподільники, від яких питна джерельна вода самотоком надходила до магістрального водогону і підводилася до окремих садиб.

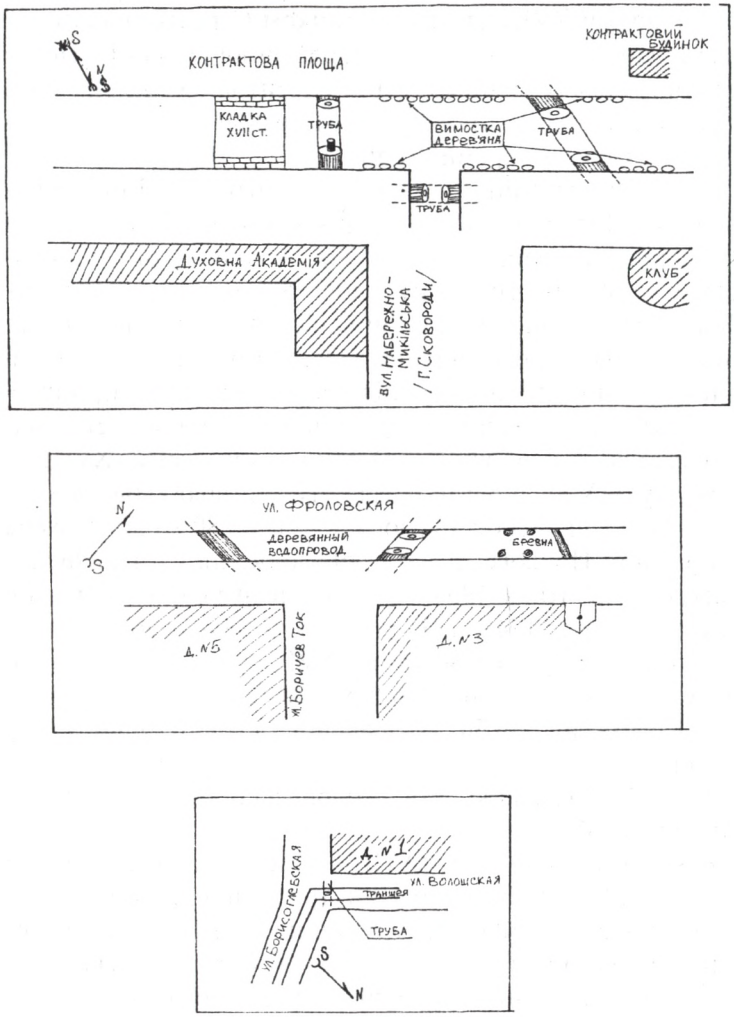
Труби водогінної і дренажної мереж XVIII ст., виявлені на Подолі від вулиць Ярославської до Ігоревської (на перетині вулиць Боричів Тік, Андріївської і Флорівської; на Житньому ринку; площі Контрактовій; вулицях Борисоглібській, Кожум'яцькій, Воздвиженській та інших), важко розрізнити за зовнішніми ознаками. Одні з них, певно, служили для підведення питної води, інші – для відведення надлишку грунтової вологи і нечистот, які скидалися у Глибочицю. Останню документи XVIII – початку XIX ст. іноді називали «Помийною канавою».

Найдовша ділянка водогону (майже 80 м) досліджена на вулиці Покровській і її продовженні – Притисько-микільській. Ще у 1950-х рр.[50] тут виявляли магістральні труби водогону 1748–1749 рр.[51], прокладені вздовж вуличної осі – за трасою водогону XVII ст., яким підводили воду з-під Уздихальниці до домініканського монастиря.

Колекторні труби, які відводили ручаї Боричів Тік та Чорнотрязький, виявлені на перехресті вулиць Боричів Тік з Флорівською[52] та Андріївською[53] і на вулиці Андріївській[54].

Рештки водогону XVIII ст. досліджені на вулиці Борисоглібській. Там дерев'яні труби, що йшли від головного колодязя «Феліціал» на ринку[55], діагонально перетинали сучасну вулицю – за трасою Борисоглібської вулиці XVIII ст. і водотоку однойменного ручаю.

Відгалуження міського водогону виявлені також на перетині Контрактової площі і вулиці Набережно-микільської[56] та на Житньому ринку. В останньому випадку труби були прокладені від Замкової гори до вулиці Царекостянтинівської[57].

Розташування дерев'яних водогінних труб. 1950 р. (за Вінницькою Г.)

Дерев'яні труби, археологічно зафіксовані на вулицях Кожум'яцькій та Воздвиженській[58], є залишками дренажу для відведення паводкової води з Киянівського та Кудрявецького ручаїв у Глибочицю та Дніпро[59]. Для цього на Подолі у 1740 р.[60] були споруджені кілька вкритих деревом ***дренажних каналів*** та у 1762 р. впорядкований Глибочицький канал: його береги викладені сосновими плахами, а дно вичищене. Такі заходи були необхідні для запобігання розливам Глибочиці, під час яких пісок і мул потрапляли як до приватних будинків, так і до Царекостянтинівської церкви[61]. На початку XIX ст. на Глибочицькому каналі у місцях переправ існували чотири мости зі ***шлюзами*** для спуску води під час повеней, зазначені на схематичному плані ручая[62].

Елементами міського дренажу у другій половині XVIII ст. були також ***підземні колектори*** (якими відводилися русла ручаїв), наземні жолоби та лотки-ринви. Ділянка такого колектора (труба великого діаметру з дощок) виявлена на Контрактовій площі[63]. Жолоб (з дном із плах та стінками з дощок) та дощані лотки досліджені на вулиці Костянтинівській, 54[64] та поряд Братського монастиря[65].

Археологічні дослідження міського водогону XVIII ст. та свідчення писемних джерел дають підстави для реконструкції влаштування подільської водопровідної мережі. Від криниць-розподільників (у першу чергу, від головної криниці на ринку) вода магістральними трубами відводилася у різних напрямах. Труби-відгалуження від головних гілок водогону подавали воду до окремих садиб (у 1802– 1808 рр. до будинку кушнірського дерев'яними трубами підведено воду[66]) та вуличних криниць[67].

Виявлені труби мають подібну конструкцію і відрізняються деталями. Вони виготовлені з соснових колод довжиною 4–5 м та зовнішнім діаметром 0,3–0,6 м. Поздовжній канал для води випалений чи видовбаний, а

його діаметр залежав від призначення труби – магістральна чи другорядна. В місцях з'єднань у торцях труб є залізні циліндричні «муфти», діаметр яких (0,15 м) більший, ніж отвір водного каналу. Труби ззовні просмолені, а місця їх з'єднань обмазані глиною[68].

Отже, поряд із системою водопостачання питною водою, на Подолі у другій половині XVIII ст. діяла дренажна мережа, створена для боротьби з надмірним зволоженням ґрунту. На складання схеми водогону впливала конфігурація вуличної мережі: магістральні водопровідні труби прокладалися вздовж існуючих вулиць.

Садиба — основний елемент забудови

Головним компонентом просторової структури Подолу XVII–XVIII ст., до якої належали площі, причали, укріплення, культові та громадські споруди, вулиці, була житлова забудова, основні принципи планування якої сформувалися ще у давньоруський час. Одиниці забудови (садиби, об'єднані у квартали) складалися з будівель, садів, городів, дворів, майстерень тощо.

Наративні джерела кінця XVI – першої половини XVII ст. містять досить лаконічні відомості про планування ***подільських садиб*** та асортимент їх структурних елементів. Так, М.Груневег у 1584 р. писав: «...у Києві йдеш покрученими нерегулярними вулицями між дерев'яними будівлями і парканами, наче у багатолюдному селі. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Кожен дім має свою лазню за такими зразками, як у нас платні лазні, але розміром як мала кімната. Паркани при будинках з дощок, і все місто, хоч і дерев'яне, проте добре збудоване. Лише зрідка трапляються приміщення з кахлевими грубками. Будинки криті гонтом, який за шириною більш схожий на дошки і вдвічі ширший, ніж гонт у Польщі»[69]. Е.Лясота у 1594 р. також зазначав, що біля

кожного будинку на Подолі був сад[70]. Г.Л. де Боплан у 1640 р. згадував, що житла Подолу є «...на зразок московських: досить низькі і рідко споруджуються вище одного поверху»[71]. Однак вже П.Алепський, що бачив Поділ у 1653 р. відбудованим після пожежі 1651 р., відзначав, що «...дерев'яні будинки – великі і високі, а при них – значна кількість садів»[72].

Найраніше відоме зображення київських садиб у Печерському містечку – на плані 1638 р. до книги «Тератургіма» А.Кальнофойського. Їх будівлі зображені вздовж вуличних парканів. Внутрішні ж площі садиб займали городи та сади.

Подільські садиби, уперше схематично зображені на плані 1695 р., мали дещо інше планування. Житлові та господарчі будівлі кожного двору (оточеного парканом з дощок або тином) розташовані у глибині садибної ділянки. Більш детальну інформацію про планування і асортимент садибних будівель XVII–XVIII ст. містять тогочасні документи власності. Головними структурними одиницями дворищ були житла (одне чи кілька), незабудований «плац», господарські приміщення (пекарні, пивниці, льохи, льодовні, стайні, сінники, комори, клуні), сад та город.

Більшість садибних будівель у XVII ст. були дерев'яними. Лише в одному документі, 1615 р., згадується ***«мурований»*** (цегляний?) ***будинок***. Він належав міщанину Б.Гребениковичу і розташовувався у дворі, придбаному Межигірським монастирем для заснування там власного подвір'я[73]. На плані 1695 р. на Подолі зображені три «муровані» будинки (поряд Братського монастиря, Предтечинської та Добромикільської церков), які відрізняються від дерев'яних «рублених» будівель (з характерними горизонтальними смугами) білим кольором потинькованих стін.

З писемних джерел XVII ст. стає відомо і про ***планувальну схему жител***. Це – традиційна для українсь-

кої народної архітектури «*хата на дві половини*», яка складається з сіней, «світлиці» та «кімнати». Таке планування у 1612–1625 рр. мали будинки шляхтичів Жолнеровича[74] та Б.Хмельовича[75], у 1687 р. – два житла купця М.Торновіота[76]. З *господарських споруд* документи згадують пивницю, пекарню та комору у дворі Жолнеровича (1612–1625 рр.), комору у дворі Б.Хмельовича (1623 р.), стайню та сарай у дворі М.Торновіота (1687 р.). У більшості ж випадків господарські приміщення зазначаються узагальнено: «будування у дворі».

На Подолі у XVII ст., крім міщанських житлових дворів, були розташовані садиби ремісничих цехів і монастирів, ***постоялі та «корчемні» двори***. Останні належали магістрату, воєводі, монастирям, міщанам. Так, одна з міських корчем, «Солодна», у першій половині XVII ст. належала міщанам Баликам[77]. Реконструкцію вигляду постоялого двору за його зображенням на плані 1695 р. виконав В.О.Харламов[78].

Структура, притаманна пересічній міській садибі у XVII ст., лишалася незмінною і у першій половині XVIII ст. Так, у дворі бургомістра Г.Холявки (1749 р.), крім житлових будівель, були розташовані лазня і мурований льох[79]. Цегляний льох був і у дворі «городового отамана» В.Блажиєвського (1766 р.)[80]. Однак згадки у той час про мурованні споруди є нечастими.

Загальна кількість будівель у садибах XVII – першої половини XVIII ст. в середньому не перевищувала 5–6 одиниць. У дворі Жолнеровича (1612–1625 рр.) були розташовані будинок, пивниця, пекарня, комори. У приватному дворі, придбаному в 1609 р. шевським цехом, були будинок, комори та «будування»[81]. У садибі М.Торновіота (1687 р.) розташовувалися шість будівель (старий і новий будинки, дві старі «кліті», стайня та сарай), у дворі Г.Холявки (1749 р.) – будинок, дві комори, лазня, льох. В 1766 р. у дворах сотника П.Гудими та отамана В.Блажиєвського відповідно налічувалося п'ять

(будинок, «людська», два амбари, клуня) та чотири (будинок, кухня, стайня та льох) будівлі. Чотири споруди у 1766 р. були розташовані у дворі хорунжого Є.Неділського: будинок, льодовня, комори[82].

З середини XVIII ст. відбуваються зміни як у плануванні садиб, так і у конструкції окремих споруд. Дерев'яні будинки все частіше споруджуються на цегляних підвалинах. Збільшується як кількість цегляних споруд, так і загальна кількість будівель у садибах.

Так, у ***дворі купців Привалових*** на вулиці Чорна Грязь (крім старих дерев'яних житлових і господарських споруд, зокрема льодовні і льоху) у 1749–1764 рр. були збудовані колодязь, хата з сіньми, три клуні, стайня. Там же були розташовані перероблені у єдину споруду під одним дахом дві старі хати з клунями. Загалом, на 1764 р. у дворі (на цей час вимощеному дошками) були дві житлові і шість господарських будівель та криниця[83].

Подібну складну структуру мала у 1780 р. і ***садиба священика І.Підгурського***, розташована біля сучасної Житньоторзької площі – на початку шляху до Кожум'яцької слободи. Дворище складалося з двох житлових будівель, трьох «ізб», де мешкали «підсусідки», та трьох господарських приміщень – пекарні, лазні та повітки для екіпажу. Дерев'яний садибний будинок (що мав сіни та дві світлиці, одна – з прибудованою кімнатою) і нова житлова ***«кам'яниця»*** на двох льохах мали трикамерне планування[84].

Крім «кам'яниці» І.Підгурського (спорудженої близько 1765 р.), у другій половині XVIII ст. були збудовані ще кілька цегляних приватних будівель. За словами М.Ф.Берлинського, у 1752 р. поряд «старого» Гостиного двору державним коштом було зведено ***двоповерхову споруду***, яка з 1775 р. перейшла у міську власність[85]. Можливо, вона призначалася для однієї з «казенних» установ (поштамту?) чи мешкання урядових службовців. Так, одним з кращих на Подолі (поряд з дерев'яними

будинками війта І.Сичевського, російських купців Андреєвих, міщан Доброгорського і Капітянського) у 1763 р. вважався *цегляний будинок* директора Васильківської митниці Карасьова[86]. Останній, можливо, і є цей «казенний» будинок, споруджений у 1752 р., і в 1775 р. переданий у муніципальну власність. Новим власником цієї споруди міг стати будь-хто з киян, скажімо, міщанка С.Артем'єва, будинок якої, на думку історика В.С.Іконникова, був розташований (як і визначав М.Ф.Берлинський) поблизу «старого» Гостиного двору – на розі сучасних вулиць Межигірської і Хоривої.

Будівництво цегляного двоповерхового десятикімнатного ***будинку*** родини ***Биковських*** (більше відомого як «будинок Петра І»), розташованого на розі сучасних вулиць Костянтинівської та Хоривої, почалося до 1766 р.[87] Ф.Л.Ернст зауважував, що ця будівля за зовнішніми ознаками подібна до магістрату у м. Козельці, спорудженого в 1740-х рр. Отже, припущення П.Г.Лебединцева та В.С.Іконникова про те, що в цій споруді на початку XVIII ст., під час візиту до Києва, міг зупинятися російський цар Петро І, не знаходить вагомих підтверджень.

У центрі Подолу, неподалік ринкової площі, розташована будівля, відома під назвою ***«будинок Мазепи»***. Точний час її виникнення невідомий. Ф.Л.Ернст (який першим з дослідників звернув увагу на цю споруду) у путівнику по Києву називає її просто «кам'яницею XVIII ст.». Архітектурні дослідження будинку 1980–1990-х рр. дали підставу для відтворення його при реставрації у вигляді трикамерної «кам'яниці» на цегляних льохах з похилими склепіннями входу та віконних отворів, з надбудованим після пожежі 1811 р. другим поверхом. У приміщеннях першого поверху збереглися «хрещаті» склепіння, характерні для споруд «пізнього бароко» другої половини XVIII ст. Тому такі барокові ознаки не є аргументом при визначенні часу виникнення «будинку

Будинок Биковських, відомий як «будинок Петра І»

Мазепи» межею XVII–XVIII ст. До того ж цю споруду на міських планах уперше зображено в 1803 р. Не згадує про неї і М.Ф.Берлинський. Якщо «будинок Мазепи» вже існував у першій половині XVIII ст., чому він опинився поза увагою тогочасних картографів та дослідників міської топографії? Лише подальший пошук достовірних документальних джерел дозволить у майбутньому вирішити питання чи був «будинок Мазепи» сучасником гетьмана І.Мазепи.

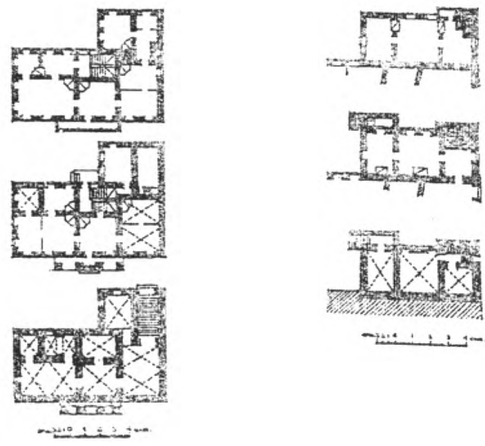
У 1760–1780-х рр. на Притискомикільській вулиці майже одночасно були споруджені чотири цегляні будівлі: шевського цеху та міщан Ю.Дранчева, С.Рибальського та І.Григоровича-Барського.

Одноповерховий ***«шинковий двір»*** шевського цеху (зазначений у «Відомості обліку дворів...» 1784 р.[88]) складався з сіней і п'яти приміщень на цегляних льохах[89]. Його збудовано після 1774 р. у садибі, придбаній шевцями у С.Рибальського. План «кам'яниці» та креслення її

фасадів, прикрашених бароковими волютами та «заломами» даху, дають уявлення про зовнішній вигляд і планування тогочасних цегляних споруд. При будівництві «кам'яниці» у пазухи циліндричних склепінь її льохів (з товщиною стін 3–3,5 цеглини) для зменшення їх ваги були вмонтовані догори денцями керамічні горщики[90].

Приватна ***«кам'яниця» С.Рибальського***, розташована поряд шевського «шинкового» двору, була споруджена до 1784 р. у садибі, де, крім того, були розташовані дерев'яні стайня, сінник та дві комори[91].

Дві ***цегляні будівлі***, зведені приблизно у 1770-х рр., були в садибах (визначених В.Ф.Отченашком на плані 1803 р. як № 2175 та 2182), що належали ***Ю.Дранчеву*** та ***І.Григоровичу-Барському***[92]. Автором проектів обох споруд (що продовжували існувати і після пожежі 1811 р.[93]) став міський архітектор І.Григорович-Барський. Креслення 1821 р. колишнього будинку Барських (тоді –

Плани кам'яниць Ю.Дранчева та І.Григоровича-Барського (за В.Отченашком)

вже Хотяновських[94]) дозволили В.Ф.Отченашку реконструювати цю «кам'яницю» XVIII ст. як одноповерхову трикамерну споруду на трьох льохах. У колишньому двоповерховому будинку Ю.Дранчева, на думку В.Ф.Отченашка, з 1785 р. була розташована міська «Банківська контора для обміну асигнацій», а з 1789 р. – міський поштамт[95], споруджений (згідно з М.Ф.Берлинським) у 1776 р.[96] Отже, роком спорудження будинку Ю.Дранчева можна вважати 1776 р.

У 1998 р. київські археологи дослідили на Контрактовій площі, 7 господарський двір колишньої садиби Барських. У заповненні відстійника (споруди з дощок з жолобом під дерев'яним настилом) виявлені фрагменти керамічних та скляних виробів (посуду, кахлів, зооморфних іграшок-свищиків, пляшок і штофів) та російську монету 1730-х рр.[97]

Загальні тенденції планування подільських садиб другої половини XVIII ст. лишалися незмінними до початку XIX ст. Проте за цей час ускладнилася внутрішня схема житлових будівель і удосконалилися прийоми їх спорудження. На межі XVIII–XIX ст., порівняно з попереднім часом, збільшилася кількість садиб з цегляними будівлями, однак їх чисельність у загальному масиві подільських дворів (у 1799 р. – 2525[98]) лишалася незначною. Якщо у 1774 р. на Подолі існували *чотири магістратські* і три *приватні двори* з «кам'яними» спорудами, то у 1786 р. лише *міщанських «кам'яниць»* налічувалося *одинадцять*[99].

За спостереженнями І.Б. та Т.Ю.Гирич, на плані 1786 р. на Подолі зазначені *вісімнадцять цегляних будівель.* По три споруди розташовані між Флорівським і Петропавловським монастирями; біля Житнього торгу; в районі Успінського собору; на Набережномикільській вулиці; між будинком «Петра І» та Воскресенською церквою; дві – біля Спаської церкви[100].

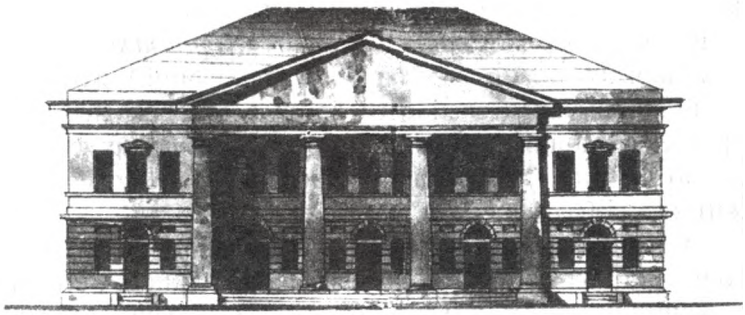
Деякі з них можна ідентифікувати за свідченнями тогочасних писемних джерел. Це – ***аптека Бунге***, «шинковий двір» ***шевського цеху*** та ***«кам'яниця» С.Рибальського***, розташовані на Притискомикільській вулиці біля Флорівського монастиря; будинки ***І.Підгурського*** та ***С.Туптала*** між церквою Миколи Притиска і Житнім торгом; «кам'яниці» ***І.Григоровича-Барського*** та ***Ю.Дранчева*** поряд Успінського собору; ***магістрат***, головний ***міський шинок*** з ***льохом*** та ***шинок Братського монастиря*** на ринковому майдані; т. зв. ***«будинок Петра І»*** (вірніше, ***Биковських***), а поряд – ***«казенний будинок»*** (який згадує М.Ф.Берлинський та «Відомость обліку дворів...» 1784 р.) та ***«будинок Артемихи»***, що були розташовані між Притискою і Воскресенською церквами; ***«старий» Гостиний двір*** біля Воскресенської церкви; ***«будинок Мазепи»*** (точніше, купців Усовичів) і академічна ***«бурса»***, розташовані на Набережномикільській вулиці.

На кінець XVIII ст. лише у *п'ятнадцяти приватних садибах* (без урахування мурованих льохів та господарчих споруд) були розташовані цегляні житлові будинки[101].

Перед пожежею 1811 р. з *сорока чотирьох* найбільших приватних та цехових будинків двоповерховими були сім, а повністю цегляними – *тринадцять*. У решти ж будівель з цегли були лише підвали та цоколі, а горішні поверхи надбудовані з дерева[102].

Найбільшими з приватних цегляних споруд 1800-х рр. були триповерховий будинок ювеліра ***С.Стрельбицького*** (споруджений у 1808 р.) та двоповерхові будинки купців ***Г.Киселівського*** (збудований до 1811 р.), ***О.Балабухи*** (до 1809 р.), ***Н.Сухоти*** (у 1804 р.), ***П.Лакерди*** (до 1806 р.) та ***І.Котляревського*** (до 1802 р.)[103].

Зразками дерев'яно-цегляних будівель початку XIX ст. є двоповерхові будинки ***Й.Огієвського***[104] та ***І.Лисогурського***[105] з цегляними підвалами і першими поверхами та дерев'яними надбудовами. Особливістю подібних споруд,

Будинок купця Н.Сухоти. Фасад. 1804 р. – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – Арк. 47.

на відміну від суцільно-цегляних, були прибудовані зовнішні (а не внутрішні) сходи на горішні поверхи.

Одноповерхові дерев'яні споруди, на відміну від «кам'яниць» і двоповерхових дерев'яних будинків, не мали під собою підвалів, а їх функції виконували дерев'яні і цегляні льохи та льодовні, розташовані окремо. Так, дерев'яний будинок ***М.Хотяновської*** був збудований на «стоянах» (сваях?)[106]. Дерев'яні одноповерхові житлові будівлі межі XVIII–XIX ст. були трикамерні. Так, будинок купця ***Ф.Хлюпи*** на вулиці Борисоглібській складався з сіней та двох горниць[107]. В той же час житла 1800-х рр. вже планувалися інакше: у будинку священика ***А.Яворського*** були чотири кімнати без сіней[108].

Великі двоповерхові дерев'яні будівлі споруджувалися на цегляних підвалах, як будинок І.Підгаєцького на вулиці Царекостянтинівській[109].

На початку XIX ст. асортимент господарських будівель приватних садиб лишався подібним до XVII–XVIII ст. Так, у садибі ***А.Яворського***, крім житлового будинку, були розташовані пекарня, приміщення для прислуги, льох, два сараї (один – з хлібним амбаром,

другий – дров'яний) та садок[110]. У дворі ***Й.Огієвського***, крім нового житлового будинку, були старий дерев'яний будинок, амбар та стайня. У садибі ***І.Підгаєцького*** були розташовані новий та старий (трикамерний) житлові будинки, амбар з соснового брусу з дубовим льохом, «рублена» стайня та сарай. У дворі ***Ф.Хлюпи***, крім житлового будинку, були стайня, два амбари, льодовня і житлова «ізба».

Садиба ***С.Стрельбицького*** складалася з триповерхового цегляного будинку, трьох дерев'яних «горниць», стайні та криниці з дерев'яними трубами для відведення води[111].

У садибі ***Г.Киселівського***, крім двоповерхового *цегляного будинку*, були розташовані *старий* (споруджений після 1797 р.) та *новий* дерев'яні «*флігелі*» на цегляних фундаментах, «рублені» з соснового брусу *будинок* для челяді та велика будівля, у якій під одним дахом були *стайня*, «*каретний сарай*», *амбар*, *льодовня* та *льох*[112].

При з'ясуванні відповідності між розмірами садиби, асортиментом її будівель і її вартістю першочергову роль відіграє співставлення ***цін на синхронну нерухомість***.

Так, ціни на садиби у актових джерелах 1614–1644 рр., при, здавалося б, однаковому асортименті садибних елементів (будинок, двір, сад, город, господарські приміщення) коливаються від 70 до 500 «кіп грошей». Таку розбіжність можна пояснити як різними площами земельних ділянок садиб, так і розмірами споруд, їх будівельним матеріалом, новизною тощо. Найдешевші садиби (оцінені у 70 «кіп») належали замковому ремінику І.Швецю та купцю Козієнку. В середньому ж садиба у першій половині XVII ст. коштувала 140–250 «кіп грошей». Найдорожче, у 500 «кіп», була оцінена садиба з будинком і садом київського сотника Б.Кизима.

Можливо, на збільшення вартості садиби впливала наявність цегляних будівель. Так, половина двору з «мурованим» будинком Б.Гребенниковича у 1615 р. коштувала більше, ніж у 1609 р. – уся садиба, розташо-

вана у «престижному» місці – на ринку, проте з дерев'яним «будуванням»[113].

Висока вартість незабудованих ділянок (заміських городів чи «голих плаців» у місті) свідчить про їх значні розміри. Так, два «городні плаци» бургомістрів Мефедовичів, розташовані «за брамою Воскресенською», у 1693 р. коштували 500 «кіп»[114]. У стільки ж (500 «кіп» або 1000 «злотих») у 1657 р. оцінено «плац погорілий» поблизу Успінського собору[115]. Загалом ціни на садиби (забудову яких знищила пожежа 1651 р.) у 1656–1680 рр. становили від 30 до 500 «кіп», причому до 100 «кіп» коштували невеликі за площею ділянки.

До початку XVIII ст. середні ціни на подільські садиби перебували на рівні XVII ст.: 100–325 «кіп».

Недостатнє вивчення темпів інфляції, співвідношень цін та грошових одиниць у XVIII ст. («кіп грошей литовських», польських «злотих» та російських рублів) не дають можливості порівнювати вартість об'єктів нерухомості, скажімо, першої половини XVII та кінця XVIII ст. Співставлення можливі лише для цін, наближених у часі. Зокрема, у XVII – на початку XVIII ст. «копа грошей» і «злотий» приблизно співвідносилися як 1 до 2. Порівняння можливі і для 1700–1768 рр., коли після урядової реформи початку XVIII ст. основною грошовою одиницею став срібний рубль. З 1769 р. ціни на нерухомість у документах зазначалися вже не в срібних рублях, а у паперових асигнаціях (останні деякий час співвідносилися з рублем як 4 до 1). Однак на кінець XVIII ст., через надлишкову емісію паперових і мідних грошей, відбулося їх знецінення і зростання цін[116]. Тому порівнювати вартість нерухомості першої половини XVIII ст. з цінами початку XIX ст. некоректно.

Для першої половини XVIII ст. (у 1753 р.) найменшою, виявленою у документах, є вартість «двору малого» на Плоскому (6 руб.). Найвищою – двору ювеліра Я.Білецького у Добромикільському приході (у 1768 р.) та

садиби з «мурованим» будинком на льохах бургомістра С.Андрієвського у парафії Борисоглібської церкви (у 1753 р.) – відповідно 401 та 500 руб. У середньому ж ціна на міську садибу коливалася від 140 руб. (у 1749 р. – за двір на Воскресенській вулиці) до 250 руб. (у 1765 р. – за садибу купця О.Софроновича).

Найбільші «перепади» цін спостерігаються наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли садиби оцінювалися від 65 руб. (у 1799 р. – за двір з горном гончаря В.Дружиєвського) до 2,5–6,0 тис. руб. (1800–1810-і рр.) – за кількаповерхові цегляні будинки у центрі Подолу.

Розміри земельних ділянок подільських садиб уперше у 1784 р. зафіксувала «Відомость обліку дворів по Старому Києву і Подолу». На той час найбільшими на Подолі були такі двори (розміри наведені в аршинах): Софійського монастиря – 1173; Р.Чишинича – 986; А.Александровича – 948; П.Іотія – 788; Ю.Дранчева – 675; І.Силича – 608; подвір'я Межигірського монастиря – 605; ливарного заводу П.Романовського – 600; С.Торновіота – 540; І.Скребницького – 514; А.Ризенкової – 476; А.Чишинича – 452; К.Якименка – 434; Р.Тихоновича – 411; І.Кармалея – 351.

Значні розміри на початку XIX ст. мали і садиби в урочищі Гончарі-Кожум'яки: двори купця Є.Митюка – 1672 та 1655 аршин; К.Ковалевського – 1238; двори купця А.Кобця – 653 та 420; священика А.Яворського – 589; двори цехмістрів Ф.Плясуна, С.Кожем'яченка та М.Стовпниченка – відповідно 474, 490 та 439.

Цехові садиби на Подолі відомі з початку XVII ст. В 1609 р., у придбаному для цього дворі з будинком та коморами (розташованому на розі ринку та вулиці Притискомикільської), була заснована ***садиба шевського цеху***. В 1649 р. у ній споруджено новий цеховий будинок, відбудований після пожежі 1651 р. У 1762 р. у цеховому дворі збудовані нові «горниці» для зібрань майстрів та зберігання краму, що проіснували до пожежі 1807 р.[117]

У 1774 р. шевці придбали у С.Рибальського садибу, розташовану через вулицю від їх цехового двору, в якій спорудили «мурований» цеховий «шинковий двір»[118].

Садиба кравецького цеху на розі ринку з Воскресенською вулицею була придбана цеховою старшиною в 1641 р. у кравця С.Радковича[119]. Цей двір перебував у власності ремісників до початку XIX ст. і на плані 1803 р. зазначений як садиба № 319.

На початку XIX ст. на Подолі з тринадцяти цехових будинків лише три (шевського, кушнірського та ковальського цехів) були «мурованими». ***Будинки ковальського та кушнірського цехів*** (збудовані у 1800-х рр.) мали по два поверхи, а ***шевського цеху*** – один[120].

Споруджувати цегляні будинки могли майстри лише «старших» київських цехів, у той час як бідніші «молодші» цехи задовольнялися невеликими дерев'яними будівлями. У 1762 р. ***різницький цех*** придбав двір поблизу Петропавловської церкви – на розі провулків Катериногрецького та Ганицького. У садибі різників, крім «рубленої» хати (де перебувала «цехова управа») були розташовані льодовня та сад[121].

Наприкінці XVIII ст. ***гончарний цех*** (який до того орендував двір) придбав садибу поряд «конюшеного двору» Братського монастиря, зазначену на плані 1803 р. за № 315. У 1795 р. у цій гончарній садибі були розташовані дерев'яний будинок та п'ять комор для зберігання цехового майна[122].

Важливим джерелом для вивчення планувальної схеми, пересічних міщанських дворів та, що важливо, інтер'єрів їх помешкань є описи садиб, складені під час їх купівлі, продажу, віддачі в оренду чи під заставу. Одним з них є реєстр 1686 р. майна багатого грецького купця ***М.Торновіота***. Його ***садиба***, одна з найбільших на Подолі (зображена на плані 1695 р.), була розташована на головній Хрещатицькій вулиці. У XVIII ст. у колишній садибі М.Торновіота засновано «казенний»

шовковичний сад, а наприкінці століття споруджено «старий» Контрактовий будинок (зараз – будівля школи № 100).

Свій двір М.Торновіот, як і більшість київських греків, одержав від уряду. Попереднім власником цієї земельної ділянки (забудову якої знищила пожежа 1651 р.), розташованої поряд церкви Миколи Доброго, міг бути хтось з представників польської шляхти або католицька церква (бернардинський монастир?). Тому слід припустити, що забудова садиби М.Торновіота (зокрема, старий житловий будинок) виникла не раніше 1660-х рр.

По периметру великий двір М.Торновіота у 1686 р. мав огорожу – паркан з дощок з дерев'яними воротами та хвірткою. У садибі були розташовані дерев'яні *стайня*, *сарай*, *новий* та *старий будинки* та *дві* старі житлові «*клiті*». У *садку* росли сливові та вишневі дерева і виноградна лоза.

Обидва житла, старе й нове (напевно, споруджені місцевими майстрами), мали традиційне для української архітектури трикамерне планування: сіни з горищем, «світлиця» та «біла ізба». І стара, і нова «світлиці» мали по прибудованій «кімнаті». У новій «білій ізбі» була «волоська» піч-груба з дорогих девізних кахлів. Про достаток господаря свідчила велика кількість засклених вікон: по три – на горищі у сінях та по п'ять – у «світлиці», «кімнаті» та «ізбі».

Своїми інтер'єрами вирізнялася «світлиця» нового будинку – приміщення, традиційно призначене для прийому гостей та святкування родинних урочистостей. Саме там були коштовні меблі та ужиткові речі. У «червоному куті» були розташовані чотирнадцять ікон у срібних «шатах», у скрині зберігався дорогий срібний і олов'яний посуд. Стіни прикрашали три «венеційські» дзеркала, європейська, східна та українська зброя: шаблі, пістолі, стріли «київської роботи», шпага.

На жаль, для другої половини XVII ст. опис помешкання М.Торновіота є чи не єдиним. Більше відомостей

про інтер'єри подільських жител містять писемні джерела другої половини XVIII ст., зокрема два садибні описи, інформація з яких наводиться нижче.

Першу з ***садиб*** з 1739 р. протягом майже сорока років орендували у ***Видубицького монастиря*** ярославські купці Привалови. Вона була розташована на вулиці Чорна Грязь, біля Флорівського монастиря. Три покоління Привалових доклали зусиль для надання цій садибі упорядкованого вигляду. При цьому власник, Видубицький монастир, лишав за собою право виселення орендарів за умови порушення контракту чи несвоєчасну сплату оренди, яка весь час зростала – з 35 руб. у 1749 р. до 80 руб. у 1786 р. Раз на кілька років адміністрація монастиря і Привалови укладали контракт, який фіксував стан будівель, зміни у плануванні садиби та нові споруди. На 1764 р. Привалови збудували криницю, поновили огорожу, перебудували житловий будинок, замостили двір. Загалом у цей час у дворі, вимощеному дошками і обнесеному новим *парканом* з воротами, були *кілька* дерев'яних житлових *хат*, *три сараї*, *пекарня*, *льодовня*, дубовий *льох* та рублений *колодязь*.

Нову хату орендарі спорудили з двох старих будівель (кожна – зі «світлицею», сіньми та кімнатою), до яких прибудували дві комори та дві кухні. Усі приміщення (крім сіней і комор) освітлювали вікна зі скляними шибками круглої чи квадратної форми у олов'яних рамах. *Опалювальні пристрої* у «світлицях» та «хатах» поділялися на «хатні груби» та «варисті (або «російські») печі». Відрізнялися і *двері* у будівлях: одні – із залізними завісами та засувами, інші ж рухалися на дверному кілку і зачинялися дерев'яними клямками.

У дворі розташовувалися дерев'яна *льодовня* (заглиблене у землю приміщення для зберігання харчових припасів, яке взимку заповнювали льодом), що зачинялася лядою з дверима, та *льох* з дубового дерева, подвійні двері якого замикалися на великі висячі замки.

Друга з ***садиб*** у 1780 р. була розташована на початку дороги з Подолу до Кожум'як. Її власник, священик Хрестовоздвиженської церкви ***І.Підгурський***, був досить заможним. Про це свідчить, зокрема, наявність «*кам'яниці*», збудованої у 1765–1766 рр. з цегли, виготовленої місцевими гончарами. Вона мала трикамерне планування: сіни та дві «світлиці». Під будинком розташовувалися цегляні льохи та кухня. При проведенні опису у «кам'яниці» з меблів виявилися лише три стільці «московської роботи».

Господар мешкав у *дерев'яних* «*покоях*», що складалися з сіней та двох «світлиць» (одна – з прибудованими кімнатою з комірчиною). Велику «*світлицю*» з п'ятьма скляними вікнами та цегляною підлогою опалювала піч з дорогих «блакитних» кахлів «київської роботи». З великої «світлиці», умебльованої шафою та двома столами, двері вели до «*кімнати*», де стояли шафа зі скляним посудом, полиця з «череп'яними» (керамічними) та дерев'яними мисками, ліжко та скриня зі святковим одягом і посудом. Друга «*світлиця*» була умебльована на зразок першої.

З господарських дерев'яних споруд у дворі були розташовані пекарня, баня, стайня, повітка для екіпажу, будинок челяді. Три хати з коморами у дворі орендували «підсусідки».

У 1806 р. колишню «кам'яницю» І.Підгурського її новий власник, В.Голубовський, заклав під заставу у 3 тис. руб. Саме цю споруду, зазначену на плані 1803 р. поблизу «Канави» (Глибочиці), на місці сучасної Житньоторзької площі – у садибі № 1806, історик М.В.Закревський помилково вважав «будинком Артемихи».

Кілька описів подільських садиб початку XIX ст. дозволяють з'ясувати зміни у тогочасному цивільному будівництві порівняно з другою половиною XVIII ст.

У 1811 р. відбулася оцінка нового двоповерхового ***будинку*** з дубового дерева на цегляному фундаменті

І.Підгаєцького на Царекостянтинівській вулиці, «за Канавою». *На першому поверсі* цієї споруди були три приміщення з цегляними підлогами, опалювані двома грубами та «варистою» піччю з комином. *На другому поверсі*, крім кімнат, була комора. *Ганок* будинку прикрашали дерев'яні колони з портиком. *Сходи* на другий поверх були прибудовані ззовні.

Крім цього, у садибі були розташовані *старий трикамерний будинок* (збудований до 1793 р.), *клуня* з дубовим льохом, *стайня* та *сарай*. Вартість усієї садиби становила 3,7 тис. руб., з них – 2,5 тис. руб. – новий будинок.

Садиба та три дерев'яні *крамниці* ***купця Й.Огієвського*** у парафії Борисоглібської церкви на початку XIX ст. коштували 5,6 тис. крб. У дворі були розташовані новий та старий житлові «корпуси», клуня та стайня. Перший поверх *нового «корпусу»* був цегляний, другий – дерев'яним. *На першому поверсі* розташовувалися п'ять «покоїв» та сіни, опалювані двома кахляними грубами та «варистою» піччю з цегляним комином. *На другому поверсі* були чотири груби з «калузьких» (багатоколірних) кахлів. Ганок прикрашали дерев'яні «ампірні» колони. Сходи на другий поверх були розташовані ззовні, дах будівлі (з ринвами з соснового дерева для зливу дощової води) був з черепиці.

Невеликий *другий* (старий) будинок складався з трьох «покоїв» з двома грубами із «зелених» (глазурованих) кахлів. Його дах вкривала «рідка туш» (смола).

Купці ***Балабухи*** володіли кількома будинками. Один з них (вартістю 8,5 тис. руб.) був збудований на початку XIX ст. у родинній садибі, на перехресті сучасних вулиць Спаської та Костянтинівської. *На першому поверсі* двоповерхової цегляної споруди розташовувалися п'ять кімнат з дев'ятьма загратованими вікнами, сіни та комора. Підлоги були з дощок, стелі потинькувані. На *другий поверх* (з сімома кімнатами, шістнадцятьма вікнами і двома сіньми) вели двоє внутрішніх *сходів*. Опалювали приміщення п'ять груб (дві – на першому і три – на

другому поверхах) з «калузьких» та простих кахлів. Під будинком були розташовані *два льохи* та окремий *льох* – під коморою. Знадвору стіни першого поверху були побілені, другого – пофарбовані у жовтий колір. На черепичному *даху* були влаштовані жерстяні ринви для стоку води.

Серед приватних дворів початку XIX ст. вирізнялася ***садиба війта Г.Киселівського***, розташована неподалік Воскресенської церкви. Цегляний двоповерховий (на трьох льохах) будинок, споруджений до 1806 р. і відбудований після 1811 р., у 1819 р. коштував 15 тис. руб. Фасад споруди (в плані – неправильного прямокутника) був обернений до ринкової площі, а одна з торцевих стін простягалася вздовж Набережномикільської вулиці. *Стіни* першого поверху знадвору були потиньковані, а зсередини – розписані «сухими» фарбами. З двору будинок мав цегляний балкон на колонах. Жерстяний *дах* будівлі був пофарбований у червоний колір.

До будинку вели шестеро засклених дерев'яних *дверей* із залізним окуттям «ковальської роботи», двоє з яких мали *ганки* зі сходами. Під кожною з чотирнадцяти *кімнат першого поверху* (які мали двадцять сім скляних *вікон* та шість «напіввікон») розташовувалися *льохи* зі склепінням, до яких вели троє дерев'яних дверей. Приміщення опалювали тринадцять *груб* з «калузьких» кахлів. *Стелі* першого поверху були з тонких дерев'яних пластин, а *підлоги* – з дощок.

На другому поверсі також були чотирнадцять *кімнат*, у них – тридцять чотири вікна, сімнадцять «напіввікон» та чотирнадцять «голландських» печей з «калузьких» кахлів. *Стелі* другого поверху також були потиньковані і розписані.

Крім нового «корпусу», у садибі були розташовані старий і новий дерев'яні флігелі з соснового брусу на цегляних фундаментах. На сучасній вулиці Сковороди, 9 збереглися цегляні льохи і цоколь *старого флігеля*

(збудованого після 1797 р.), перебудовані після пожежі 1811 р. Він складався з чотирьох *кімнат* з шістьма дверима та десятьма вікнами. Його стелі і підлоги були з дощок, *стіни* знадвору потиньковані. *Дах* був з драні «під залізний цвях». У 1819 р. цю споруду оцінено у 1,8 тис. руб., а *другий флігель* меншого розміру, з подібним до першого плануванням – у 1 тис. руб.

З господарських споруд у садибі було розташоване чотирикамерне *службове приміщення* (в 1819 р. оцінене у 800 руб.) та велика дерев'яна будівля, під дахом якої перебували дров'яний та каретний *сараї*, *стайня*, *клуня*, *льодовня* та *льох*.

Вартість самого лише *паркану* з дощок навколо двору становила 280 руб., а *двоє* «набірних» *воріт* при «кам'яному» корпусі та при флігелі оцінювалися у 200 та 180 руб. Загальна вартість садиби Г.Киселівського у 1819 р. становила 50,5 тис. руб.

Розкішне помешкання на початку XIX ст. збудував і київський ***ювелір С.Стрельбицький*** у садибі поряд Покровської церкви. У 1811 р. цей триповерховий цегляний будинок на льохах коштував 18 тис. руб.

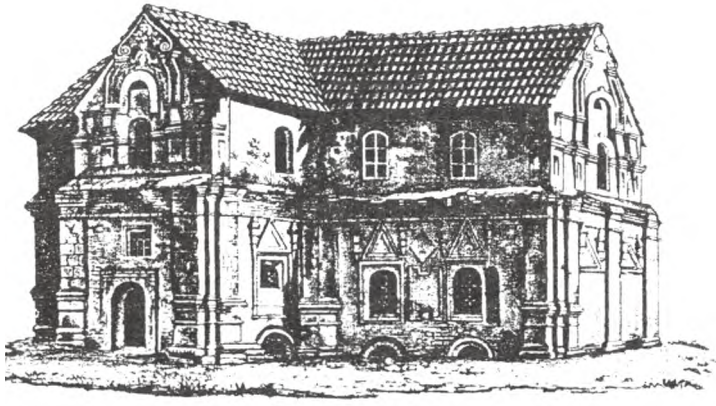
На першому поверсі були розташовані чотири приміщення (серед них – кухня з «російською» піччю з цегляним комином) та велика комора, *на другому* – вісім кімнат та двоє сіней, на третьому – шість приміщень. Їх опалювали *груби*, кращі з яких (з «калузьких» кахлів) перебували на другому та третьому поверхах.

Будинок на рівні другого та третього поверхів мав *два балкони* – з вулиці та у дворі. Його *двері* і *віконні рами* були пофарбовані білою олійною фарбою, дах вкривала *черепиця* «залізного» (червоного) кольору. З господарських приміщень у дворі були розташовані *три* дерев'яні «*горниці*», *стайня* та *криниця*, до якої дерев'яними трубами з-під гори Уздихальниці надходила джерельна вода.

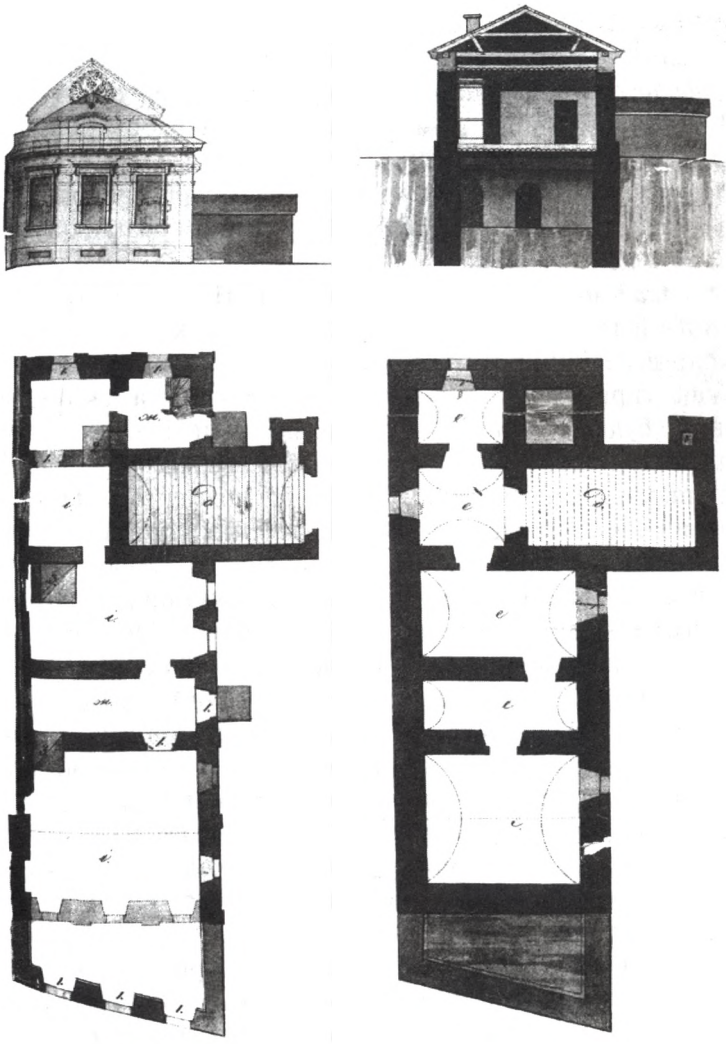
Описи зовнішнього вигляду подільських «кам'яниць» XVIII ст. є нечисленними. Так, ***«кам'яниця» сотника С.Туптала***, розташована поряд церкви Миколи Притиска і розібрана у 1840-х рр., за словами М.В.Закревського – одноповерхова цегляна споруда з бароковим обрамленням вікон та порталу, з фронтонами «ламаних» обрисів та ліпними зображеннями шляхетського герба Тупталів.

Подібним до «кам'яниці» Тупталів, проте двоповерховим, був розібраний на початку XX ст. ***«будинок Артемихи»*** (за свідченням В.С.Іконникова, розташований на розі сучасних вулиць Межигірської та Хоривої), вигляд якого зображено на літографії 1848 р.

Малюнки фасаду та плани 1838 р. колишнього шевського ***«шинкового будинку»*** поряд Флорівського монастиря (зруйнованого у 1990-х рр.) дають уявлення про вигляд цієї одноповерхової споруди з «ламаними» фронтонами та бароковими склепіннями приміщень.

«Будинок Артемихи». 1848 р. (за І.Фундуклеєм)

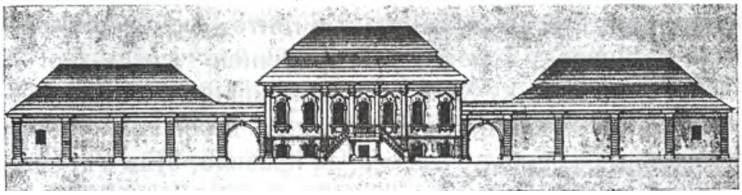
Фасад, розріз і плани першого поверху і льохів колишнього будинку шевського цеху. 1838 р. – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – Арк. 26.

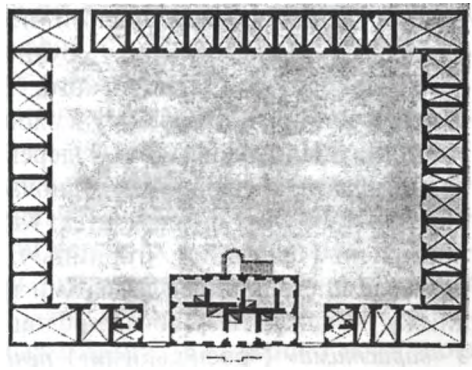
Зовнішній та внутрішній вигляд кількох громадських споруд XVIII ст. був на початку XIX ст. зафіксований на кресленнях і планах. Зокрема, це – ***«запасний хлібний магазин»*** (міське зерносховище), споруджений у 1766 р. за проектом І.Григоровича-Барського на сучасній Братській вулиці. Його потужні цегляні стіни перерізали невеликі арочні вікна, а наскрізні проїзди з дерев'яними пандусами для возів із зерном розташовувалися в центрі довгих фасадів.

Академічну бурсу на сучасній Набережнохрещатицькій вулиці будували понад десять років. У 1763 р., коли дерев'яний студентський гуртожиток у Братському монастирі вже не міг вмістити всіх учнів, була закладена нова будівля з цегляними підмурками і дерев'яним першим поверхом, зведена у 1765 р. Однак у 1770 р. її пошкодив паводок. У 1775–1778 рр. архітектор І.Григорович-Барський на старих фундаментах спорудив нову одноповерхову цегляну споруду з коробовими склепіннями і арочними вікнами та двома прибудовами. Її фасад з високим бароковим фронтоном, оберненим до Дніпра, зображений на панорамі 1765–1786 рр.

«Старий» Гостиний двір, споруджений у 1778 р. за проектом І.Григоровича-Барського, мав вигляд «каре» (60 х 52 м) з одноповерхових корпусів без вікон (де зберігалися товари) з просторим двором усередині. У центрі фасаду, зверненого до Воскресенської церкви, на високому цоколі височів бароковий одноповерховий готель – «Гостиний дім», з високим ганком з двомаршевими сходами.

У 1766 р. І.Григорович-Барський завершив будівництво одноповерхових ***келій*** (кожна з 2–3 кімнат з хрещатими склепіннями) ***Грецького Катериненського монастиря***. В центрі цієї видовженої споруди розташовувався двоповерховий ризаліт з двома великими залами, прикрашений балконом і фронтоном з колонами. У нижньому ярусі ганку келій розташовувався вхід до льохів[123].

Гостиний двір на Подолі. Фасад і план. Креслення А.Меленського (за Л.М.Крощенком)

Отже, у цивільному будівництві Подолу з кінця XVIII ст. відбулися якісні зміни: удосконалилася будівельна техніка, збільшилася кількість цегляних споруд, їх розміри. Проте декорування тогочасних будівель, як і раніше, виконувалося у бароковому стилі. Якщо при спорудженні у 1802–1808 р. двоповерхового, на двох підвалах, ***будинку кушнірського цеху*** (з вісьмома приміщеннями на першому та шістьма – на другому поверхах) було використано понад 500 тис. різних цеглин (стінних, карнизних, пічних), то на будівництво одноповерхової трикамерної «кам'яниці» І.Підгурського у 1760-х рр. витрачено лише близько 30 тис. цеглин[124].

Основним будівельним матеріалом, як і раніше (на плані 1695 р. більшість споруд зображені саме як «рублені»), лишався *сосновий брус.* У конструкціях фундаментів будинків та для дерев'яних льохів застосовували більш довговічне і міцне *дубове дерево. Дахи* (в залежності від призначення споруди та достатку власників)

покривали деревом (дранню або гонтом), смолою («рідкою тушшю»), жерстю чи керамічною черепицею. У XVIII – на початку XIX ст. *стіни* із зовнішнього боку білили, хоча на плані 1695 р. більшість дерев'яних споруд зображені без побілу. *Підлоги*, як правило, були з дощок. Проте у «кам'яницях» і дерев'яних приміщеннях на «мурованих» льохах підлоги першого поверху іноді викладали з цегли, як у будинках І.Підгурського, А.Яворського та І.Підгаєцького. *Вікна* виготовляли зі скляних шиб різного розміру в олов'яних «оболонях», як у будинку Привалових, чи у дерев'яних рамах. *Опалювальні пристрої* зводилися одночасно з будівлями на окремих цегляних фундаментах. Кахляні *груби* житлових приміщень («світлиць», «горниць»), димоходи з'єднували з *коминами* (топочними камерами груб, де також готували їжу на відкритому вогні), розташованими у сінях або з «*варистими*» («російськими») *печами* в «ізбах», кухнях чи пекарнях. Приміщення для приготування їжі не завжди були під одним дахом з «горницями»; іноді їх споруджували окремо.

Отже, у XVII–XVIII ст. садиба була головним модулем міської забудови. Тогочасні двори відрізнялися за розмірами, асортиментом житлових і господарських будівель, що впливало на їх ціну при купівлі чи продажу нерухомості. Головними структурними елементами садиби були двір, житлові та господарські споруди, сад, город. Трикамерне планування міського житла нагадувало народну «хату на дві половини». На Подолі у XVII – першій половині XVIII ст. переважало дерев'яне будівництво, хоча зводилися і «муровані» споруди. Збільшення цегляних будинків відбулося з другої половини XVIII ст.

Свідчення документів про конструкцію будівель Подолу доповнюють результати ***археологічного вивчення*** їх решток – заглиблених у ґрунт льохів та цоколів. Ці частини споруд XVII–XVIII ст. мають *каркасно-стовпову*

конструкцію. До стовпів, розміщених по кутах земляних котлованів, прикріплені горизонтальні бруси з обшивкою з вертикальних дощок. В одному випадку (вулиця Волоська, 16) у подібній конструкції простежені горизонтальні стяжки з соснових брусів для дощок обшивки та вертикальні бруси, укріплені у пазах нижнього вінця наземної частини будівлі[125]. У кількох випадках (вулиці Нижній Вал, 41, Гончарна, Спаська, 30, Воздвиженська, 25 та 41) у котлованах перебували зруби з брусів прямокутного перерізу, з'єднаних у «лапу»[126]. Підлоги у таких підвалах були з землі чи з дощок.

Житлове чи господарське призначення решток досліджених споруд визначає наявність (відсутність) глинобитних, кахляних чи цегляних *печей*. Останні потрапляли до підвалів при руйнуванні першого та горішніх поверхів жител. Господарські споруди відрізняються подекуди і невеликими розмірами: котловани з довжиною стін до 1,5 м – залишки окремих льохів чи льодовень.

Загалом на Подолі та у колишніх слободах виявлені понад двадцять садиб XVII–XVIII ст. з 2–5 будівлями у кожній.

Рештки близько шести будівель з випаленою та сирцевою *цеглою у конструкції* досліджені в урочищі Гончарі-Кожум'яки на вулиці Воздвиженській. Одна з них мала підмурок з червоної цегли, друга була зрубом з цегляним обличкуванням[127], третя вціліла у вигляді аморфного розвалу (1 х 7 м) з фрагментів цегли та печини[128]. Там же виявлена цегляна вимостка (підлога?) розмірами 4,5 х 5 м[129]. Рештки будівлі XVIII ст. з колод та сирцевої кладки досліджені на вулиці Гончарній[130].

Споруди з канелюрованою (чи гладкою) сирцевою та випаленою цеглою у конструкції виявлені й на інших ділянках Подолу. Над дощаною підлогою першого поверху ***будівлі середини XVII — початку XVIII ст.*** (дослідженої археологами на розі сучасних вулиць Хорівої та Почайнинської) перебував цегляний цоколь.

Підвал споруди (каркасно-стовпової конструкції, з дубових плах, притиснених до землі зрубом з одного ряду колод) мав підлогу з дощок на соснових лагах-горбилях. У його заповненні виявлені горщики з сірої глини, глазуровані зеленою поливою миски, фрагменти рельєфних кахлів, вироби з гутного скла, кістяна ложечка для церковного причастя (датована авторами досліджень XVI–XVII ст.) та фрагмент китайської порцелянової чашечки[131]. Досліджена будівля була розташована у 200 м північніше фундаментів Спаської церкви, тому знахідка культового предмета (ложечки) дає підстави визначити її як будинок священика чи особи з церковного причту.

Фундамент з канелюрованої цегли на глині будівлі XVI – початку XVII ст. був виявлений на розі Контрактової площі і вулиці Костянтинівської[132]. Він може мати відношення до «мурованих» крамниць на ринку, про які згадують писемні джерела.

Фундаменти XVII ст. з червоної цегли, виявлені на вулиці Почайнинській, 1 (проти Іллінської церкви), Ігоревській, 5 (із залишками дерев'яних конструкцій), на розі Контрактової площі та вулиці Набережномикільської[133] є рештками житлових та церковних будівель, зокрема Іллінської (?) церкви першої половини XVII ст.

На вулицях Воздвиженській та Гончарній досліджені виробничі споруди другої половини XVII–XVIII ст.: приміщення для зберігання готової керамічної продукції та гончарна майстерня[134]. В садибі на вулиці Воздвиженській, 27–33, крім гончарного горну, були виявлені дві господарські будівлі без опалювальних пристроїв та житло(?) у вигляді цегляної вимостки (розмірами 4,5 х 5 м) з рештками колод та аморфним розвалом цегли та почини[135].

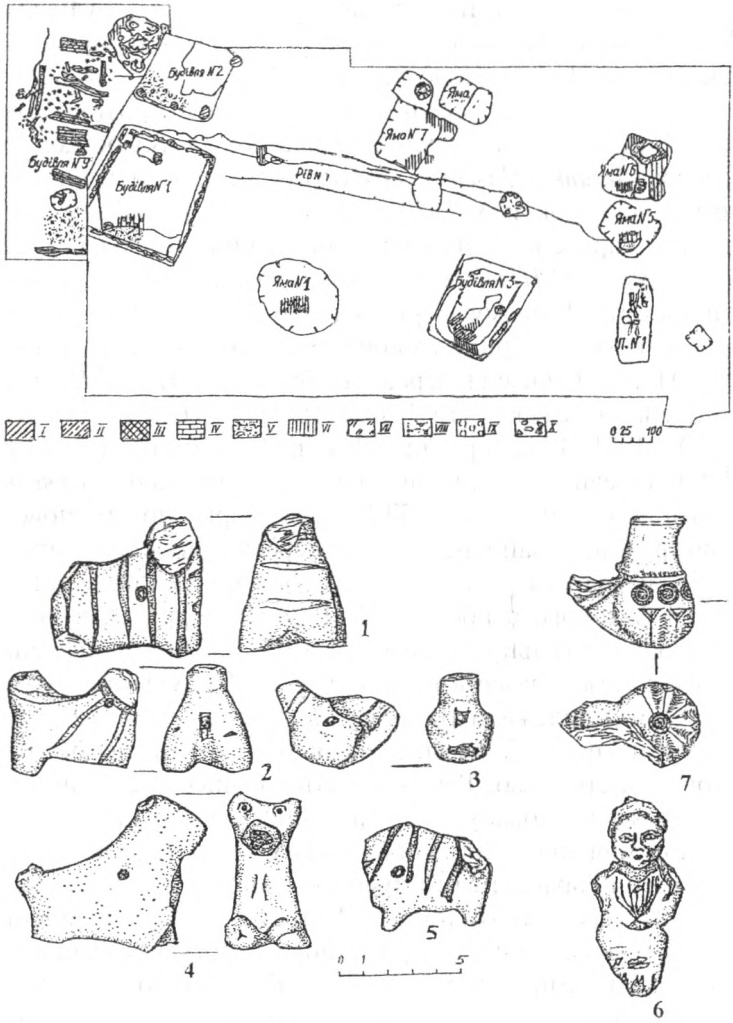
Дві господарські будівлі каркасно-стовпової та зрубної конструкції, датовані монетами першої половини XVIII ст., виявлені на вулиці Воздвиженській, 25[136]. Цікаво, що їх розташування та орієнтація (за сторонами

світу) співпали з дослідженими на цьому ж місці давньоруськими спорудами[137]. Таке «накладання» будівель XVI–XVIII та XII–XIII ст. простежене також на вулицях Сковороди, 11[138] та Спаській, 14[139].

Одну з ділянок середньовічної забудови (розташовану на розі сучасних вулиць Спаської та Волоської – у дворі ***«будинку Мазепи»***) археологи досліджували протягом сорока років. У 1950 р. В.А.Богусевич виявив там підвал каркасно-стовпової конструкції господарської *будівлі* межі *XVIII–XIX ст.*, обличкований вертикальними плахами. У ньому зберігався крам, що згорів у 1811(?) р.: сувої сукна, скрині з хлібинами, лантухи з зерном тощо. Поряд виявлена дерев'яна *будівля XVII–XVIII ст.*, знищена пожежею[140] [1651 чи 1718 р.(?) – *О.П.*].

У 1981–1982 рр. та 1984 р., західніше розкопу В.А.Богусевича, були виявлені підвали *двох будівель* другої половини *XVII–XVIII ст.* каркасно-стовпової конструкції, у заповненні яких перебували скляні вироби, рель'єфні та розписні кахлі, фрагменти порцелянового і фаянсового посуду[141]. У 1988–1989 рр., на вулиці Спаській, 14 (навпроти розкопів 1950–1984 рр.) виявлені підвали *трьох будівель* та *льох* межі *XVIII–XIX ст.*, можливо, вони належали тій же садибі, що досліджувалася у попередні роки. Дві будівлі та льох мали каркасно-стовпову конструкцію. Рештки третьої будівлі мали вигляд земляного котловану без дерев'яних конструкцій. Про житлове призначення першої будівлі свідчать виявлені у заповненні фрагменти глазурованих пічних кахлів, скляного та керамічного посуду. У третій будівлі знайдені фрагменти скляного і порцелянового посуду з фабричними клеймами початку XIX ст. Крім цього, у межах садиби досліджені *дев'ять господарських ям* з фрагментами керамічних іграшок-свищиків та люльок XVII–XVIII ст.[142]

У 1990 р. біля «будинку Мазепи» – у саду школи № 124 виявлено згорілу дерев'яну *будівлю* XVIII ст.(?), у

Плани будівель XVII–XVIII ст. і керамічні вироби з їх заповнення; вул. Спаська, 14. 1988–1989 рр. (за Брайчевською О., Михайловим П., Сагайдаком М.)

підвальному приміщенні якої перебували фрагменти глазурованих темно-зелених кахлів та посуду з сірої глини із залишками позолоти[143].

Дві садиби XVIII ст. неподалік «будинку Мазепи» (на вулицях Спаській та Сковороди) були досліджені у 1998–1999 рр. Перша складалася з п'яти будівель: три – з каркасно-стовповою конструкцією льохів, одна – без конструкцій та одна зрубна[144]. Два з чотирьох підвалів будівель другої садиби теж мали каркасно-стовпову конструкцію[145].

У 1992–1993 рр. на вулиці Братській, 17–19 досліджена ***садиба*** з двох споруд. Наземний зруб *житла* розмірами 4 х 4 м (датованого за монетами 1622, 1623 та 1661 р. із заповнення) з розвалом кахельної груби, був орієнтований за сторонами світу. У куті зрубу виявлені сіни (зі стінами з широких дощок, покладених на ребро), до яких вели земляні східці. Ширину їх дверей фіксували два стовпчики одвірків. Підлога у підвалі житла була з трамбованої землі.

У зрубній *господарській будівлі* (на думку авторів досліджень – ремісничій майстерні) виявлені обрізки мідного листа, молоток та два сталеві ковадла. Знахідки з її заповнення (скляні вироби, керамічний кухонний посуд, вироби дрібної пластики та кахлі) є типовими для XVII–XVIII ст.[146]

У ***садибі***, дослідженій у 1991 р. на вулиці Сагайдачного, 18, крім культурних шарів XVII–XVIII ст. виявлені і більш ранні, XIV–XV ст. *Будівля* прямокутної форми була орієнтована за сторонами світу. В ямі в центрі споруди виявлені численні керамічні вироби та монета другої чверті XVIII ст.[147]

В підвальних приміщеннях будівель ***шести садиб***, досліджених в 1988–1990 рр. у межах колишньої ***Плоскої слободи***, не виявлені зруби чи цегляні вимостки. Усі вони були з дерев'яними каркасно-стовповими конструкціями або не мали їх[148]. *Житловими* були дві споруди

(вулиця Юрківська, 3 та 12/59) з пічними кахлями XVI–XVIII ст. у заповненні[149]. У останній з садиб також була розташована будівля гончарної майстерні з шаром глини (сировини для виготовлення керамічних виробів) на долівці підвалу[150].

Отже, результати археологічних досліджень доповнюють свідчення писемних джерел про конструкцію будівель XVII–XVIII ст., в першу чергу, їх підвальних частин та цегляних фундаментів. Вивчення гончарних майстерень демонструє відмінність слобідських ремісничих садиб (де поряд із житлами і господарськими будівлями були розташовані складські приміщення та гончарні печі) від міських міщанських. Різні конструкції (каркасно-стовпові, зрубні чи земляні котловани) заглиблених у ґрунт частин синхронних будівель подекуди свідчать про їх різне призначення: підвали жител, окремі льохи та льодовні тощо. Характерним для середньовічного Подолу є орієнтування споруд за сторонами світу. Особливістю міського будівництва XVII–XVIII ст. є використання випаленої та сирцевої цегли у конструкції підвалів та перших поверхів житлових будівель.

Етапи формування планувальної структури Подолу

У розвитку та забудові Подолу існували три періоди, перший тривав від межі XVI–XVII ст. до 1651 р., другий – з 1651 по 1718 р., третій – з 1718 по 1811 р.

Головними критеріями виокремлення цих періодів обрані початок або закінчення конкретних історичних подій чи стихійних лих (здебільшого катастрофічних пожеж), що істотно вплинули на топографію, долю архітектурних пам'яток, соціальне середовище, демографію, вигляд вуличної мережі та економіку Подолу. Не виключено, що можливі й інші теоретичні побудови,

засновані на інакших ознаках періодизації, які будуть запропоновані у майбутньому.

Перший період характеризується дещо сповільненими темпами розвитку. У цей час місто, що досягло у попередні століття певних просторових меж (які на півночі сягали Глибочиці), вже не збільшувалося. Передмістя за Глибочицею та у Кожум'яцькому яру були слабо залюднені, а їх населення перебувало поза юрисдикцією магістрату. У цей час переважно опановувалися вільні ділянки у межах міських укріплень. Так, у 1611 р. міщани забудували «підзамче» – раніше порожню територію біля підніжжя Замкової і Михайлівської гір[151]. Передана урядом у 1619 р. місту для заселення Щекавиця (оскільки під час повеней «...**мало не половину міста вода поймует, за чим немало людей... з Кіева отходят**»[152]) так і не була освоєна. Ще на плані 1695 р. на ній зображені тільки заміські городи.

Причиною повільного зростання міста були низькі темпи збільшення населення – як через несприятливу демографічну ситуацію (війни і епідемії), так і утруднену процедуру отримання міщанського статусу для переселенців. Чисельність городян, за ревізією 1622 р.[153] та свідченням Г.Л. де Боплана (1640-і рр.)[154], не перевищувала 5–6 тис. Ця цифра викликає сумнів у дослідників, які вважають, що кількість населення Подолу на той час не могла бути меншою за 10–11 тис.[155] Однак, на тлі несприятливих демографічних чинників (зокрема, «морової язви» 1603 р.), кількість мешканців у 5–6 тис. осіб якщо і занижена, то не набагато.

Факторами гальмування поступального розвитку Подолу як міста були також негативні політичні чинники. Це – боротьба за «сфери впливу» між магістратом і воєводським урядом, що представляв польського короля. Як наслідок, керівництво міською економікою (торгівлею, ремеслом, збиранням податків) поділялося

між замком та ратушею, що не сприяло процвітанню Києва. Це – прагнення католицької церкви до захоплення міських територій та відсутність єдності у адміністративному та правовому управлінні містом, поділеному на кілька юридик.

У цей час місто також потерпало від бойових дій, антиурядових повстань і стихійних лих. Зокрема, під час козацьких заколотів 1591 та 1638 рр. та пожежі 1614 р. Поділ зазнав значної руйнації. Військова загроза не сприяла розвитку у Києві (на відміну від інших тогочасних європейських міст) мурованого будівництва.

Однак у забудові Подолу відбулися і деякі позитивні зрушення. Удосконалилися (у порівнянні з кінцем XVI ст.) міські укріплення, у 1640-х рр. – це вже не «хрестовини», які бачив у 1584 р. М.Груневег, а дерев'яний «острог» з баштами і брамами, що захищали Поділ з трьох сторін, а не лише від Щекавиці. Правда, стан подільських укріплень середини XVII ст. був далеким від вимог тогочасної європейської фортифікації. Про це свідчить зауваження військового інженера Г.Л. де Боплана, котрий відвідав Київ після пожежі 1638 р., що міські укріплення – «...поганенький рів з дерев'яною стіною та вежами...»[156].

Київську фортецю також зруйнували козаки у 1590-х рр. та пожежа – у 1605 р. Відбудований у 1607 р., замок вже не був таким потужним, як у XVI ст. Відповідно до замкового «Інвентарю» 1619 р., його оточував «острог» з дубових паль (а не стіни, як раніше) лише з однією брамою.

Причиною поганого стану замкових та міських укріплень була слабкість влади воєводської і магістратської адміністрацій, нестача державних та муніципальних коштів для відбудови та нечисленність міщанства, яке б могло утримувати і поновлювати зруйновані укріплення.

Протягом першого періоду на Подолі, внаслідок діяльності католицької та православної релігійних громад і меценатства приватних осіб, з'явилися монументальні споруди кафедрального і домініканського костелів та дерев'яні Добромикільський, Іллінський, Василівський, Духівський храми. Були поновлені «мурована» Успінська (у 1613 р.) та дерев'яна Миколо-Притиска (у 1631 р.) церкви, виникли бернардинський (у 1624 р.), єзуїтський (у 1630-х рр.), Братський монастирі та Межигірське подвір'я (два останні – у 1615 р.).

Свідченням активізації діяльності ремісників стало заснування на Подолі садиб шевського (у 1609 р.) та кравецького (у 1641 р.) цехів.

Вулична мережа у першій половині XVII ст. ще формувалась. У 1640-х рр. існували три магістралі та безліч дрібних провулків. Тоді ж виник такий елемент міського благоустрою, як водогін – ним підводили воду до садиб Братського і домініканського монастирів. Проте створення загальноміської водопостачальної мережі стало можливим набагато пізніше.

У забудові Подолу (за винятком кількох монументальних храмів) переважали дерев'яні будівлі. З поодиноких «мурованих» приватних споруд писемні джерела згадують лише будинок Б.Гребенниковича (у 1615 р.) та дві комори на ринку купців Митковичів (у 1624 р.). Однак кількість цегляних будівель була, певно, більшою. Про це свідчать виявлені на різних ділянках Подолу «муровані» підмурки XVII ст. та згадки у документах. Так, «Опис київського замку» 1552 р. зазначав, що «...**цегли перед містом, на замкові потреби, заготовлена шопа повна**...»[157], а П.Розвидовський згадував про існування у першій половині XVII ст. цегляного заводу домініканців у ярах під замком[158]. Скупчення цегли XV–XVII ст. виявлено при археологічних дослідженнях території колишньої київської фортеці.

До середини XVII ст. населення Подолу у становому відношенні переважно складалося з міщан. Останні перебували під юрисдикцією власників, на землі яких мешкали: магістрату, замку, приватних осіб, церкви. До числа городян входили і неоподатковані станові групи: православні та католицькі ченці і духовенство, великі землевласники («зем'яни» або «пани»), шляхта, урядовці замку та магістрату, військовослужбовці, студенти Могилянського та єзуїтського колегіумів.

У національному середовищі Подолу протягом першого періоду домінуючою вважалася українська спільнота, хоча за нормами «магдебурзького права» пріоритетною була належність не до етнічних та релігійних, а до станових груп (зокрема до шляхетства та міщанства), представники яких мали однакові права і були рівні перед законом[159]. Національна та релігійна свідомість подолян виражалася у діяльності церковних общин – православних, католицьких та вірменської. До того ж вірменська громада мала право автономії і самоврядування. З інших національних меншин, які продовжували мешкати у Києві і у першій половині XVII ст., «Опис київського замку» 1552 р. та «Податковий тариф» 1570 р. називали вихрещених татар, «ляхів», «литвинів», «севруків», німців та італійців.

Отже, протягом першого етапу, всупереч несприятливим факторам, відбувався дальший (хоч і сповільнений) розвиток усіх векторів міського життя: формувалася вулична мережа; удосконалилися міські укріплення; були споруджені нові культові будівлі і виникли монастирські садиби; ускладнилася станова, релігійна і етнічна структура населення. В цей час Поділ зберігав функції міського політичного і економічного центру, набуті у попередні століття.

Міський потенціал, накопичений у першій половині XVII ст., почав реалізуватися протягом ***другого етапу*** (1651–1718 р.). Після звільнення від влади польської

корони Київ опинився у більш сприятливих політико-економічних умовах. Проте «руїна» в Україні негативно впливала й на Київ. Під час військових подій Поділ горів у 1651 та 1658 р., а його населення у 1653 р. постраждало від чуми. Пожежа 1651 р. стала катастрофою. Вогонь знищив близько двох тисяч житлових будинків, а також ратушу, Флорівський, Братський та бернардинський монастирі; дерев'яні церкви Миколи Доброго, Миколи Набережного, Василівську, Іллінську, Борисоглібську(?), «мурований» Успінський собор та вірменську церкву[160]. Пожежа 1658 р. довершила руйнацію Братського монастиря. У 1682 р. на Подолі налічувалося 635 дворів та дванадцять церков[161] — ледь більше третини від кількості дворів (1750) у 1622 р.

Стабілізація та піднесення життя Подолу почалося з припиненням у 1680-х рр. військових дій та викликаної ними економічної і політичної «руїни». Цьому сприяли державні заходи — постанови гетьманського та російського урядів, спрямовані на поліпшення економічної і демографічної ситуації на Подолі. Універсал Б.Хмельницького 1653 р. звільняв міщан (через епідемію) від сплати військових податків і забороняв козацьке шинкування у місті[162]. У 1654 р. грамота царя Олексія Михайловича підтвердила магдебурзькі привілеї Києву, а міщани на десять років позбавлялися від сплати земельного податку[163]. В 1659 р. (після пожежі 1658 р.) уряд закликав міщан, що виїхали з міста, повернутися до своїх садиб[164]. У 1661 р. городян, з метою відновлення земляного валу навколо Подолу, на п'ять років звільнили від сплати податків[165]. У 1660 р. царський уряд надав магістрату колишні маєтності католицької церкви («Біскупщину», Кожум'яцьку та Плоску слободи, Пріорку), незабаром захоплені козаками і повернені місту у 1688 р.[166]

Ці заходи мали позитивні результати. У 1670-х рр. відновив діяльність Братський монастир, однак Богоявленський собор відбудовано (вже як «мурований») лише

у 1695 р. Того ж року споруджені нові укріплення Подолу зі стінами з «клітей»[167], що у фортифікаційному відношенні перевищували «острог» першої половини XVII ст.

Магістратське правління у той час стало єдиним для населення Подолу, за винятком мешканців монастирських територій, найбільшою з яких стала юридика Братського монастиря. Це сприяло зосередженню політичних і економічних важелів в одній (а не кількох, як у першому періоді) установі. Влада московського воєводи не поширювалася на подільських міщан і обмежувалася Верхнім містом та (з XVIII ст.) Печерським.

На Подолі посилилися позиції православної церкви, яка одержала земельні маєтності католицьких храмів та монастирів.

Пожвавлення економічного життя сприяло виникненню нових ремісничих цехів, звільнених від юрисдикції як замку та католицької церкви, так і козацької старшини: бондарського (у 1657 р.), різницького (у 1670 р.), музицького та перепічайського (на межі XVII–XVIII ст.)[168].

Протягом періоду відбулися зміни і у соціальному та національному середовищі Подолу. Постанова гетьмана Ю.Хмельницького 1659 р. заборонила полякам, вірменам та євреям, що підтримали гетьмана І.Виговського, повертатися до своїх садиб. Колишні маєтності католицької церкви перейшли до православних храмів та монастирів. Дехто з представників міської верхівки «польського часу» (Биковські, Тадрини, Войничі, Тихоновичі) лишилися у місті і після Національно-визвольної війни і зберегли накопичені у першій половині XVII ст. маєтності. Це можна пояснити їхньою належністю до православної, а не католицької спільноти, що не викликало до них неприязні нового уряду. Загалом же склад населення у другій половині XVII ст. «оновився» за рахунок переселенців.

У 1650-х рр. на Подолі з'явилися православні греки, яким уряд передав колишні садиби польської шляхти і вірмен, зосереджені на Хрещатицькій та Борисоглібській вулицях, у парафіях Набережно-Микільської, Добромикільської, Іллінської та Воскресенської церков.

У другій половині XVII ст. дещо зміцнилися позиції козацтва. Однак у Києві (на відміну від міст Лівобережної України), у порівнянні з міщанами, воно було нечисленним. У 1707 р. київська сотня налічувала тільки 40 дворів. Козаки, підтримувані гетьманським урядом, порушували міщанську монополію на «винокуріння» і привласнювали міські землі. У 1672 р. гетьман І.Самойлович передав козацькій старшині колишні «ґрунти» католицької церкви у Пріорці, «Біскупщині», Плоскому та Кожум'яцькій слободі. Остання у 1679 р. була повернена магістрату[169]. До 1708 р. (до переведення центру київського полку у м. Козелець) Київ лишався полковим містом. У другій половині XVII–XVIII ст. на Подолі у Добромикільській та Борисоглібській парафіях мешкали полковники В.Дворецький, П.Яненко-Хмельницький, Г.Коровка-Вольський, а біля Флорівського монастиря – К.Мокієвський. Мали там двори і сотники – С.Туптало, Бутрим, О.Сакович. Козацькі старшини відбудували дерев'яну Василівську (до 1666 р.) та спорудили цегляну Предтечинську (1691 р.) церкви. Гетьман І.Мазепа став меценатом «мурованого» будівництва у Братському монастирі.

У міському будівництві збільшилася кількість громадських і культових цегляних будівель. Були споруджені Богоявленський собор (у 1695 р.), академічний корпус (у 1703 р.), Борисоглібська церква та поварня (обидві – у кінці XVII ст.) у Братському монастирі; трапезна церква у Флорівському монастирі (на межі XVII–XVIII ст.); церкви Миколи Притиска (між 1695–1707 р.), Миколи Доброго (у 1716 р.), Воскресенська (у 1670 р., перебудована у 1703 р.), Предтечинська

(у 1691 р.) та Іллінська (у 1692 р.). Крім того, були відбудовані дерев'яні Василівська (до 1666 р.), Спаська (у 1669 р.), Набережно-Микільська (у 1677 р.). Покровська (у 1685 р.), Різдва (до 1695 р., перебудована у 1711 р.) церкви. У подільських передмістях споруджена дерев'яна церква св. Костянтина і Олени (до 1695 р.) та відбудована під назвою Введенської дерев'яна Власіївська церква (у 1718 р.). Виникнення Царекостянтинівської і Введенської парафій свідчило про досягнення населенням слобод кількості, достатньої для утримання вже двох храмів. Після передачі у 1679 р. Кожум'яцької слободи магістрату та надання її мешканцям міщанського статусу[170] почалося її заселення ремісниками – кушнірами, шевцями, різниками, гончарями. Пошук нових місць для забудови (зокрема у Плоскій, Рибальській та Кожум'яцькій слободах) був зумовлений припливом переселенців і нестачею вільних ділянок на Подолі.

Будівництво культових цегляних споруд у цей час здійснювалося переважно приватним коштом: священика С.Ширини і прихожан Добромикільської церкви; старости рибалок О.Лісницького і настоятеля Введенської церкви П.Лещинського; старост Воскресенської церкви М.Грека (Радзицького) та С.Величка; бургомістра Тихоновича, купця М.Торновіота, київського полковника Г.Коровки-Вольського та війта Ж.Тадрини (церкви Різдва, Покровська, Предтечинська і Набережно-Микільська); гетьмана І.Мазепи (храми Братського і Флорівського монастирів). Будівництво лише двох дерев'яних церков – у Богословському та Йорданському монастирях, фінансував уряд (у 1711 р.). Масове спору-дження та відбудова храмів, що почалася з останньої чверті XVII ст., ознаменували припинення «руїни» і початок стабілізації економічного та політичного життя у країні та в Києві.

Чисельність православних монастирів Подолу і його передмість збільшилася після переведення у 1711 р.

на Плоске Богословського жіночого монастиря та заснування у 1691 р. Петропавловського чоловічого монастиря у садибі колишнього домініканського кляштора св. Миколая. Останній у 1695 р. одержав право збирання «помірного» з продажу зерна на Житньому торзі, яке раніше належало домініканцям[171]. Діяльність Флорівського монастиря, що постраждав від пожеж 1638, 1651 та 1658 рр., пожвавилася після об'єднання його у 1712 р. з жіночим Вознесенським монастирем, переведеним з Печерська.

Крім цегляного будинку сотника С.Туптала, спорудженого між 1666 та 1703 рр., відомості про інші приватні «муровані» споруди з другої половини XVII і до середини XVIII ст. відсутні.

Поділ у цей час не зазнав істотних перепланувань. На плані 1695 р. зазначені все ті ж три великі міські вулиці та кілька провулків, які існували і у першій половині XVII ст.

Отже, на початку другого хронологічного етапу поступальний розвиток Подолу (через руйнування міської забудови у 1651–1658 рр. та зменшення, внаслідок воєнних дій і епідемії, чисельності населення) мав дещо уповільнені темпи. Та з 1680-х рр., зі стабілізацією політичного та економічного життя у країні, починається залюднення Подолу і передмість, зростає кількість цегляних будівель (переважно культових), пожвавлюється міська економіка, зокрема зовнішня торгівля, яку здійснювали грецькі купці.

Зміни відбулися і у соціальному середовищі. Зникли одні станові групи (польська шляхта) і з'явилась така якісно нова, як козацтво. Останнє за політичною і соціальною роллю відрізнялося від реєстровців першої половини XVII ст. Змінилося і співвідношення між етнічними групами: замість вірмен, поляків та євреїв (примусово виселених з міста) з'явилися греки та інші

іммігранти з країн Османської імперії (серби, хорвати, волохи), які не становили ізольованої релігійної общини, а інкорпорувалися до православного міщанства.

Протягом другого періоду Поділ зберігає домінуючі позиції у загальноміському житті як центр зосередження ремесла і торгівлі. Та з побудовою Старокиївської (друга половина XVII ст.) і Печерської (початок XVIII ст.) фортець – резиденцій російської адміністрації, роль Подолу у міській структурі зменшується. Однак орган міщанського самоврядування – магістрат, продовжував перебувати на Подолі. Поступальний розвиток загальмувала епідемія чуми 1710–1711 рр. Період завершується другою (після 1651 р.) катастрофічною пожежею 1718 р.

Третій період (1718–1811 рр.) почався з відбудови Подолу після того, як вогонь знищив забудову від Притиско-Микільської до Духівської церков. Її наслідки стають очевидними при порівнянні планів 1695 та 1803 рр. Останній зафіксував вигляд вуличної мережі, набутий нею після 1718 р. Як наслідок, збільшилася ринкова площа, яка з цього часу стала Житньою, хоча у першій половині XVII ст. так називався майдан під Замковою горою. Після розчищення від згорілої у 1718 р. забудови (зазначеної на плані 1695 р.) ділянок навколо ратушної площі збільшилися як міський ринок, так і садиба Братського монастиря. Деякі з невеликих вулиць, зазначених на плані 1695 р., після пожежі були розширені до розмірів магістралей, кількість яких (порівнюючи з XVII ст.) збільшилася з трьох до семи. При цьому радіальне планування Подолу не змінилося, про що свідчать плани кінця – початку XIX ст.[172]

План 1750–1752 рр. зафіксував розгалужену вуличну мережу і квартальну забудову в колишніх слободах за Глибочицею.

У другій половині XVIII ст. на Подолі запроваджені централізовані водопостачальна та каналізаційно-

дренажна мережі. Створення таких важливих для благоустрою і нормального функціонування міста об'єктів продемонструвало досить високий рівень суспільного та економічного розвитку Києва. Однак надалі, за браком коштів у магістрату, ці мережі (як і вулична мостова) не підтримувалися у належному стані, що неодноразово ставало причиною епідемічних спалахів.

Забудова Подолу вже не страждала від глобальних пожеж, хоча локальні пожежі відбувалися у Братському монастирі (у 1742 та 1780 рр.) на ринку (у 1751 та 1808 рр.), у Притискомикільській парафії (у 1780 р.). Після них двічі відбудовано Успінський собор та «торгові ряди» на ринку (замість яких у 1808 р. почав споруджуватися «новий» Гостиний двір), а у Братському монастирі надбудовано другий поверх академічного корпусу та реставровано Борисоглібську церкву. У цей час спостерігається найвище за XVII–XVIII ст. піднесення приватного цегляного будівництва.

Період характеризується подальшим суспільно-економічним розвитком Подолу як загальноміського центру торгівлі та ремесла, що досягло піку у 1750–1770-х рр., після чого темпи сповільнилися. Причиною цього стала невідповідність між магістратським керівництвом міським господарством (заснованим на нормах «магдебурзького права»), застарілими становою структурою та цеховим ремеслом і потребами міської економіки.

Для гальмування деструктивних явищ уряд вжив політичні та економічні заходи, направлені на активізацію міського життя. В першу чергу, це – грошові дотації до збиткового міського бюджету, у якому на середину XVIII ст. витрати перевищували прибутки. З 1755 р. з державної скарбниці на утримання Подолу щорічно видавалося по 479 руб. 66 коп. З 1766 р. ця сума збільшена до 1214 руб. у зв'язку з будівництвом міського зерносховища – «запасного хлібного магазину»[173].

У 1782 р. магістратське управління було скасоване, господарське життя Подолу підпорядковане Казенній палаті, а адміністративною владою наділено цивільного губернатора. За «Городовим уложенням» 1785 р. управління Подолом передавалося створеній загальноміській Думі. Та вже у 1798 р., на прохання депутації подолян, імператор Павло І відновив магістратське правління, остаточно скасоване лише у 1834 р. Рішення уряду 1785 та 1797 рр. про створення Управи ремісничих цехів, переведення з Дубна «контрактового ярмарку» і скасування «плану Міллера» по ліквідації подільської забудови сприяли пожвавленню економічного життя та викликали «будівельний бум». Однак ці постанови остаточно не ліквідували застійних явищ.

Кількість ремісничих цехів у другій половині XVIII ст. зросла до тринадцяти. Найбільшими за кількістю майстрів у 1742 р. були шевський (485), кравецький (362), кушнірський (310) та рибальський (234 особи) цехи[174]. Різницький та гончарний цехи у 1760–1780-х рр. заснували власні двори, яких до того не мали. Однак вже на початку XIX ст. цехові будинки перейшли у муніципальну власність.

Козаки, хоч і були нечисленними, користувалися протекцією гетьмана, владу якого над Києвом, на прохання магістрату, уряд скасовував двічі: у 1733–1737 та 1751–1761 рр. Остаточне звільнення міста від неї відбулося у 1762 р. Протистояння гетьманської та магістратської влади у першій половині XVIII ст. мало негативні наслідки, головними з яких був тиск козаків на магістрат, примушення міщан до сплати податків та виконання (всупереч «магдебурзькому праву») повинностей на користь гетьмана. Козаки також прагнули користуватися правами роздрібної торгівлі і шинкування (які за нормами «магдебурзького права» були прерогативою лише міщан), не сплачуючи державних податків. Чисельність київської сотні з 1707 р. до скасування сотен-

ного поділу у 1782 р. не була сталою. Найбільше козацьких дворів на Подолі зафіксовано у 1723 р. – 74 (з них 36 – старшинські). У 1752 р. налічувалося 28 козацьких дворів, у 1766 р. – 45 (з них 13 – старшинські)[175]. У 1766 р. двори тільки київського та опішнянського сотників, П.Гудими та Л.Биковського, були приватновласницькими. Решта ж козаків орендувала землю у старшини, міщан, церкви та магістрату. Це свідчить про незаможність козацтва, за винятком сотників – колишніх міщан (що перейшли до козацтва), які намагалися «поєднати» у своїй економічній і громадській діяльності переваги обох станів.

У 1782–1790 рр. за урядовою адміністративною реформою Печерськ, Верхній Київ, Поділ та Плоске були об'єднані в єдиний міський організм. Входження Плоского до складу Києва стало наслідком заселення та забудови цього передмістя. «Вали Мініха», споруджені у 1740-х рр. вздовж Юрковицького ручаю, стали захистом не лише для Подолу, а й територій за Глибочицею. На середину XVIII ст. головні вулиці Плоского (Царекостянтинівська, Бидлогінна, Введенська) ввійшли до вуличної мережі Подолу. За новим територіальним поділом Кожум'яцька слобода та квартали під Замковою горою (з Флорівським монастирем, Василівською церквою та аптекою Бунге) відійшли до другої частини Києва – Верхнього міста, хоча фактично перебували на Подолі. Розділення Подолу у 1790 р. на квартали змінило середньовічний поділ на церковні приходи.

Свідченням економічного піднесення Подолу у XVIII ст. є зростання чисельності населення попри такі негативні чинники, як епідемії (найбільша – чума 1770–1771 рр.), високий рівень смертності (зумовлений нестачею питної води, значною щільністю забудови, недосконалими каналізаційно-дренажною і водогінною мережами) та стихійні лиха (зсуви, повені, пожежі).

Не останню роль у збільшенні мешканців відіграли урядові заходи, спрямовані на залучення до міста переселенців та покращання санітарного стану (зокрема, заснування на межі XVIII–XIX ст. магістратської «врачебної управи»), впорядкування водогону. Зі створенням у 1782 р. Київського намісництва на Подолі було дозволено селитися вихідцям з інших регіонів України.

«Жалувана грамота» («Городове уложення») 1785 р. скасувала застарілий поділ населення на міщан (що користувалися «магдебурзьким правом») і «посполитих», позбавлених привілеїв. Натомість запроваджено шість станових груп, при цьому купці (місцеві та приїжджі) і ремісники вилучалися зі складу міщанства. Реформа розширила можливості переселенців отримати міське громадянство та нерухомість на Подолі[176]. Припливу населення сприяло й економічне піднесення, викликане запровадженням у 1797 р. на Подолі міжнародних «контрактових ярмарків». Скасування того ж року «Первого правильного плана Киева» генерала Міллера пожвавило цивільне будівництво: на початку XIX ст. на Подолі були споруджені приватні дерев'яні і цегляні будівлі, які на час «контрактів» вигідно здавалися в оренду під помешкання та крамниці. За «планом Міллера» (створеним у 1787 р. за наказом Катерини II) населення Подолу підлягало переселенню до Печерського форштадту, куди переводилися і Гостиний двір, «присутственні місця», «торгові ряди». Втілення «плану Міллера» перетворило б Поділ у київське передмістя. Хоча автори цього проекту прагнули захистити населення від повеней і епідемічних хвороб, через неузгодженість з інтересами городян і потребами міської торгівлі, «план Міллера» не знайшов підтримки у подолян. В урядовій постанові про скасування «плану» Павло I закликав міщан до спорудження на Подолі більшої кількості цегляних будинків[177].

З кінця XVIII ст. в міській архітектурі стиль «пізнього бароко» змінюється на класицизм. Тогочасні «кам'яни-

ці» відрізнялися від споруд першої половини століття більшими розмірами та сучаснішим плануванням. Зрушення у будівництві спричинили до зростання цін на нерухомість, які на початку XIX ст. становили 2,5–8,0 тис. руб. за будинок. Для забезпечення будівельних робіт на межі XVIII–XIX ст. виникло чимало приватних «цегелень» (заводів), в той час як у середині XVIII ст. вистачало цегли, виготовленої гончарями у невеликих майстернях. Власниками «цегелень» були і мешканці Подолу – купці І.Котляревський, О.Хотяновський та І.Барський[178].

Перебіг будівельних робіт на Подолі протягом третього періоду можна стисло викласти у такій послідовності.

Будівництво 1720–1730-х рр. було пов'язане з відбудовою після пожежі 1718 р. У цей час відремонтовані Успінський собор (1720 р.) та Воскресенська церква (1732 р.); відбудовані дерев'яні церкви Духівська (1721 р.), Василівська (1727 р.) та Царекостянтинівська (1732 р.). У 1732 р. у Флорівському монастирі споруджено цегляний Вознесенський собор. Кошти на будівельні та реставраційні роботи надавали приватні особи: міщанка Д.Андреєва та сотник П.Гудима (Духівська і Воскресенська церкви), ігуменя М.Мокієвська (Флорівський монастир). З тогочасних споруд тільки цегляну ратушу споруджено «казенним» коштом (1737 р.).

Приватне «муроване» будівництво в цей час не дістало належного розвитку через заборону Петра I споруджувати цегляні будівлі, що діяла до 1725 р. Однією з перших, у 1728 р., була зведена приватна аптека Й.Гейтера, власником якої пізніше став відомий київський фармацевт Х.Бунге.

У 1740-і рр. будівництво також здійснювалося переважно приватними коштами. Митрополит Р.Заборовський став меценатом надбудови академічного корпусу у Братському монастирі (1742 р.), добудови Петропавловського собору (1745 р.) та спорудження Грецької

Катериненської церкви (1739–1741 рр.). За сприяння парафіяльних громад споруджені цегляна Царекостянтинівська та дерев'яна Хрестовоздвиженська церкви (1743, 1747 рр.), перебудовані церкви Миколи Доброго і Різдва (1742–1744 рр.). Коштом ігумені Флорівського монастиря А.Поревіської у 1740–1741 рр. створена цегляна дзвіниця.

Тільки об'єкти загальноміського значення – цегляний павільйон над міською криницею «Феліціал» та водогінна мережа споруджувалися з 1748 р. муніципальним накладом.

Будівельні роботи двох наступних десятиліть (1750–1760-і рр.) пов'язані з переведенням Києва у 1751–1761 рр. з-під юрисдикції гетьмана під владу Сенату та державними грошовими дотаціями до міського бюджету. У цей час збільшується кількість цегляних громадських будівель, споруджених «казенним» коштом: міське зерносховище – «запасний хлібний магазин» (1766 р.); магістрат, відбудований після пожежі на ринку 1751 р., та головний міський шинок (обидва – 1757 р.); двоповерховий будинок (1752 р.), який згадує М.Ф.Берлинський.

Тривало і церковне будівництво. Після пожежі відремонтовано Успінський собор (1751 р.). Споруджено цегляну стіну навколо Флорівського монастиря (1750-і рр.). Відремонтовано церкви Миколи Притиска (стіна якої незадовго до того тріснула), Іллінську та Воскресенську (1750–1754, 1755, 1760 рр.). З цегли збудовано дзвіниці Царекостянтинівської церкви (1751 р.) з храмом св. Дмитрія Ростовського (1757 р.) та Петропавловського монастиря (1754 р.) і Покровську церкву (1766 р.). У Братському та Грецькому Катериненському монастирях у 1757–1766 рр. споруджено з цегли дзвіниці, готель для паломників та келії ченців. Майже усі тогочасні подільські монументальні будівлі зводилися за проектами

міського архітектора І.Григоровича-Барського, діяльність якого продовжувалася і у наступні десятиліття.

В цей час на Подолі повільно збільшується кількість невеликих одноповерхових приватних «кам'яниць». Це зумовлено високою вартістю будівельних матеріалів, у першу чергу цегли. Власниками цих будинків були представники міської «верхівки»: бургомістр С.Андрієвський, священик І.Підгурський, опішнянський сотник Л.Биковський. Спорудження цих будинків почалося у 1752, 1765 та 1766 рр. з цегли, що виготовляли майстри гончарного цеху, який у 1742 р. складався з 48 осіб.

У наступні, 1770–1780-і рр., завдяки державному та муніципальному фінансуванню, перебудовано Успінський собор (1779 р.); споруджено цегляну Набережно-Микільську церкву (1772 р.), надбудовано другий поверх нової академічної «бурси» та споруджено «старий» Гостиний двір (обидва 1778 р.), відремонтовано Царекостянтинівську церкву (1770 р.), завершено будинок Биковських та поновлене дерев'яне покриття семи головних подільських вулиць (1781 р.).

З приватних будівель споруджені чотири «кам'яниці» на Притискомикільській вулиці – купця Ю.Дранчева (1775 р.), бургомістра С.Рибальського (до 1784 р.), райці та архітектора І.Григоровича-Барського та шевського цеху (обидві – 1770-і рр.). Можливо, у 1770-х рр. зведено і «будинок Мазепи», який за зовнішніми ознаками подібний до колишнього будинку С.Рибальського: одноповерховий, трикамерний, з циліндричними склепіннями, з похилими склепіннями входу та віконних отворів льохів, з нішами у стінах для освітлювальних пристроїв[179].

Кількість цегляних будівель весь час зростала. Якщо у 1774–1775 рр. на Подолі налічувалося лише три «кам'яні» приватні та чотири магістратські споруди, то у 1786 р. приватних цегляних будинків вже було одинадцять[180], а наприкінці XVIII ст. – п'ятнадцять[181].

Після пожежі 1808 р. будівельні роботи відбулися на головній міській площі. У цей час споруджені нові цегляні церкви Різдва (1810 р.) та Добромикільська (1807 р.), відбудована Царекостянтинівська церква (1798 р.). У 1799 р. до Предтечинської церкви добудовано приділ, названий на честь дерев'яної церкви св. Бориса і Гліба, розібраної у 1791 р.

Найбільшими міськими спорудами у цей час стали «старий» Контрактовий будинок (1797–1799 рр.), збудований з цегли розібраної Добромикільської церкви, та «новий» Гостиний двір (1809 р.). Останній зведений замість згорілих у 1808 р. «торгових рядів». Одночасно відремонтовано Успінський собор та головний міський фонтан, що одержав назву «Самсон».

У 1808 р. збудовані цегляні двоповерхові будинки кушнірського і ковальського цехів. З приватних цегляних споруд початку XIX ст. найбільшими стали будинки купців І.Котляревського (1802 р.), Н.Сухоти (1804 р.), С.Стрельбицького (1808 р.), П.Лакерди (до 1808 р.), О.Балабухи (1809 р.), Г.Киселівського (до 1811 р.).

Частка міщанського землеволодіння на Подолі розширилася після секуляризації 1786 р. На кінець XVIII ст. збільшилася кількість садиб, заснованих на колишніх церковних і монастирських земельних ділянках. Так, на міському плані 1803 р. на місці подвір'я 1615–1786 рр. Межигірського монастиря зазначені кілька приватновласницьких садиб.

Протягом XVIII ст. відбулись зміни у національному складі міського населення, зумовлені урядовою політикою. Крім греків (яких у 1726 р. налічувалося двадцять дві родини) на Подолі оселилися відставні військові Молдавського, Сербського та Хорватського гусарських полків, з 1750-х рр. розквартированих на Подолі. У 1760–1790-х рр. виникла німецька громада (на кінець XVIII ст. – близько ста осіб), коштом якої у 1771 р. споруджено дерев'яну кірху св. Катерини.

Статистика зростання кількості дворів на Подолі у 1725–1799 рр. свідчить про збільшення населення.

У 1723 р. (після чуми 1710–1711 рр. і пожежі 1718 р.) на Подолі налічувалося 1609 дворів, у яких мешкало близько 16 тис. осіб. З них 1471 двір належав міщанам (92 % від загальної кількості) та 73 (4,5 %) – козакам[182].

У 1737 р. кількість дворів збільшилася до 1729, що становило 53,4 % від кількості населення Верхнього Києва і Печерська разом узятих[183].

У 1742 р. на Подолі мешкали 19 942 особи, серед них – і такі, що не сплачували податки: духовенство і члени їх сімей, студенти академії, військові регулярної служби, козаки, прислуга тощо[184]. Така кількість жителів (близько 20 000) лишалася незмінною майже до кінця століття.

У 1739–1763 рр. на Подолі було 2140 дворів[185]. Проте, після епідемії чуми 1770–1771 рр., їх чисельність у 1775 р. скоротилася до 1920[186].

Однак вже «Відомость обліку дворів по Старому Києву та Подолу» 1784 р. зафіксувала близько 2600 дворів на Подолі і у передмістях Нижній Кудрявець, Плоске та Кожум'яки.

У 1799 р., після скасування у 1786 р. церковного землеволодіння і проведення урядових реформ, кількість садиб на Подолі досягла максимального показника – 2525 одиниць[187].

Наслідком урядових реформ XVIII ст. стали зміни у співвідношенні між становими групами населення. Із заснуванням у 1721 р. Головного магістрату і перетворенням ратуш у магістрати, київське міщанство було поділене за майновим цензом на дві категорії, відмінні у правовому відношенні: «шановане товариство» і «мізерні». Цей поділ законодавчо закріпив розшарування міщанства, яке фактично існувало вже у XVII ст., коли урядовці магістрату і верхівка купецтва (на відміну

від середньої верстви міщанства) користувалися «шляхетним правом». Однак до реформи 1721 р. всі міщани юридично могли обирати урядовців і бути обраними до ратуш, вимагати від магістрату звіти про грошові витрати тощо. Після 1721 р. тільки «шановане товариство» обирало зі свого середовища війта та здійснювало контроль за міським бюджетом. «Табель про ранги» 1722 р. надавала урядовцям магістрату дворянські права. У 1723 р. з 1471 міщанського двору Подолу тільки 119 (8 %) належали «привілейованим», 269 дворів (20 %) – «середнім» та 925 дворів (62 %) – «мізерним» міщанам, що мали лише по одній хаті[188]. «Жалувана грамота містам» 1785 р., крім «іменитих громадян» (яким відповідало «шановане товариство» реформи 1721 р.), виокремила як стани купецтво (за сумою капіталів поділене на три гільдії) і ремісників, звільнених з-під юрисдикції магістрату і підпорядкованих Управі ремісничих цехів. До міщан з 1785 р. зараховувалися лише середні і дрібні власники нерухомості у місті. Як окремий стан «Жалувана грамота» 1785 р. виділяла приїжджих купців та іноземців, котрі перебували під юрисдикцією Київської губернської канцелярії. Обмежений і непослідовний характер урядових реформ 1721 та 1785 рр. не дозволив до кінця ліквідувати на Подолі середньовічний становий поділ та ремісниче виробництво, що гальмували розвиток прогресивних правових, майнових і економічних відносин.

Втрата домінуючих позицій Подолу як адміністративного та економічного центру міста наприкінці XVIII ст. була викликана піднесенням Верхнього міста та Печерська, де перебували військовий і цивільний губернатори, вищі офіцери та чиновники, були розташовані особняки міської аристократії.

Завершенням третього періоду стала пожежа 1811 р., що знищила забудову Подолу, відродження якого за планом В.Гесте (який у Києві ніколи не бував і не врахував топографічну специфіку та історичні традиції)

привело до повного знищення старовинної вуличної радіальної мережі, заміненої регулярною. Кількість будинків, що підлягали відбудові згідно з планом, обмежувалась до 600.

Звичайно, відбудова Подолу першої чверті XIX ст. мала ряд позитивних наслідків. Однак стихійне лихо 1811 р. стало «останньою краплею», що вирішила подальшу долю і шляхи розвитку цього історичного району у загальноміській структурі.

РОЗДІЛ IV

ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ І ПІДПРИЄМЦІ ПОДОЛУ

У XVII–XVIII ст. Київ за рівнем економічного та соціального розвитку не поступався більшості європейських міст. З наданням у XV ст. «магдебурзького права» в Києві формувався середньовічний городянський стан – *міщанство*, аналогічне європейському «бюргерству» (від німецького *Burg* – «місто»). З XVI ст. у Києві до міщанського стану зараховувалися лише громадяни, що виконували ряд повинностей на користь міста, сплачували муніципальні податки та користувалися певними правами: володіння нерухомістю, утримання корчем, оборони під час війни у міських стінах тощо. Міщани займалися торгівлею і ремеслами, володіли нерухомістю у місті – земельними ділянками, будівлями, садибами, майстернями, крамницями, шинками. За майновим і соціальним показниками міщани не були рівними. На чолі стояв *патриціат* – багаті купці, що утворювали замкнену групу з родинних «кланів» та відігравали вирішальну роль в управлінні та економіці міста. Їх представники протягом кількох поколінь обіймали керівні посади у міському уряді та накопичували родинну нерухомість. Члени міської «верхівки» належали до шляхетського стану – володіли печатками з гербами та носили шаблі. З XVIII ст. урядовці магістрату одержали права російських дворян і чини відповідно до петровської «Табелі про ранги».

Решту міщанства становили купці середнього достатку та ремісники, які поступово усувалися від управління містом. Біднота ж взагалі не мала ніяких політичних прав.

Основу економіки середньовічного Києва становили торгівля та ремесло. При цьому оптове та роздрібне

крамарство було основним заняттям і засобом існування киян. «Верхівка» професійних торговців – *купці*, займалися як внутрішньою, так і зовнішньою транзитною торгівлею. В XVII–XVIII ст. вони володіли значною кількістю міської нерухомості, займалися лихварством та підприємницькою діяльністю.

Купецтво відігравало значну роль і у політичному житті Києва. З його представників обиралися урядовці *магістрату* (від латинського *magistratus* – уряд, влада) – головного органу міського станового управління за «магдебурзьким правом». Магістрат або *ратушу* (від німецького *Rat* – рада, *Haus* – будинок) очолював *війт*. Його заступниками та керівниками судової колегії – *«лави»*, були *бургомістри* (з німецького – міський голова). «Лава» складалася з лавників, у той час як *«рада»* (адміністративна колегія магістрату) – з «радців». Часто посади війта, бургомістрів, лавників і радців ставали спадковими. Отже, у руках міської «верхівки» зосереджувалися адміністративна влада, суд, благоустрій, фінанси, податки та будівництво. Відсутність контролю за діяльністю магістрату, який звітувався лише сам перед собою, неодноразово ставала причиною фінансових зловживань. Економічні та політичні інтереси ж більшості населення – дрібних крамарів та ремісників, ігнорувалися.

З XV ст. на центральній площі Подолу тричі на рік відбувалися великі ярмарки та щонеділі – міські базари. Ринок був не лише політичним та економічним, а й духовним міським центром. Там, поряд будівлі ратуші, був розташований Успінський собор, у якому присягали обрані війти і бургомістри та відбувалися урочисті молебні з нагоди подій міського життя. Не дивно, що саме навколо головної міської площі вирувало життя середньовічного Києва, а прилеглі до неї квартали населяла переважно міська «еліта» – урядовці магістрату, купецтво, духовенство, козацька старшина, ремісничі цехмістри. У другій половині XVIII ст. нечисленна міська

«верхівка» володіла третиною усіх подільських садиб, хоча в 1785 р. з 1984 подільських садиб лише у десяти мешкали родини багатих купців, решта ж належала простим міщанам[1].

Основу збагачення і процвітання «верхівки» міщанства у XVII–XVIII ст. становили торгівля, лихварство та володіння нерухомістю. Багаті родини мали по кілька садиб, одна чи дві з яких були житловими, а інші – «куничними» (що орендувалися особами, які не належали до міщанства і не мали права володіти нерухомістю у місті). Багато приватних садиб були «шинковими» чи «постоялими» дворами (корчмами), де здійснювалася прибуткова для їх господарів торгівля «міцними» напоями власного виготовлення, декларована нормами «магдебурзького права». У деяких садибах з кінця XVIII ст. влаштовувалися невеликі підприємства – завод по виготовленню дзвонів П.Романовського чи кондитерська мануфактура Балабух.

Власники садиб та земельних ділянок могли їх продавати, закладати, дарувати чи здавати в оренду. Батьки надавали повнолітнім дітям нерухомість у посаг чи заповідали у спадок. Поряд з приватним міщанським і шляхетським землеволодінням у XVI–XVIII ст. існували магістратська (муніципальна), монастирська, церковна, цехова та замкова власність на землю.

Акти операцій з нерухомістю (купівлі та продажу, передачі в оренду, дарування, заповідання) нотаріально засвідчувалися у київській ратуші в присутності урядовців магістрату. Ці документи мали юридичну силу протягом життя кількох поколінь, адже деякі родини накопичували володіння століттями. Інформація, що міститься в «купчих грамотах», «продажних листах», заповітах (т. зв. «тестаментах»), шлюбних контрактах, угодах про оренду та заставу майна, дає можливість вивчати таке коло питань, як динаміка зростання цін на нерухомість, розширення асортименту садибних

будівель, зміни власників певних земельних ділянок тощо. При знайомстві з цими «свідками» давніх подій перед дослідником також постає яскрава картина тогочасного суспільного життя: родинні стосунки, моральні засади, деталі побуту тощо. Певно, вже настав час, коли історична наука, яка донедавна оперувала переважно такими поняттями, як «соціум», «класи», «соціальні стани», мусить помітити у пітьмі віків окремі особистості, сукупна та індивідуальна діяльність яких, власне, і творили історію.

Біографії родин найбільших землевласників київського Подолу XVII–XVIII ст. складені на підставі інформації з писемних джерел. Відбір персоналій здійснений за кількома критеріями, головними з яких є вичерпність відомостей про особу чи родину та їх внесок в історію Києва. При визначенні розташування конкретних садиб використані план Києва 1803 р. (далі – план 1803 р.), анотації до нього (списки мешканців Подолу) та реєстр київських домовласників «Відомость обліку дворів, будинків і населення по Старому Києву та Подолу» 1784 р. (далі – «Відомость обліку дворів...» 1784 р.)[2].

Аксаки

Походили з вихрещених татар. Уперше прізвище А. – зем'ян та бояр Київського воєводства, джерела згадують з середини XVI ст.

Ян Мартинович А. – київський підвоєводій (заступник воєводи) у 1595 р.[3] та земський суддя (у 1599–1627 рр.) – головуючий на засіданнях сесій гродського суду у київському замку. Вважався неперевершеним знавцем «Литовського статуту» – його судові вироки не наважувалися скасувати ні Люблінський трибунал, ні королівський суд. Крім маєтностей у Києві, володів чотирма містечками та п'ятнадцятьма селами у Київському та Волинському воєводствах.

Його сини, *Стефан* (київський земський суддя у 1639 р.) та *Михайло*, володіли на Подолі «плацами Аксаковськими», розташованими поряд Братського монастиря. Їм же належав великий батьківський двір з дерев'яними будівлями під Замковою горою біля Флорівського монастиря. Коштом Стефана А. будувався мурований домініканський Миколаївський костел, в якому його, як фундатора, поховано у 1642 р. Михайло та Стефан А. подарували домініканцям половину батьківського двору та «чиншові ґрунти» праворуч входу до монастиря[4]. З другої половини XVII ст. прізвище А. зникає зі сторінок київських документів.

Александровичі

Перша згадка про перебування на Подолі представників цієї родини датована 1625 р. Того року *Тимофій* А. Вербицький, київський «обиватель» та «товариш Війська Запорозького», придбав у козака І.Путивця садибу поряд Спаської церкви[5]. Можливо, там Тимофій А. заснував «двір типографський» (друкарню), про який у 1631 р. згадував у заповіті київський митрополит Йов Борецький.

Одна з перших згадок прізвища А. – у списку панів і бояр Київщини, складеному до 1552 р.[6] В «Описі київського замку» 1552 р. представники цієї родини серед киян ще не згадуються.

У 1725 р. двір *Михайла* А., розташований там само, де й садиба Тимофія А. – неподалік Спаської та Воскресенської церков, межував з двором М.Ризенкової – удови бургомістра і дочки війта Д.Полоцького[7].

Представники родини А. обіймали різні посади в магістратському уряді, зокрема Михайло А. був медовим шафарем. У НМІУ зберігається металевий кубок XVIII ст. з гравірованими ініціалами «І.А.» та шляхетським гербом А.: меч та птах, що сидить на серці.

У «Відомості обліку дворів...» 1784 р. зазначені чотири садиби А., дві з яких згадують і в анотації до плану

1803 р. *Садиба № 846* (*№* 2248 на плані 1803 р.) у 1784 р. належала *Дмитру* А., старості (у 1762, 1773–1774 рр.) церкви Миколи Доброго. *Садиба № 1477* (*№* 484 на плані 1803 р.) – *Федору* А., священику Воскресенської церкви. Найбільшим за розмірами (948 кв. аршин) був *двір Антона* А. у парафії церкви Миколи Притиска. *Двір Олександра* А. (*№* 1859) у тій же парафії розташовувався поряд ливарного *заводу П.Романовського.*

Дві останні з садиб А., вказаних у «Відомості обліку дворів...» 1784 р., у 1803 р. вже мали інших власників. Натомість на плані 1803 р. зазначені дві садиби А. (крім *№* 484 та 2248), придбані після 1784 р.[8]

Андрієвські

Можливо, що предком А. був райця київського магістрату *Самійло* Андрієвич, власник (у 1599 р.) шляхетського герба «Belty»[9]. У 1615 р. він подарував Межигірському монастирю садибу на Подолі[10].

У першій половині XVIII ст. у парафії церкви св. Бориса та Гліба мешкав бургомістр і купець *Стефан* А. (?–1744 р.), дружиною якого, ймовірно, була міщанка Андреєва. Остання у 1721 р. власним коштом відбудувала дерев'яну церкву св. Духа. У 1752 р. в *садибі* Стефана А. знаходився *цегляний будинок* з чотирма кахляними печами. У 1744 р. йому належала і *мурована комора* на ринку – у «Великому крамному ряду», якою родина А. володіла з 1690 р. Син Стефана А., *Микола*, у 1744 р. був магістратським писарем.

На плані 1803 р. зазначена садиба (*№* 265) *Матвія* А.[11]

Артемиха

Багата міщанка Софія Романівна Артем'єва, або Артемиха (1708–1811 рр.), прожила довге життя. Історик В.І.Щербина зазначав, що вона як родичка Тупталів успадкувала їхні «грунти», сіножаті, заміське Чернече озеро, хутір на Пріорці. Один з *дерев'яних будинків*

*Туптал*ів її нащадки продали Печерському монастирю на дрова. До Софії А. перейшла і рухомість Тупталів[12]. Срібна чарка із зображенням герба Тупталів (схрещені шабля та спис під зіркою) у XIX ст. потрапила до збирача українських старожитностей В.В.Тарновського[13].

Софія А. прославилася тим, що ще до заснування відомого підприємства Балабух виготовляла для імператорського двору «сухе київське варення» (цукати), яке відзначалося якістю серед подібних виробів подільських міщан, що також претендували на отримання урядового замовлення на постачання солодощів до столиці. Ця жінка, як свідчить М.В.Закревський, вижила під час епідемії чуми 1771–1772 рр.[14]

Ім'я А. ввійшло в історію Києва завдяки її двоповерховому *цегляному будинку*, зображеному на літографії 1848 р.[15], яким М.В.Закревський помилково вважав будівлю біля Житнього ринку. Однак В.С.Іконников правильно визначив «кам'яницю А.» як споруду на розі вулиць Межигірської та Хорівої, що існувала до початку XX ст.[16] У XVIII ст. біля церкви Миколи Притиска існувала «вулиця Артемихина», названа від її будинку, розташованого там[17].

Спадкоємиця А., її племінниця Пелагея, була дружиною архітектора А.І.Меленського.

Балабухи

Перша документальна згадка перебування у Києві родини Б. датована 1733 р., коли лавником магістрату був *Василь* Б. Пізніше він став бургомістром і лишався ним до 1764 р., коли йому було вже понад вісімдесят років.

Григорій Б., брат Василя, у 1743 р. – київський бургомістр, власник хутора з винокурнею, хатою, клунями, коморами, стайнею, льодовнею та садком біля Пріорки[18]. У 1795 р. його коштом у Пріорці перебудована дерев'яна церква св. Георгія та Дмитра[19].

Син Василя Б., *Семен*, у 1742 р. – студент Київської академії, також став бургомістром та «іменитим» громадянином міста. У 1786 р. його обрано «гласним» новоствореної міської Думи.

У 1780–1790 рр. нащадки Василя та Григорія Б., дворяни Семен та *Григорій,* заснували фабрику по виготовленню «сухого київського варення» (цукатів). Цим підприємством, продукція якого експортувалася до багатьох країн світу, родина Б. володіла до 1918 р.[20]

У Харківському художньому музеї зберігається портрет 1790-х рр. брата(?) власників фабрики – купця і магістратського урядовця *Петра* Б., що надійшов після 1917 р. з Церковно-археологічного музею Київської духовної академії[21]. Туди це живописне полотно (яке, за традицією, напевно, був написане з приводу смерті портретованого) могло потрапити з однієї з церков – місця поховання Петра Б. Зять останнього, М.Ф.Берлинський, автор «Опису міста Києва», викладав історію у Головному народному училищі на Подолі, а згодом – у Київській духовній академії.

За «Відомостю обліку дворів...» 1784 р. родині Б. на Подолі належали чотири садиби, зазначені також на плані; 1803 р.: дві – у власності Семена, одна – Григорія та одна – Петра. *Семену* Б. належали *садиби №* 1768 поряд головного магістратського шинку на ринку та *№* 1805 в Притиско-Микільській парафії (на плані 1803 р. – *№* 670 та 703 (771?). *У садибі №* 1649 райці *Григорія* Б., неподалік Воскресенської церкви, був «постоялий двір» (на плані 1803 р. – *№* 500). *Двір №* 1132 *Петра* Б. в Успінській парафії (*№* 646 за планом 1803 р.) був розташований через вулицю від садиби Семена Б. (*№* 1768).

Маєтності синів Семена Б. – Семена, Костянтина та Олександра, зазначені на плані 1803 р. *Олександр* Б. володів двома садибами (*№* 670 та 646). У першій – на розі сучасних вулиць Спаської та Костянтинівської, на

початку XIX ст. він спорудив двоповерховий *цегляний «особняк»*[22]. *Костянтину* Б. належала садиба на Рождественській вулиці, поряд однойменної церкви (№ 722). У власності *Семена* Б. перебували чотири садиби: № 771, 624, 627 та 656. В останній (№ 1488 за «Відомостю обліку дворів...» 1784 р., на той час – у власності С.Рибальського) з 1790-х рр. розташовувалося підприємство по виготовленню цукатів. На плані 1803 р. садибу зображено поряд «старого» Гостиного двору – на перехресті сучасних вулиць Межигірської та Спаської. На її території збереглися фабричні корпуси кінця XIX ст.

Усього на плані 1803 р. на Подолі зазначені дев'ять садиб, частину яких брати Б. втратили у 1827 р., коли їх майно описали і продали з торгів для сплати штрафу за виявлені у їхніх крамницях контрабандні товари[23].

Балики

Уперше прізвище *Павла* Б. серед «замкових міщан» зазначає «Опис київського замку» 1552 р. Його нащадок, *Яцько* (*Іоакінф або Яків*) Б., власник шляхетського герба «Абданк з одмінами», у 1592–1613 рр. – київський війт[24]. Йому належали кілька великих *«плаців»* у центрі Подолу, один – на Святодухівській вулиці, проти *«плацу»* його сина, бургомістра *Созона* Б.[25] Його синами також були купці *Богдан* (Божко) і *Олександр*. Зятя Созона Б., бургомістра Себастіана Брачі (архітектора, автора проектів нового Успінського собору та Миколаївського домініканського костелу) джерела початку XVII ст. називали «майстром з волох». У 1612 р. брати Б. у складі королівського війська разом з іншими киянами брали участь в поході на Москву[26].

Созону Б. належав *«плац Созонівський»* проти Успінського собору, розташований поряд садиби, яка у другій половині XVII ст. перейшла у власність кушнірського цеху (на плані 1803 р. – № 2179).

Олександр Б., київський війт[27], володів *«плацом»* у парафії церкви Миколи Доброго, розташованим поряд *«плацу» Йосипа Ходики.*

Один з Баликів фундував Києво-Печерській лаврі дзвін *«Балик»*[28].

Балики мали тісні родинні стосунки з представниками інших київських фамілій, що очолювали міську «верхівку». Дружиною *Михайла* Б. була Марія Ходичанка, а війт А.Ходика був одружений з Баличанкою.

Барські (Григоровичі-Барські)

Своїм предком родина Б. вважала *Григоровича*, відзначеного шляхетством і гербом «Любеч» за перемогу над прусами у 1195 р.

У 1650-х рр. Іван Б. з синами *Кирилом* та *Григорієм* перебрався з-під Бару до київського «Печерського містечка».

Після 1710 р. *Григорій* Б. переселився на Поділ, у садибу проти Успінського собору, де мешкали і його сини – вихованці Київської академії *Василь* (1701–1747 рр.) та *Іван* (1713–1791 рр.).

Перший з братів уславився як мандрівник по країнах Сходу, автор ілюстрованих мемуарів. Як почесний вихованець Київської академії, Василь Б. був похований біля стіни Богоявленського собору.

Його брат, Іван Б., купець, райця магістрату і міський архітектор є автором проектів багатьох архітектурних пам'яток Подолу: фонтана «Феліціал», Покровської та Набережно-Микільської церков, «старого» Гостиного двору; дзвіниць Катериненської, Петропавловської, Успінської та Царекостянтинівської церков; келій Грецького монастиря, «академічної» бурси, «хлібного магазину» та ін.[29]

У 1770-х рр. у родинному дворі біля Успінської церкви (у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. – № 976) Іван Б. за власним проектом збудував *«кам'яницю»*, яка

на межі XVIII–XIX ст. перейшла у власність І.Хотяновського (його садиба на плані 1803 р. – № 2175). Він також спорудив цегляний будинок купця Ю.Дранчева (на плані 1803 р. – № 2182)[30]. Поховано Івана Б. біля Успінської церкви, відбудовою якої він свого часу керував.

Спадкоємцями Івана Б. стали сини, Григорій, Іван та Олександр. *Григорій* у 1799 р. був надвірним радником, *Олександр* у 1790 р. – Головою Управи київських ремісничих цехів.. «Цегельні» *Івана* Б. на Подолі та на річці Либіді успадкував його син *Яким* – власник садиби з «*мурованим*» *будинком* на розі вулиці Флорівської та «провулку Барського» (на плані 1803 р. – № 2168)[31].

Барщевські

Уперше прізвище Уласа Борщенка (1729–? рр.) зазначав «Сповідальний розпис» Воскресенської церкви за 1762 р.[32]

У 1784 р. купцю Б., члену «Золотої корогви» (кавалерії збройних сил магістрату), за «Відомостю обліку дворів... », належала садиба № 684. У 1803 р. купець Б. володів трьома садибами (на плані 1803 р. – № 253, 338 та 385); остання – «постоялий двір».

Биковські

Перші документальні згадки шляхтичів Биковських-Тишів походять з першої половини XVI ст. У 1566–1573 рр. *Федір Григорович* Тиша-Биковський – київський земський підсудок. Відповідно до «Подимного (податкового) тарифу» 1640 р. родині Тишів-Биковських на Київщині належали 953 «дими»[33]. Про двір міських «тузів» (багатіїв) Биковських на одній з найбільших подільських вулиць у 1640-х рр. згадує Г.Л. де Боплан.

Ян Демидович Б., київський війт (в 1686–1699 рр.), придбав у слободі Нижній Кудрявець двадцять дев'ять дворів, кілька городів та хутір, в якому заснував шинок.

Він також узяв в оренду млин зі ставком на Кудрявському ручаї, від чого місцевість у його верхів'ях дістала назву *Биковщина*, зафіксована на міських планах початку XIX ст. У 1668, 1674 та 1686 рр. Ян Б. придбав на Подолі *три* незабудовані «*плаци*» та *садибу* міщанина Микитовича[34].

Нащадками Яна Б. були син *Федір* та онуки *Василь*, *Леонтій* та *Лев*. Двоє останніх перейшли до козацького стану: Леонтій став опішнянським, а Лев – гадяцьким сотниками. У 1780 р. брати Б. продали родинну нерухомість (двадцять дев'ять дворів на Кудрявці, сім крамниць і *чотири садиби* на Подолі) магістрату. Зокрема, у муніципальну власність перейшов і недобудований десятикімнатний «*будинок Биковський*» (більш відомий як «будинок Петра І»), спорудження якого, згідно з «Рум'янцевським описом», почалося до 1766 р. і було завершене у кінці XVIII ст. за проектом І.Григоровича-Барського коштом міста[35].

Борецькі

Уперше двір священика Воскресенської церкви *Івана* Б. (майбутнього київського митрополита Йова) у документах згадується у 1617 р., коли він придбав у А.Черкасенка «*плац Черкашенніковський*» з будинком[36]. *Дружина* Івана Б. згодом стала ігуменею Богословського монастиря у Верхньому місті. Іван Б. мав також дочку *Євпраксію*, брата *Андрія*, *сестру* та *племінницю*. За заповітом Йова Б. 1631 р. «плац Черкашенніковський», розташований поряд подвір'я Межигірського монастиря, мали успадкувати ченці за умови, що дочка і племінниця митрополита стануть черницями Богословського монастиря[37]. Певно, цю угоду не було дотримано, бо у 1637 р. дочка Йова Б. судилася з Межигірським монастирем за «плац Черкашенніковський»[38].

Представники родини Б. продовжували мешкати на Подолі і у другій половині XVII ст. У 1667 р. на

Межигірській вулиці мала садибу Ї.Сомковичева, другим чоловіком якої був *Роман* Б.[39]

Виговські

У 1640-х рр. шляхтич герба «Абданк» *Євстафій* В. був писарем в уряді київського каштеляна А.Киселя. Перші згадки шляхетської родини В. сягають ще середини XVI ст.[40]

Син Євстафія В., майбутній гетьман *Іван* В., намісник підстарости Луцька (у 1626–1640 рр.) і підписок київської канцелярії (у 1640–1648 рр.), одружився зі шляхтянкою з «сенаторської» родини Оленою Статкевичівною[41]. Крім містечка Бородянки з селами[42], йому належав великий «плац Виговський», обмежений двома узвозами, що з'єднували Верхнє місто з Подолом. Передачу урядом цього «плацу» Братському монастирю[43] можна пояснити тим, що, після поразки гетьмана Івана В., Ю.Хмельницький конфіскував маєтності свого політичного противника і передав церкві.

Власенки-Чишиничі

Уперше прізвище згадується у 1761 р. Тоді садиба покійного бургомістра *Данила* В.-Ч., удовою якого була *Анастасія Тихонович*, була розташована на Спаській вулиці в оточенні дворів урядовців магістрату – бургомістра М.Редуцького, лавника Ф.Ризенка і райці Д.Величка.

Синами Данила були *Іван*, *Федот* та *Роман*. Останньому належали три садиби. Одна, успадкована від батька (№ 1661 у «Відомості обліку дворів...» 1784 р.), розташовувалася у Воскресенській парафії. Друга (№ 1510 за «Відомостю обліку дворів...» 1784 р. та № 382 – на плані 1803 р.) у Спаській парафії йому дісталася від дядька – бургомістра П.Тихоновича. Найбільшим був двір у Притиско-Микільській парафії (№ 1788 за «Відомостю обліку дворів...»). Удовою одного з братів Романа В.-Ч. була *Марфа* – дочка купця С.Киселівського. Її садиба (№ 1138) також зазначена у «Відомості обліку дворів...» 1784 р.[44]

Войничі

Перша згадка садиби бургомістра *Богдана* В., розташованої на Межигірській вулиці – проти Межигірського подвір'я поряд подвір'я Лубенського Мгарського монастиря, датована 1693 р. Не виключено, що його предками були князі Войничі-Воронецькі, серед яких – *Матеуш* Войнич (Война), київський підвоєводій (у 1584–1592 рр.) і київський стольник (з 1592 р.), що у шлюбі з *Анастасією Гуревич* мав сина *Стефана*[45].

Нащадком Богдана В., можливо, був *Павло* В. – київський війт (у 1734–1751 рр.). Він, хоч і мешкав у Воскресенській парафії, заповів поховати себе на цвинтарі церкви Миколи Набережного. Нерухомість померлого (будинок, дві комори на ринку, хутір), за відсутності «прямих» спадкоємців (дочка Павла В. – дружина бургомістра П.Тихоновича, померла бездітною), успадкували його двоюрідні племінники: Підгурські та Москаленки, Федор та Стефан Киселівські[46]. Останній успадкував *двір* Павла В. з «хоромним будуванням», який у 1764 р. продав військовому канцеляристу І.Калинечу[47]. Колишній двір Павла В. на плані 1803 р. – велика садиба № 386 поряд колишнього подвір'я Лубенського монастиря та садиби Киселівських.

Голуби

Підписи шляхтича *Данила* Г. присутні на київських документах з 1630-х рр. Згідно з «Подимним (податковим) тарифом» 1640 р., родина Голубів на Київщині володіла 618 «димами». На Подолі, на Хрещатицькій вулиці – проти церкви Миколи Доброго, Данилу Г. належав «*Голубовський плац*» з будинком[48]. Після 1649 р., коли Данила Г. вбила його челядь[49], «плац Голубовський» його удова(?), *Петронелла* Голубовська, продала Братському монастирю[50].

Гудими

Засновник роду, грек(?) *Петро Левкович*, бургомістр (у 1665 р.)[51], придбав на березі Дніпра «*плац Охрімовський*», на якому спорудив будинок. У 1695 р. він власним коштом відбудував Іллінську церкву. У 1755 р., під час реставрації храму (меценатом якої став онук Петра Г. – київський сотник *Павло* Г.) до церкви прибудовано дзвіницю та приділ св. Іоанна Предтечі[52]. У 1730-х рр. сотник Павло Г. відновив і Воскресенську церкву. У фондах Національного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» зберігається фелон 1740 р. – «вклад» до монастирської ризниці полкового осавула Павла Г.

Портрет 1755 р. купця *Івана Петровича* Г. (батька Павла Г.), який у 1739 р. пожертвував 300 руб. на спорудження Грецької Катериненської церкви[53], зараз експонується у НХМУ.

Протягом XVIII ст. Гудими збільшили родинні маєтності, купуючи нові двори та земельні ділянки. У 1728 р. *Іван* Г. придбав *двір* на «Великій мостовій вулиці» (Набережномикільській) та «*плац*» поряд Іллінської церкви – у вдови вікарія Успінського собору.

У 1745 р. його син *Павло* Г. став власником *садиби* з будинком поряд колишнього «плацу Охрімовського». У 1766 р. йому належали три двори, *два* з них – «*шинкові*» (один – поряд Іллінської церкви). У *садибі* Павла Г. була розташована і «судова ізба» козаків Київської сотні. У 1763 р. син Павла Г., *Михайло*, придбав *двір* з будівлями у гусара Хорватського полку[54].

Братами сотника Павла Г. були *Василь, Йосип* та *Федір*. Останній у 1740-х рр. – іллінський священик. *Василь* і *Йосип* у різні роки були бургомістрами, лавниками та інстигнаторами київського магістрату. *Йосипу* Г., старості церкви св. Бориса і Гліба, належав *двір* з будинком, що згорів у 1766 р., у цій парафії (на плані 1803 р. – № 71)[55].

Синами Йосипа Г. були *Софроній* та *Яків*. Останній (бургомістр, колезький асесор, у 1786 р. – голова Київського губернського магістрату та «іменитий громадянин» міста) до 1791 р. очолював магістратські збройні сили – «міщанський корпус»[56]. У 1780-х рр. йому належав *двір* у Плоскій слободі, який орендував майстер-гончар[57]. *Садиба* Якова Г. була розташована на ринку, неподалік будівлі магістрату (на плані 1803 р. – № 672). Дочка Якова Г., *Олена* (1774–1821 рр.), – дружина київського війта Г.Киселівського, а його син *Василь* у 1797 р. продав батьківський будинок на Духівській вулиці (на плані 1803 р. – № 292)[58].

Відповідно до «Відомості обліку дворів...», у 1784 р. родині Г. на Подолі належали дев'ять садиб: по одній – Йосипу, *Якову* (іллінському священику) та *Івану Федоровичу* – сину настоятеля 1740-х рр. Іллінської церкви Федора Івановича Г. Чотири садиби та двори були у молодшого сина Павла Г., *Івана* – спадкоємця батька та брата *Михайла*: у Іллінській, Спаській, Набережно-Микільській та Притиско-Микільській парафіях.

На *плані* 1803 р. у власності родини Г. зазначені вже десять садиб: № 71, 266, 292, 349, 350, 381, 399, 397, 481 та 672. Колишній «плац Охрімовський» та двір, придбаний у 1745 р. Павлом Г. – садиби № 266 та 350 поряд Іллінської церкви. Власник однієї з них – іллінський священик *Григорій* Г. Садиба № 349, розташована через вулицю від Іллінської церкви, можливо – «шинковий» двір сотника Павла Г. У 1950 р. перед входом до церкви археологи виявили фундаменти з цегли XVII ст., що, можливо, мають відношення до колишньої садиби Гудимів чи до їх «придворної» Іллінської церкви кінця XVII ст.[59] Двір на «Великій мостовій вулиці», придбаний Іваном Г. у 1728 р., на плані – садиба № 381 на вулиці Набережномикільській. Ще три садиби родини Г. поряд Воскресенської та Спаської церков: № 481, 399 та 397. Остання – проти «старого» Гостиного двору і неподалік

садиби Г.Киселівського. Власником садиб у Борисоглібській парафії були Йосип (№ 71), Василь (№ 292), та Яков (№ 672) Гудими.

Павло Іванович Г. (онук Петра Левковича), що перейшов у козацький стан, у 1743–1760 рр. – київський сотник. Одружений з Теклею Євстафіївною – онукою Михайла Грека (Радзицького), фундатора відбудови у 1670 р. Воскресенської церкви. На реставрацію останньої Павло Г. також витрачав кошти. Його дружина передала у спадок сину *Івану* Г. хутір Радзицьких на Куренівці. *Павло* Г. володів винокурнею під Хрещатицькою горою на березі Дніпра. Його старший син, *Михайло*, на землі Кирилівського монастиря у Плоскій слободі заснував винокурню на шість казанів, що виробляла до 1200 відер горілки на рік. *Павлу* Г. та його нащадкам належав і хутір Гудимівка неподалік Білогородки та село Нещерово під Обуховим, де за переправу по «Гудимівському» мосту через річку Стугну на користь сотника з подорожніх збиралося мито.

У 1760 р. Павло Г., вже осавул Київського полку, «передав» сотництво (всупереч козацьким звичаям, за якими усі посади були виборними, а не спадковими) старшому сину – «значковому товаришу» Київського полку Михайлу. Останній у 1772 р., у свою чергу, зробив сотником молодшого брата *Івана* – канцеляриста Генеральної військової канцелярії у Глухові, а сам став «земським комісаром». У 1776 р., після смерті батька, Іван Г. успадкував його частку київської нерухомості. Після скасування російським урядом у 1782 р. в Україні «сотенного поділу» Івана Г. обрано «предводителем» дворянства Київського повіту. Тоді ж він і його нащадки одержали дворянський титул, герб та прізвище Гудим-Левковичів[60].

Гулевичі та Лозки

Єлизавета (Гальшка) Гулевичівна-Лозчина у 1615 р. подарувала двір Братському монастирю. Крім неї, на

Подолі мешкали й інші представники цих шляхетських родин. У 1636 р. у Воскресенській (Спаській?) парафії мали садиби син Єлизавети Г. від другого шлюбу, *Михайло Лозка* та *Григорій Лозка*, а двір її племінниці, *Ганни* Г., у 1618 р. розташовувався поряд церкви Миколи Доброго[61]. Садиба *Катерини Лозчанки*, дружини новгород-сіверського «ловчего» Бориса Грязного, у 1630-х рр. була розташована на Духівській вулиці[62].

Давидовський

Яків Д., що походив з козаків Ічні на Чернігівщині, у 1757 р. переїхав до Києва, де одружився і придбав *будинок*. До цього він служив канцеляристом у полковому суді Прилук та у Генеральній гетьманській канцелярії у Глухові. У «Відомості обліку дворів...» 1784 р. садиба Якова Д. (№ 1133) – поряд двору П.Балабухи на ринку (№ 1132; на плані 1803 р. – № 646). В анотації до плану 1803 р. прізвище Д. вже відсутнє.

У 1761 р. урядники київського магістрату подали скаргу на некомпетентність писаря Якова Д., який «...не знав магдебурзького права і не вмів читати польською і латинською мовами». Через це переклади документів з магістратського архіву виконував священик Успінського собору І.Леванда. Однак Якова Д. не усунули з посади писаря. Під час «конфронтації» 1754–1766 рр. війта І.Сичевського з київським магістратом Яків Д. став на бік останнього[63].

Доброгорські

У першій половині XVIII ст. з Польщі (кордони з якою проходили по ріці Ірпеню) приїхав шляхтич *Григорій* Д. з синами *Федором* та *Іваном*. Останній почав служити в Угорському гусарському полку, а Федір Д. одержав міщанський статус і став урядником, а згодом – шафарем магістрату та осавулом магістратської «Золотої корогви». У 1748 р. він звинуватив сотника П.Гудиму у

порушенні суспільного порядку, за що того заарештували і за наказом Таємної канцелярії побили батогами на київській гауптвахті[64].

Будинок Федора Д., один з кращих на Подолі, магістрат резервував для іноземних послів, що часто прибували до Києва. У другій половині XVIII ст. цей будинок (у якому мешкали «вищі чини» гусарських полків, розквартированих на Подолі) прийшов у занепад[65]. Садиба Федора Д. у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. зазначена за № 1080, а на плані 1803 р. – двір його нащадка, *Максима* Д. (№ 340).

Домонти

Двір князя *Григорія Васильовича* Д. (?–1598 рр.), одруженого з Аполлонією Федорівною Тишанкою-Биковською, у 1571 р. був розташований поблизу церкви Миколи Доброго. Його батька(?), *Василя Васильовича* Домонта-Черкашеніна, згадує «Опис київського замку» 1552 р.[66], як і «панів» Тишів – предків дружини Григорія Д. Крім маєтностей на Подолі, князям Григорію та *Василю* Д. належали села на Київщині, зокрема Домонтове[67].

Іщенки

Зять ювеліра Олексія І. – цехмістр київського «срібницького» цеху Ф.Коробка, спорудив у першій чверті XIX ст. на сучасній вулиці Сагайдачного, 20 «будинок Коробок», що зберігся до нашого часу. Олексію І. належали три садиби поблизу церкви Миколи Доброго, одна – «*постоялий двір*» з двоповерховим житловим будинком (на плані 1803 р. – № 75), цегляні льохи і цоколь якого (розташовані під кутом до сучасної вулиці Сагайдачного, 27-б) пережили пожежу 1811 р. Довідник «Київ»[68] називає цю споруду, всупереч анотаціям до плану 1803 р., «будинком Балабух»[69], хоча останні стали власниками цієї садиби лише після 1811 р. *Другий будинок* Олексія І. (на плані 1803 р. – № 154) розташовував-

ся через Рождественську вулицю від «постоялого двору», а *третій* (дерев'яний, на цегляному фундаменті) – поряд цвинтаря церкви Миколи Доброго[70].

Киселівські

Своїм предком міщани К. вважали *Адама* К. – київського воєводу у 1649–1653 рр. Однак він не мав синів, а лиш племінників. Тому якщо К. і були його нащадками, то непрямими.

Вперше прізвище міщанина *Івана* К. (або Киселя) згадується у 1695 р. На той час його *двір* розташовувався на Духівській вулиці неподалік Борисоглібської церкви[71]. Наступна згадка представників родини К. датована 1751 р. У цьому році *Стефан* та *Федір Григоровичі* К. стали спадкоємцями свого двоюрідного дядька – війта П.Войнича. Другим їх дядьком був ювелір М.Коробка. Стефан К. володів садибою П.Войнича до 1764 р., а потім продав її козаку І.Калинечу[72]. У «Відомості обліку дворів...» 1784 р. двір останнього (№ 1504) – велика (608 кв. сажнів) земельна ділянка. На плані 1803 р. колишній двір П.Войнича, ймовірно – садиба № 382 *Івана* К., розташована поряд колишнього двору Стефана К. (№ 383).

В 1784 р., відповідно до «Відомості обліку дворів...», дружина та дочка Стефана К. – удови *Агрипина* та *Марфа*, мешкали на Набережномикільській вулиці, у садибах своїх покійних чоловіків. Марфа (у першому шлюбі – Власенкова-Чишиничева, у другому – Квятковська) – неподалік батьківського двору (№ 1147).

Братами Марфи були купці *Іван* та *Василь*[73]. На плані 1803 р. двір останнього – № 2191. Івану К. у кінці XVIII ст. належала садиба у Воскресенській парафії, успадкована його сином, *Григорієм*. У 1826 р. Івана К. урочисто поховано в Успінській церкві[74].

Григорій К. (1772–1841 рр.) – купець І гільдії, надвірний радник, бургомістр, останній київський війт (у 1826–1835 рр.). На початку XIX ст. він власним

коштом утримував магістратський двір «кінної пошти» (поштову станцію). На плані 1803 р. цей двір (№ 395) зазначено неподалік садиби Григорія К. (№ 318), одержаної від батька. У 1815 р., за зразкове утримання поштової станції, бургомістра Григорія К. нагороджено урядовою золотою медаллю, а у 1833 р. – орденом Анни III ступеня за організацію охорони Києва під час польського повстання[75]. Дружиною Григорія К. була О.Гудим-Левкович (1774–1821 рр.), дочка бургомістра Я.Гудими. До 1806 р. подружжя у своїй садибі (на плані 1803 р. – № 318) на розі ринку і Набережномикільської вулиці збудувало цегляний двоповерховий *будинок* на трьох льохах, у якому під час контрактових ярмарків розташовувалися кращі крамниці. На фундаментах колишнього будинку Григорія К. (зруйнованого у 1919 р. під час обстрілу Києва і розібраного у 1924 р.) у 1933 р. споруджено будинок культури, що зараз має назву «Славутич».

У 1800 р. Григорій К., крім житлового двору, одержав від батька і садибу з дерев'яними будівлями на Набережномикільській вулиці (на плані 1803 р. – № 318 та 383). У останній після 1797 р. збудований дерев'яний *флігель* на цегляному фундаменті (що пережив пожежу 1811 р., через що одержав назву «Останець»), льохи і цоколь якого збереглися у більш пізній споруді (вулиця Г. Сковороди, 9). Крім двох садиб, Іван К. передав у спадок сину п'ять дворів, три незабудовані земельні ділянки у Іллінській парафії на березі Дніпра (№ 379, 380, 383, 634, 761 та 269–271 на плані 1803 р.) та кілька крамниць у «новому» Гостиному дворі[76]. Григорія К. поховано на Щекавицькому кладовищі поряд дружини – біля церкви Всіх Святих, на спорудження якої він жертвував кошти[77]. Нащадками Григорія К. були його сини, *Григорій* та *Андрій*.

Конашковичі

Перша згадка про двір *Семена* К., київського війта (у 1584 р.)[78], міститься в «Описі київського замку» 1552 р.

Садиба його сина, *Артема Семеновича* К., також війта (у 1620–1627 рр.), була розташована поблизу церкви Миколи Доброго – на вулиці Конашківській, назва якої існувала до кінця XVII ст.[79] Дуже обережно можна припустити, що київські Конашковичі були родичами гетьмана «реєстрового» козацтва, П.Конашевича-Сагайдачного. Деякі факти з біографії останнього вказують на тривале мешкання на Подолі: вчителювання у родині київського підвоєводія і земського судді Я.Аксака; одруження з киянкою Анастасією Повчевською (Настею Горовою); участь у спорудженні Василівської, Свято-Духівської та Богоявленської церков (у останній гетьман у 1622 р. заповів себе поховати); підтримка київського Богоявленського братства; сприяння висвяченню у 1620 р. на київського митрополита, настоятеля Спаської церкви і першого ректора братської школи (у 1615–1618 рр.) І.Борецького. Припущення про родинні стосунки Конашковичів і П.Конашевича – лише гіпотеза, заснована на подібності прізвищ та факті, що вони були сучасниками і мешкали на Подолі.

Гетьман П.Сагайдачний. 1622 р.

Кувічинський

Герасима Романовича К. (1721–? рр.) згадує «Сповідальний розпис» Воскресенської церкви за 1762 р. Його предками могли бути шляхтичі *Кувечинські-Болотовичі*, що на початку XVI ст. емігрували в Україну з Московщини.

У 1761 р. шафаря магістрату Герасима К., разом з бургомістром В.Балабухою, шафарями Й.Козельським та М.Коробкою, лавником І.Скребницьким, писарем Я.Давидовським, міщанами А.Андрієвим та С.Балабухою, арештували київські козаки на чолі з сотником М.Гудимою та відправили до Глухова, де К.Розумовський влаштував їм допит і позбавив урядових посад і привілеїв. Цей арешт став наслідком боротьби у Києві між гетьманською і магістратською владою. Однак невдовзі в'язнів звільнили, повернули до Києва та відновили у правах[80]. За «Відомостю обліку дворів...» у 1784 р. Герасиму К. належали дві садиби (№ 1208 та 1644, на плані 1803 р. – № 2360), остання – у Воскресенській парафії.

Кучинські

Уперше поручника замкового гарнізону *Матвія* К. зазначає «Опис київського замку» 1552 р. У 1621 р. його дочка, черниця *Катерина* К., продала Братському монастирю великий «плац Кучинський», розташований під горою, у місцевості «Скольники», проти церкви Різдва[81].

Лакерди

Походили з греків. Уперше це прізвище згадується у 1726 р.[82] В другій половині XVIII ст. на Подолі мешкали *Пилип* та *Іван* Л. Останній (?–1788 рр.), батько двох дочок, володів дерев'яним *будинком* на мурованих льохах та крамницею на ринку, у «Великому ряду»[83].

Пилипу Л., купцю І гільдії та «іменитому громадянину» міста, на початку XIX ст., крім *двох дерев'яних*, належали і *два «кам'яних»* будинки. Один з них (на плані

1803 р. № 308) – двоповерховий, на льохах. Другий цегляний будинок (на планах Подолу 1800 р.[84] та 1803 р. – № 300) розібрано після пожежі на ринку 1808 р. для вивільнення місця під будівництво «нового» Гостиного двору[85]. Його фундаменти виявлені археологами у 1972 р. на Червоній площі[86]. Як компенсацію, Пилип Л. одержав від магістрату спочатку цегляний двоповерховий будинок ковальського, а коли той згорів у 1811 р. – кушнірського цеху. За розмірами і вартістю обидві цехові споруди приблизно дорівнювали зруйнованому будинку. Після пожежі 1811 р., крім колишнього цегляного двоповерхового будинку кушнірського цеху, у Пилипа Л. були також два «постоялих» двори та кілька крамниць у «новому» Гостиному дворі. Якщо у 1784 р., відповідно до «Відомості обліку дворів...», Пилип Л. володів трьома дворами (№ 990, 991 та 1096), то на початку XIX ст. – вже чотирма (на плані 1803 р. – № 237, 308, 2184 та 2185).

Виявилося, що заощадження Пилип Л. нажив нечесним шляхом – привласнив значні суми грошей як війт (у 1813–1814 рр.) і голова міської «банківської казни» (у 1811–1826 рр.). Остання зникла при пожежі 1811 р. разом з бухгалтерською документацією та розписками вкладників. По смерті Пилипа Л., у 1826 р. до суду були притягнені його сини, бургомістр Антон (1779–? рр.) та лавник Іван (1789–? рр.), які не змогли довести законність формування родинного капіталу[87].

Маркевичі

Уперше садиба *Пилипа* М. з будинком і палітурною майстернею (розташована на «плацах» Братського монастиря у парафії церкви Миколи Доброго) згадується в 1720-х рр. Йому також належав «постоялий двір» у Іллінській парафії, «книгопродажна» крамниця на ринку у «Грецькому ряду» та винний льох, орендований у Печерського монастиря. Його син, палітурник *Яків* М. (?–1787 рр.), продовжував мешкати у батьківській садибі[88].

Мефедовичі

Прізвище київського війта *Кирила* М. у писемних джерелах з'являється в 1570 р.[89] Наступні згадки представників родини М. датовані 1633–1641 рр., коли *Самійло* М. (?–1644 рр.) був «субделегатом» київського війта[90]. У 1656 р. брати *Семен* та *Кирило* М., що мешкали у приході Воскресенської церкви, подарували храму напрестольний хрест (зараз – у НМІУ). Два городи одного з них, бургомістра М., у 1693 р. розташовувалися «за брамою Воскресенською»[91].

Митковичі

Засновник роду – торговець сукнами *Федір* М. користувався печаткою з родинним гербом. Після чуми 1572 р. усю родинну нерухомість (три великі будинки, кілька крамниць та дві «муровані» комори поряд Успінського собору) успадкували малолітні *Федір* (?–1604 рр.) та Єфросинія Митковичі[92]. Частина цих маєтностей після шлюбу останньої з В.Ходикою перейшла до родини Ходиків. У 1624 р. «муровані» комори на ринку та «плац Митковичівський» *Лючія* М. – дружина пирятинського старости М.Яницького та дочка бургомістра Федора М., продала Братському монастирю[93]. Садиба її батька у 1615 р. межувала з двором Є.Гулевичівни, подарованим Братському монастирю[94].

Митюки

Перший з відомих представників родини, Никифор М. (1705–1792 рр.), похований на Щекавицькому кладовищі[95]. Його сину, райці магістрату і купцю І гільдії *Єфиму* М. належали садиби в Кожум'яцькому яру, у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. зазначені за № 1336, 1348, 1360 та 1368 (на плані 1803 р. відповідно – № 1893, 1995, 2173 та 2072). Ці ж двори вказані і у переліку 1817 р. садиб Кожем'яцької частини Києва[96]. На документах 1770-х рр. зберігся відбиток особистої шляхетської печатки Єфима М.[97]

Ще один двір (№ 1349 за «Відомостю обліку дворів...») у Кожум'яцькому урочищі у 1784 р. належав *Василю* М., брату(?) Єфима М. (на плані 1803 р. – № 2073).

Могилевці

У «Відомості обліку дворів...» 1784 р. під №№ 864 та 890 зазначені садиби *Івана* та *Артема* М. Останній, цехмістр шевського цеху, у 1770–1780-х рр. подарував для зібрань шевців дванадцять срібних чарочок та срібний келих із зображеннями козака з мушкетом і жовніра[98].

Садиби Артема та Івана М. розташовувалися поряд церкви Миколи Доброго, старостами якої вони були у 1754 та 1803–1807 рр.[99]

Мошенні

У 1636 р. удова бургомістра Григорія М., Ївга, заповіла Межигірському монастирю садибу, розташовану поряд монастирського подвір'я. Її онуком був райця Арефа Попович, син(?) священика однієї з подільських церков. До найближчого оточення Ївги М. належали війт Й.Ходика, пані Лозчина (дружина М.Лозки – сина(?) Є.Гулевичівни) та Григорій Лозкович, яких вона згадувала у заповіті[100].

Полоцькі

Засновником родини, можливо, був *Митко* Полоцко, двір якого зазначає «Опис київського замку» 1552 р. З цієї родини походили два київські війти – *Данило* (у 1660–1667 рр.) та *Дмитро* Данилович (у 1699–1734 рр.)[101]. Двір сестри(?) останнього, *Марії Полоцківни* (? – до 1722 р.) у 1683 р. розташовувався в центрі Подолу, неподалік садиби Дмитра П.[102] Від двох шлюбів (перший – з переяславським війтом)[103] вона мала синів – *Петра* Луцкевича і *Василя* Ризенка, які успадкували родинну нерухомість[104].

Рибальські

Походили з ніжинських греків. Уперше прізвище Р. з'являється у 1708 р. Того року староста Успінського собору *Іван Миколайович* Р. подарував храму напрестольний хрест[105].

У 1765 р. його нащадок – *Іван* Р. з синами *Стефаном*, *Семеном* та *Георгієм* (*Юрієм*) орендував «плац» у Рождественської церкви[106].

У 1751 р. на розі вулиць Введенської та Межигірської, неподалік Великої Рибальської вулиці, був розташований двір *Сави* Р.-молодшого[107].

Семен Іванович Р. (?–1784 рр.) – лавник, медовий шафар та «бунчуковий товариш», у 1753 р. придбав двір (у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. – № 1203; на плані 1803 р. – № 2116) на Притискомикільській вулиці, розташований поряд садиби Р.Тихоновича – священика церкви Миколи Притиска[108]. На цій же вулиці, поряд свого власного «*шинкового двору*», він купив *садибу* у нащадків райці М.Воронковича і у 1774 р. продав її шевському цеху під «корчемний двір» (зазначений у «Відомості обліку дворів...» 1784 р.)[109].

У 1784 р., відповідно до «Відомості обліку дворів...», братам Р. належали п'ять садиб: по одній – *Стефану* та *Георгію* Р. (№ 1484 та № 1164, на плані 1803 р. – №№ 695 та 317). Трьома дворами володів *Семен* Р. Його «*шинковий двір*» був розташований у садибі № 1198 (на плані 1803 р. № 2172), поряд, «корчемного» двору» шевського цеху. В обох «шинкових дворах» у останній чверті XVIII ст. за проектами архітектора І.Григоровича-Барського споруджені два цегляні будинки. «*Постоялий двір*» *Семена* Р. перебував у садибі № 1211 (№ 2108 на плані 1803 р.). Його *житловий двір*, придбаний у 1753 р. (№ 1203 у «Відомості обліку дворів...», № 2116 – на плані 1803 р.), розташовувався між садибою священика Р.Тихоновича та цегляним «шинком» шевського цеху (на плані 1803 р. – № 2172). Після смерті Семена Р. будівлі цього двору

поділили його удова та брат: їй дісталися стайня, сінник, дві комори, а *Георгію* Р. – «кам'яниця» на льохах[110].

Георгій Р., колезький асесор та війт (у 1797–1813 рр.), після смерті братів одержав більшість родинної нерухомості: три садиби та «постоялий двір» (№ 306, 317, 660 та 2172 на плані 1803 р.). У садибі № 306 був розташований його одноповерховий *дерев'яний будинок* на цегляному фундаменті, що згорів у 1811 р.[111] Два колишні будинки *Стефана* Р. у 1803 р. перейшли у власність С.Балабухи.

На початку XIX ст. *Георгій* Р. збудував одноповерховий *цегляний будинок* на Печерську, неподалік ринку і дерев'яної Володимирської церкви[112], на вулиці, яка відтоді називалася Рибальською. Цей будинок, відбудований після пожежі 14 червня 1811 р., успадкував син Георгія Р., *Іван*. Помер Георгій Р. в 1813 р., у віці 68 років, і похований на Щекавицькому кладовищі, біля західної стіни церкви Всіх Святих, на будівництво якої він жертвував кошти[113].

Ризенки

В 1729 р. у Воскресенській парафії мав садибу син М.Полоцківни – купець *Василь* Р. Вона межувала з «куничним плацом» Д.Полоцького та двором купця Л.Величка[114].

Ім'я сина Василя Р., *Федора* (1719–? рр.), лавника магістрату, зазначене у «Сповідальному розписі» Воскресенської церкви 1762 р.[115] У «Відомості обліку дворів...» 1784 р. вказані чотири садиби його нащадків. Одна з них (№ 94) присутня і у переліку 1779–1784 рр. дворів Рождественської парафії[116]. Дві садиби (№ 809 та 1643) у 1784 р. розташовувалися у Воскресенській, а четверта (№ 1766) – в Успінській парафіях (на плані 1803 р. – № 759, 484 та 508).

Сичевські

Перша згадка прізвища С. датована 1699 р., коли батько і син, *Мартин* і *Стефан* С. (старший лавник та райця магістрату), брали участь у обранні війтом Д.Полоцького. Пізніше *Стефан* С. прийняв духовний сан і став священиком Спаської церкви, а згодом – подільським протопопом.

Нащадками Стефана С. були сини *Василь*, *Федір*, *Яків* (?–1763 рр.) та онук *Мартин*. Двоє останніх були настоятелями Преображенської (Спаської) церкви. Цьому храму *Яків* С. у 1761 р. подарував дискос (зараз – у Національному історико-культурному заповіднику «Києво-Печерська лавра»). *Мартин* С. успадкував батьківський «куничний» двір, придбаний у 1754 р. у міщанина Євстафія Назаровича. У 1784 р., за «Відомостю обліку дворів...», йому належали дві садиби (№№ 1621 та 1677) поблизу Спаської церкви.

Брата(?) Якова, *Івана* С., секунд-майора імператорської лейб-гвардії, у 1754–1766 рр., за особистого сприяння гетьмана К.Розумовського, призначено київським війтом. Такий тиск «згори» магістрат сприйняв вороже: адже Іван С., хоч і походив з міщанської родини, довго жив у Петербурзі і не був знайомий з міським життям. Призначення (а не обрання) війта суперечило нормам «магдебурзького права». До того ж війт зайняв «прогетьманську» позицію і не зважав на інтереси міщан, в першу чергу урядовців магістрату. Тому Іван С. не знаходив «спільної мови» з магістратом. Коли це протистояння досягло апогею, Івана С. постановою уряду було усунено з посади війта[117]. *Дерев'яний будинок* Івана С. у 1763 р. вважався одним з кращих[118]. «Відомость обліку дворів...» 1784 р. зазначає садибу (№ 1501) удови(?) Івана С., а план 1803 р. – садиби *Мини* С. (№ 368, 369 та 528).

Солтановичі (Ал-беї)

Засновник родини, вірменський купець *Солтан* Ал-берич (Ал-бей), у 1492 р. одержав від уряду землі на Лівобережжі Дніпра та містечко Халеп'є під Києвом. У 1507 р. він – урядовий «товмач». Будинок «Єлбея» зазначає «Опис київського замку» 1552 р. Деякі зі шляхтичів *Солтановичів-Халепських* (або *Ал-беїв*) – нащадків С.Албея, ще у XVII ст. вважалися вірменами. Один з них, *Федір* Х., у 1622 р. був опікуном вірменської церкви Діви Марії[119].

З Солтановичів походили *Іван* С. – у 1575 р. «зем'янин» Київського повіту; *Федір* С. – у 1585 р. володимирський земський писар; *Іван* С. – у 1620 р. староста плесецький; *Олександр* С. – у 1622 р. намісник київського воєводи[120]. У першій чверті XVII ст. на вулиці Гнилій був розташований двір *Марії* Ал-беївни (у заміжжі – Товчихіної)[121].

У 1660 р. київський полковник В.Дворецький заборонив вірменам (за сприяння гетьмана І.Виговського) повертатися до своїх осель. В 1666 р. колишню садибу С. поряд церкви Миколи Притиска одержав козацький сотник С.Туптало[122].

Стіматі

Уперше *двір* грецького купця *Астаматіоса Миколайовича Стіматі* (або, як його звали у Києві, Антона Миколайовича) під горою Уздихальницею згадується у 1690 р.[123] Його другий *двір* розташовувався на Борисоглібській вулиці, поряд садиби грека Гордія Голови та навпроти «Воронічевського плацу» Братського монастиря[124]. У 1738 р. члени київської грецької громади придбали у Астаматіоса С. цей двір та переробили його дерев'яний будинок у грецьку Катериненську церкву, невдовзі замінену цегляною[125].

Крім двох садиб (під Уздихальницею та на Борисоглібській вулиці) Астаматіосу С. у 1738 р. належав *двір*

біля Флорівського монастиря, на вулиці Чорна грязь, придбаний ним у грека Сави Трапезундського[126].

Сулима

У 1623 р. шляхтич *Криштоф* Сулимовський (Сулима) подарував ченцям-бернардинам «*плац*» поряд церкви Миколи Доброго для влаштування там монастиря[127]. Другий «*плац*» (що межував з «плацами» шляхтичів Виговських, Сущанського-Проскури та Д.Голуба), розташований біля узвозу з Верхнього міста на Поділ, Криштоф С. у 1632 р. продав Братському монастирю[128].

Сущанські-Проскури

Перша згадка прізвища *Проскури* міститься у замковому «Описі» 1552 р. «*Плац*» його нащадка, шляхтича *Федора* Сущанського-Проскури (у 1615–1647 рр. – київського земського писаря)[129], на Гнилій вулиці, поряд дворів вірмен М.Ал-беївни (Товчихіної) та В. і М.Хурсовичів (Курцевичів), у 1642 р. перебував у власності монастиря бернардинів[130].

У 1657 р. *Данило* Сущевич, нащадок Федора С.-П., придбав на Гнилій вулиці «*плац*» поряд дворів аптекаря Мартина та покійного шляхтича Д.Голуба. У 1677 р. власницею цього «плацу» була *Марія* Сущанська[131].

Тадрини

Перша згадка перебування на Подолі представників цієї родини стосується *Федора* Т., київського війта (у 1620 р.)[132]. Війтами були і його нащадки: *Федір-Ждан* Т. (у 1667–1677 рр.) та *Ждан* (*Іван*) *Федорович* Т. (у 1677–1687 рр.)[133], який у 1677 р. відбудував дерев'яну церкву Миколи Набережного[134]. Останній, за словами киян, що скаржились на нього царю, «...чоловік злий та лукавий», жорстоко розправлявся з непокірними міщанами, а його жінка через ревнощі наказала забити до смерті кількох дружин бургомістрів. Через це уряд усу-

нув Ждана Т. з посади війта, а *п'ятдесят* війтівських *дворів* і садиб на Подолі одержав його брат, *Герасим* Т.[135] Однією з цих садиб, «землею Тадринівською» (на плані 1803 р. – № 2188) поблизу Флорівського монастиря, на вулиці Чорна грязь, з 1739 р. володів Видубецький монастир. У 1725 р. в Добромикільській парафії була розташована садиба *Анастасії* Т., дружини одного з представників родини Т.[136]

Тихоновичі

Свій родовід Тихоновичі починали з бабки *Тихона Давидовича* (що жив у другій половині XVII ст.) – *Ганни Юркової Іванічевої*, власниці *двору* біля церкви Миколи Притиска. Уперше її ім'я згадується в 1577 р. у зв'язку з купівлею Г.Юрковою у В.Солтановича сіножаті за річкою Почайною[137]. Можливо, Г.Юркова і В.Солтанович були сусідами, тому і підписали вигідну їм обом угоду. До того ж одна з садиб Солтановичів (з 1666 р. – сотника С.Туптала) розташовувалася поблизу церкви Миколи Притиска, де і двір Г.Юркової та садиба її нащадка – Романа Т., священика церкви Миколи Притиска.

Спадкоємцями Тихона Давидовича стали син *Іван* Т. і онуки, *Іван* (?–1725 рр.) та *Василь* (?–1721 рр.). Останній у шлюбі з *Оленою Василівною* мав трьох синів – *Петра* (?–1763 рр.), *Романа* (? – до 1784 р.) та *Федора* (?–1750 рр.) та двох дочок, *Дар'ю* та *Анастасію*.

Петро Т., багатий купець і бургомістр, у 1711 р. відбудував церкву Різдва. Разом з дядьком Іваном він привозив з Польщі (зокрема, з міста Шльонська) різний крам. Обидва шлюби Петра Т. (з *Агрипиною*, дочкою війта П.Войнича, та з *Христиною Мануйловою*) були бездітні.

Від дядька Петро Т. успадкував «дідичні» *двір* у Притиско-Микільській парафії та *сіножать* за Почайною (якими, можливо, володіли ще Г.Юркова та Тихон Давидович), «*плац*» на «Великій мостовій вулиці» (Притискомикільській) поряд *двору*, придбаного в 1749 р.

у П.Войнича. Іван Т. передав племіннику також *крамницю* в «Кушнірському ряду» на ринку та *хутір* на Куренівці.

У 1753 р. Петро Т. придбав поряд «*ґрунту*», успадкованого від батьків, невеликий *двір* у парафії церкви св. Костянтина та Олени.

Після смерті *Федора,* похованого біля церкви Миколи Притиска, Петро Т. успадкував братову частку: *два «городні плаци»* за Воскресенською брамою та *комору* на ринку у «Великому ряду».

Сестри Петра Т., *Дар'я* та *Анастасія* (дружини ювеліра І.Равича та купця Власенка-Чишинича) дістали у посаг *по «плацу»* та *по коморі* на ринку, у «Ряду великоруських купців». Дар'я Равич померла бездітною, напевно, не мав дітей і Роман Т. Тому саме сини і дочки Анастасії Власенко-Чишинич стали спадкоємцями Петра Т., який також не мав нащадків.

Після смерті Петра Т. його друга дружина успадкувала хутір на Куренівці та два «куничних» двори (у Притиско-Микільській та Царекостянтинівській парафіях). Іншу родинну нерухомість за рішенням суду одержали племінники і племінниці Петра Т.: Роман, Іван та Федот Власенки-Чишиничі, Тетяна Григоровичева, Агафія Силенко-Нечаєва та Анастасія Галчевська[138].

У «Відомості обліку дворів...» 1784 р. зазначений двір (*№* 1200, на плані 1803 р. – *№* 2775) удови колишнього бургомістра та священика церкви Миколи Притиска, *Романа* Т. Цю садибу, розташовану неподалік церкви, можна визначити як «дідичний» двір Г.Юркової. Його Роман Т. як останній, прямий нащадок Т., успадкував після смерті батьків, дядька та братів.

Торновіоти

Грецький купець *Микола* Т. переселився до Києва з м. Бендери. У 1686 р. він мешкав з *дружиною*, *сином*

та *братом Семеном* у садибі поряд церкви Миколи Доброго[139].

Разом із сусідом, греком М.Малбастом, Микола Т. займався закордонною торгівлею. Зокрема, у 1684 р. вони привезли «венеційські» окуляри та скляне намисто, тканини, ножі, харчові приправи, чотки, географічні карти, бритви, ікони, «вроцлавські» чубуки для люльок, віденську каву, європейські рушниці та панцирі[140].

У 1685 р. коштом Миколи Т. на фундаментах вірменської церкви Діви Марії, знищеної пожежею 1651 р., збудовано «придворну» (домову, родинну) дерев'яну церкву Покрови[141]. На початку XVIII ст. удова Миколи Т. передала її місту, після чого храм став прихідським.

У 1725 р. у колишній садибі Миколи Т. (обраній для цього майстром Мануфактурколегії Й.Фігнером) засновано державний «шовковий двір» з дерев'яними приміщеннями для переробки шовку-сирцю. У 1735 р. його об'єднано з приватним шовковичним садом греків Степана Михайлова та Івана Дирея, утвореним у 1729 р. Однак цей «шовковий завод» через збитковість після смерті І.Дирея у 1743 р. був ліквідований[142]. У колишній садибі Миколи Т. в 1797–1799 рр. був споруджений «старий» Контрактовий будинок[143].

Нащадкам Миколи Т., *Семену*, *Івану* та *Степану Івановичу,* на Подолі належали три двори. «Бунчуковий товариш» *Іван* Т. (? – до 1747 р.) був одружений з *Меланією Дмитрівною*, дід якої – грек Афанасій Григорович, у 1650-х рр. приїхав до Києва з Македонії[144]. У 1784 р., за «Відомостю обліку дворів...», ювеліру *Степану* Т. (?–1795 рр.) – колишньому канцеляристу Генеральної військової канцелярії, належали садиби *№* 852 та 992. Перша – через вулицю від колишньої садиби Миколи Т., друга – біля двору П.Лакерди (*№* 2185 на плані 1803 р.). *Родіону* Т. в 1784 р. належала садиба в Успінській парафії (на плані 1803 р. – *№* 296).

Туптали

Сава Т. (1599–1703 рр.) походив з міщан м. Макарова на Київщині. У 1650-х рр. він вступив до Макарівської козацької сотні і незабаром став сотником. У 1666 р. його родина переїхала на Поділ і оселилася у колишній садибі Солтановичів, поряд церкви Миколи Притиска. У 1671 р., під час військового походу, Сава Т. під м. Бишевом потрапив у польський полон, з якого його, з поваги до похилого віку, у 1674 р. звільнив гетьман Я.Собеський.

Саву Т., київського сотника (з 1686 р.), разом з дружиною поховано у Троїцькій (Кирилівській) церкві. У 1703–1760 рр. над могилою сотника був його портрет, копія якого зараз перебуває у НХМУ.

Три дочки сотника – *Памфілія*, *Февронія* та *Параскева*, стали черницями та ігуменею Йорданського монастиря на Плоскому. *Син Данило* (у чернецтві Дмитро), вихованець Київської академії – чернець (а згодом ігумен) Кирилівського монастиря, пізніше – митрополит Ростовський, канонізований як св. Дмитро Ростовський. У своїх записах Данило Т. згадував родинну «*кам'яницю*» поряд Притиської церкви. Цю одноповерхову єпоруду, подаровану храму у 1710 р. ігуменею Йорданського монастиря Параскевією Т. під парафіяльну школу, у 1840-х рр. розібрав власник садиби, у якій вона на той час перебувала[145].

Усовичі

Купцю та райці магістрату (у 1791 р.) Кузьмі У., нащадку(?) *зем'янсько-боярської родини* Київського воєводства середини XVI ст., у кінці XVIII ст. належали два будинки і *дві крамниці*. У 1784 р., за свідченням «Відомості обліку дворів....», один з цих *будинків* (№ 1467) був розташований поблизу «будинку Петра І». Другий (відомий як «будинок Мазепи»), рік спорудження якого невідомий, у 1808 р., після смерті удови

Кузьми У., перейшов до купців Покровських. Не виключено, що саме Кузьма У. спорудив його, бо, відповідно до «Відомості обліку дворів...», у 1784 р. йому належав лише один будинок – у Притискій парафії. Отже, другий був споруджений (або придбаний) вже після 1784 р.

Спадкоємці Кузьми У. – *три дочки* (одна – дружина дворянина Й.Новицького) та *син*, студент Петербурзької медико-хірургічної академії[146], втратили частину родинного майна, проданого за борги.

Хмельовичі

Перша згадка існування на Подолі садиби *Богдана* Х. міститься у замковому «Описі» 1552 р. Його син, *Петро*, користувався шляхетським гербом «Rozmiaru»[147]. У 1612 р. купець *Стефан* Х. у складі королівського війська брав участь у поході на Москву[148]. У 1623 р. будинок покійного *Богдана* Х. розташовувався на Воскресенській вулиці[149].

Представникам родини належали й інші земельні ділянки: не дарма одна з вулиць біля Братського монастиря, де у першій половині XVII ст. були розташовані кілька їхніх «плаців», називалася Хмельовською.

У першій половині XVII ст. два «плаци» на Духівській вулиці належали купцю *Ничипору* Х.[150], якого дослідник І.Каманін вважав дядьком(?) гетьмана Б.Хмельницького[151].

Дружині *Пахома* Х. (двір якого перебував у Воскресенській парафії) – дочці фастівського війта Катерині Рончкевичівні, належав великий «плац» біля Успінського собору, в 1657 р. проданий нею кушнірському цеху[152].

Ходики

Уперше прізвище *Василя Федоровича* Ходики-*Кобизевича* (?–1616 рр.) та його двоюрідного брата, райці *Устима* Фіца Кобизевича (?–1578 рр.), що походили з вихрещених татар Мозиря, зазначав «Опис київського

замку» 1552 р. Пізніше на Поділ переїхали брати Василя Х. – *Федір* та *Йов*, а їхня *сестра* вийшла заміж за київського райцю М.Жолнеровича. За участь у Лівонській війні (1579–1581 рр.) брати одержали спадкове шляхетство, а після придбання у 1586 р. Василем Х. с. Креничі під Києвом їх нащадки називалися *Ходиками-Креницькими.*

Від дружини *Єфросинії* Василь Х. успадкував три будинки Митковичів. У кінці XVI ст. він виїхав до маєтків у Басані та Переяславі, передавши справи брату *Федору* Х., одруженому з онукою київського війта В.Черевчея, *Богданою Кошколдовичівною. Федір* Х. та його сини *Йосип* і *Андрій* були київськими війтами (у 1613–1618, 1621, 1637 та 1644–1649 рр.), а син Іван – райцею[153]. За війтівства Федора Х. городяни в 1613 р. відбудували церкву Успіння та у 1616 р. спланували гору Уздихальницю, що до того підвищувалася над київським замком (у ньому війту належала «кліть» для зберігання родинного майна і архіву, що згоріла у 1605 р.[154]). У 1624 р. козаки втопили Федора Х. у Дніпрі за підтримку уніатського духовенства.

Сину Василя Х., *Федору* (? – після 1640 р.) належали три земельні ділянки Митковичів, успадковані від матері, серед них – «Креницьківський плац» на Набережно-микільській вулиці, який Олена Креницька у 1640 р. подарувала Братському монастирю. Один з «*плаців*» Федора Х., після його смерті придбаний воєводою А.Киселем, розташовувався поблизу Братського монастиря, другий – поряд Успінського собору[155].

Загалом родині Х. у першій половині XVII ст. належали кілька житлових садиб і десять «куничних» дворів на Подолі, шість заміських сіножатей та кілька садів на Кудрявці. Під час Національно-визвольної війни Ходики виїхали з міста і до Києва не поверталися.

Холявки

Двір Федора Х. неподалік ринку (перша згадка якого датована 1695 р.[156]) успадкував його син, бургомістр Герасим Х. (?–1749 рр.). Останній, разом з дружиною *Єфимією* – дочкою купця Лук'яна Величка, збудував там «мурований» льох, лазню та комори і заповів це старшому сину *Івану*. Другий син *Григорій* одержав *«Лаврінівський» двір* поряд Воскресенської церкви. Дочка *Агафія* – дружина грецького купця А.Кармалея, успадкувала від матері *«Лук'янівський» двір* Л.Величка та *комору* на ринку, у «Бакалійному ряду».

Другій дружині, *Євдокії Михайлівні*, Герасим Х. заповів *двір* покійного Семена *Кривецького*, придбаний в 1733 р. у ігумені Флорівського монастиря Марії-Магдалини. У цьому дворі (розташованому поряд садиби Х.), Герасим Х. до старого будинку прибудував нову «світлицю» з «кімнатою», комори і клуню.

Герасим Х. заповів поховати себе на цвинтарі Успінського собору[157].

У 1784 р. його онуку *Максиму*, за «Відомостю обліку дворів...», належали два двори (*№* 7072 та 1013, на плані 1803 р. – *№* 316 та 317) на ринку – колишні садиби Федора Х. та С.Кривецького, що існували щонайменше з 1695 р. На початку XIX ст. ці двори вже перебували у власності купців І. Котляревського та Г.Рибальського.

Хотяновські

1799 роком датований заповіт *Григорія Івановича* Х., похованого на цвинтарі Успінської церкви, цехмістра цирульників і багатого купця. Його *садибу* (на плані 1803 р. – *№* 2176) в Успінській парафії (поряд двору кушнірського цеху) успадкував старший син Григорія Х., *Іван*. Поряд неї були розташовані садиби Якима і Григорія Барських (перша на плані 1803 р. – *№* 2168) – свідків, що у 1799 р. поставили підписи на заповіті.

Онукові *Олексію* Григорій Х. заповів «*постоялий двір*» у Притиско-Микільській парафії на березі Глибочиці, дружині *Ганні* – *садибу* (№ 2175 на плані 1803 р.), придбану у Барських[158]. В останній перебувала «кам'яниця» XVIII ст. (зображена на плані 1821 р.[159]), споруджена за проектом І.Григоровича-Барського. Після смерті Ганни Х. ця садиба також перейшла до *Олексія* Х. – власника одного з київських цегельних заводів.

Невістці Григорія Х., *Марії*, належала садиба, придбана у Г.Гордєєвої (№ 2776 на плані 1803 р.), яка з 1799 р., на час контрактових ярмарків, здавалася в оренду за 600 руб. У 1808 р. будинок цієї садиби був дерев'яним на «стоянах» (сваях), з невеликими цегляними льохами[160]. Усього на 1803 р. у власності родини Х. перебували п'ять дворів (на плані 1803 р.: № 2175–2178 та 1801 – «постоялий двір»).

Черевчеї

«Опис київського замку» 1552 р. згадує прізвища синів *Івана* Ч., *Єська* (*Іоасафа*), *Федька* та *Васька* (*Василя*) – війта у 1550-х рр. З онукою останнього, Богданою, був одружений В.Ходика. У Михайлівському Золотоверхому монастирі в 1553 та 1602 рр. були поховані чоловік дочки Василя Ч., *Агафії* – урядовець київського замку *Іван Викгура* (власник с. Вигурівщина на київському Лівобережжі) і *син Іоасафа* Ч., *Василь*. Останній заповів монастирю Введенську ниву, успадковану від діда, *Івана* Ч.

«*Плац*» *Михайла* Ч. у 1634 р. був розташований на Духівській вулиці, поряд будинку А.Ширипи[161]. Двір ще одного представника цієї родини, *Стефана* Радковича-Черевчея, у 1641 р. придбали кравці під цехову садибу[162] (на плані 1803 р. – № 315).

Ширипи

Прізвище *Яцька* Ширипина згадує «Опис київського замку» 1552 р. У 1634 р. на Борисоглібській вулиці була

розташована садиба його нащадка, *Артема* Ш., яка ще у 1770 р. належала *Гаврилу* Ш., священику церкви Миколи Доброго.

Першим з родини настоятелем Добромикільського храму став у 1707 р. *Семен* Ш., колишній канцелярист магістрату, що прийняв духовний сан. Після пожежі 1718 р. він очолив відбудову храму і спорудження дзвіниці (яка існує і досі) з церквою св. Семена Стовпника. У НМІУ зберігається таріль роботи ювеліра І.Равича – «вклад» священика Семена Ш. до храмової ризниці.

Його син *Михайло* та онук *Гаврило* також були священиками цієї церкви. *Будинок Михайла* Ш. розташовувався на церковних «плацах» «Новецькому», «Апостольському» та «Кірстиному». Після смерті *Гаврила* Ш. родинні маєтності успадкував його зять, священик Добромикільської церкви М.Клевінський, дві садиби якого у Добромикільській та Духівській парафіях (№ 926 та 1076) зазначені у «Відомості обліку дворів...» 1784 р. Останньою, розташованою на Борисоглібській вулиці, Ш. володіли з 1630-х рр. У анотаціях до плану 1803 р. прізвище М.Клевінського відсутнє[163]. Подальша доля родинної нерухомості Ш. невідома.

ВИСНОВКИ

Сьогодні твердження, доведене багатьма поколіннями київознавців, про пріоритетну роль Подолу у міській структурі Києва XVII–XVIII ст. не викликає заперечень. На його користь свідчать не лише наративні (мемуари Е.Лясоти, Р.Гейденштейна, В.Новгородцева), а й статистичні джерела, за якими у XVIII ст. кількість подільських садиб перевищувала сумарну численність дворів Печерська та Верхнього Києва. На XVII–XVIII ст. припадає час найвищого піднесення Подолу як загальноміського політичного, економічного та культурного центру.

Починаючи з М.Ф.Берлинського, різні аспекти історичного розвитку Подолу (топографія, соціальне середовище, демографія та етнічний склад населення, діяльність магістрату тощо) вивчали багато дослідників. Результати цих студій викладені у фаховій історичній літературі, присвяченій київському середньовіччю, яка поділяється на публікації загального характеру та такі, що присвячені «вузьким» питанням історичного розвитку Подолу.

У працях істориків XIX ст. (М.Ф.Берлинського, М.О.Максимовича, М.В.Закревського, С.Т.Голубєва) уперше сформульовані питання історичної топографії середньовічного Подолу, які вирішували наступні покоління дослідників. Деякі з висновків цих робіт сьогодні вже застаріли, однак їх джерельне значення є незаперечним.

Продовженням дослідження теми історії пізньосередньовічного Подолу стали студії другої половини XIX – початку XX ст., наукова вага яких полягає як

у теоретичних висновках, так і у введенні авторами (О.О.Андрієвським, В.Б.Антоновичем, М.Т.Мовчанівським, М.Ф.Владимирським-Будановим, О.Георгієвським, М.Мухіним, М.С.Грушевським, І.М.Каманіним, П.Г.Клепатським, М.І.Петровим, В.С.Іконниковим, О.М.Лазаревським, І.В.Лучицьким, М.М.Оглоблиним та ін.) до наукового обігу нових писемних джерел XVII–XVIII ст. з питань історичної топографії, приватного, церковного і монастирського землеволодіння, цехового ремесла тощо. Однак динаміка внутрішнього розвитку тогочасного Подолу тоді не стала предметом спеціального дослідження, а тогочасні праці мали переважно описовий характер, як і подальші дослідження істориків 1920–1930-х рр. (Ф.Л.Ернста, А.Карачківського, К.О.Лазаревської, І.В.Моргілевського, Д.М.Щербаківського, В.І.Щербини, С.Шамрая), засновані на вже відомих історичних джерелах.

Лише у 1960-х рр., після тривалої стагнації української медієвістики, О.С.Компан однією з перших поновила «традиції» XIX ст. по введенню до наукового обігу нових писемних джерел. Дослідження І.М.Самойловського, присвячене міському водогону і вуличній мостовій, стало першою публікацією результатів археологічного вивчення Подолу XVII–XVIII ст. Однак активне введення до наукового обігу археологічних джерел, пов'язаних з Подолом, почалося набагато пізніше. У 1970–1980-х рр. були опубліковані наукові розвідки київських археологів П.П.Толочка, Г.Ю.Івакіна, М.А.Сагайдака, К.М.Гупала, Г.А.Козубовського, М.С.Сергєєвої, В.М.Зоценка, О.А.Брайчевської, присвячені вивченню пам'яток матеріальної культури Подолу XVII–XVIII ст.

Підсумком археологічного дослідження Подолу стали монографії Г.Ю.Івакіна «Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.» (1996 р.) та С.І.Климовського «Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя» (2002 р.), у яких автори систематизували

і здійснили критичний аналіз київських середньовічних археологічних матеріалів і окреслили ряд проблем подальшого вивчення Подолу.

Крім археологічних, до наукового обігу у 1970–1990-х рр. були введені й інші категорії історичних джерел, зокрема картографічні. Дослідники Г.В.Алфьорова і В.О.Харламов, І.Б. та Т.Ю.Гирич, Л.А.Пономаренко, І.С.Красовський, В.Ф.Отченашко, О.Горбик, М.Дегтярьов, З.Нестеровська та Н.Селіванова, Л.І.Толочко та Ю.Г.Лосицький, М.Кадомська, Л.М.Крощенко виконали реконструкцію траси міських укріплень XVII ст., визначили на планах XVII–XIX ст. окремі топографічні об'єкти, співставили з сучасною топографічною основою Подолу плани 1695 та 1803 рр., з'ясували долю архітектурних пам'яток.

Залучення нових статистичних джерел і переосмислення відомих дозволило А.Л.Перковському, В.Й.Борисенку та В.Савченку дослідити демографію Подолу XVII–XVIII ст.

Однак, незважаючи на чималий джерельний масив, накопичений вітчизняною історичною наукою, спеціальне дослідження, присвячене виключно Подолу, досі не створене, як і не була введена до наукового обігу широка джерельна база. Запропоноване дослідження, присвячене історичній топографії Подолу XVII–XVIII ст., створене з метою заповнення лакуни, існуючої у києвознавстві.

В процесі вивчення таких аспектів проблеми, як просторові межі Подолу у їх динамічному розвитку та його територіально-адміністративна структура, роль міської садиби у забудові, вулично-планувальна мережа, періодизація формування простору Подолу XVII–XVIII ст., зроблені такі висновки.

Наприкінці XVI – у XVIII ст. історичне *ядро Подолу* обмежувалося «подільським трикутником», кордонами

якого були ріки Дніпро, Почайна та Глибочиця, підніжжя Михайлівської та Замкової гір. Під Щекавицею, між Глибочицею і Юрковицьким ручаєм були *передміські слободи*, що тяжіли до Подолу не лише географічно (як розташовані на продовженні Подільської низини), а й у економічному та політичному відношеннях: їх населення сплачувало податки у муніципальну скарбницю та виконувало ряд міських повинностей. Наслідком фактичного приєднання передмість стало *збільшення території* Подолу у північному напрямі. Якщо до кінця XVII ст. кордонами міста були укріплення на Глибочиці, то у XVIII ст. ними став «вал Мініха», спорудженний вздовж *Юрковицького ручаю*. Локалізація русла останнього (вздовж сучасної вулиці Юрківської) стала можливою завдяки співставленню зображення «валів Мініха» на плані Києва 1750–1752 рр. з результатами археологічних досліджень 1989–1993 рр. території колишнього подільського передмістя Плоского.

Порівняння свідчень писемних джерел з археологічними матеріалами (поширення та інтенсивність культурних шарів) дозволили прийти до висновку, що інкорпорації слобод до міста у XVIII ст. передувало їх *поступове залюднення*.

Першими забудовувалися незаболочені ділянки під Щекавицею, де на місці майбутньої Плоскої слободи («*Біскупських плаців*» писемних джерел) виявлені кілька археологічних об'єктів XVI–XVII ст.: два цвинтарі, житло та рештки вулиці (у вигляді дерев'яної багатоярусної вимостки). На незаболочених ділянках під міським валом, за визначенням писемних документів, «за брамою Воскресенською», з XVII ст. розташовувалися міщанські *городи*. З кінця XVII ст. на їх місці картографічні джерела зазначають вже «Волоські слободи». Тоді ж, на березі Почайни (на місці сучасного Рибальського півострова) виникла *Рибальська слобода*.

Найбільш інтенсивно передмістя опановувалися на межі XVII–XVIII ст., коли за Глибочицею почало селитися «надлишкове» населення, що у цей час почало прибувати до міста і яке не могла вмістити територія Подолу. Свідченням активного опанування *Плоского* (таку назву з XVIII ст. мала велика слобода на продовженні за Глибочицею Подільської низини, до якої ввійшли колишні «Волоські слободи» та «Біскупські плаци») є значна потужність культурних шарів межі XVII–XVIII ст. навіть на периферії тогочасної забудови.

Зростання населення спричинило до виокремлення у 1790 р. Плоского в окрему, четверту частину Києва, після Печерська, Верхнього міста та Подолу.

Наслідком активної забудови передмість стало спорудження у 1737–1740 рр. більш північної (стосовно валів XVI–XVII ст. на Глибочиці) *лінії укріплень* вздовж Юрковицького ручаю та *об'єднання вулиць* слобод і Подолу у єдину мережу, зображену на плані 1750–1752 рр.

Кордони міської території у XVI–XVIII ст. визначали *траси укріплень*. Від їх першої згадки у писемних джерелах у 1552 р. до зведення «валу Мініха» (1740-і р.) фортифікаційні споруди Подолу пройшли «еволюційний» шлях від «хрестовин» і «острогу» з баштами другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст. до «рублених» стін з «городень» другої половини XVII ст. і земляного «рентрашементу» 1740-х рр.

З другої половини XVII ст. у сфері міського впливу, крім «Біскупських плаців», селища рибалок та міщанських городів за Глибочицею (що ввійшли до так званого «Плоского»), опинились і ремісничі слободи урочища *Гончарі-Кожум'яки*. Фіксація археологічних пам'яток з'ясувала, що сліди постійного мешкання населення в урочищі є не давнішими за другу половину XVII ст. Межа забудови Кожум'як протягом другої половини XVII–XVIII ст. просунулася від гирла («відкритого»

у Кудрявську долину) до гончарної слободи у верхів'ї Гончарного яру, на місці якої виявлені археологічні керамічні горни.

З адміністративних одиниць Подолу – юридик до середини XVII ст. найбільшими були магістратська та воєводська, кожна з власним адміністративним (ратуша, замок) та економічним (ринкові площі) центром. *Воєводська юридика* простягалася від Замкової та Михайлівської гір до Воскресенської вулиці і берега Дніпра. Її колишні кордони на міських планах 1695 та 1803 рр. визначають топографічні орієнтири, які писемні джерела кінця XVI–XVII ст. зазначали «під воєводською юрисдикцією»: двори шляхти, жовнірів і реєстрових козаків, «замкових» міщан та цехів, вірменська церква, Флорівський монастир і замковий Житній торг.

Подібним чином були визначені і кордони невеликої юридики київського католицького єпископа (*«Біскупського містечка»*): картографуванням на планах 1695, 1706 та 1803 рр. топографічних орієнтирів документів кінця XVI – першої половини XVII ст., пов'язаних з маєтностями біскупа, зокрема археологічно виявленого кафедрального костелу.

Локалізація садиб *монастирів бернардинів і єзуїтів* (невеликих духовних юридик) виконана шляхом співставлення писемних (мемуари П.Розвидовського та Г.Л. де Боплана); іконографічних (панорама А. ван Вестерфельда 1651 р.) та картографічних (планів 1695, 1706, 1774 та 1803 рр.) джерел.

Результати археологічного вивчення центру воєводської юридики – *київського замку*, у поєднанні зі свідченнями писемних джерел, дозволили відтворити планування цього фортифікаційного об'єкта, конструкції його окремих споруд (житлових «городень», укріплень узвозу тощо) та дослідити особливості замкового ремісничого виробництва.

Наслідки *перепланування центру Подолу* стають очевидними при порівнянні планів 1695 та 1803 рр. Шляхом приєднання вигорілих у 1718 р. садиб на ринку (у 1695 р. ще забудованих), збільшилася територія Братського монастиря. Тоді ж об'єдналися в одну, *ринкову*, дві невеликі площі (на плані 1695 р. зазначені біля ратуші та Успінського собору). *Воскресенську вулицю* було подовжено до ринку (на плані 1695 р. її зображено значно коротшою), а кількість міських *магістралей* збільшено з трьох (у 1695 р.) до семи (у XVIII ст.).

У другій половині XVII ст. у міському землеволодінні зросла частка православних монастирів, а *магістратська юридика* (після ліквідації замкової) стала домінуючою.

Одночасно з поділом міської території на юридики на Подолі (можливо, ще з давньоруського часу) існував прихідський територіально-адміністративний поділ. Його головною одиницею була *церковна парафія* – ділянка міської забудови з храмом у центрі, населення якої (община на чолі зі священиком, кліром і радою старост) користувалося автономією у вирішенні питань правового, економічного та культурного характеру. Кожна парафія мала спільні цвинтарі, лікарні-«шпиталі», прихідські школи. У парафіяльному поділі відчувається «відгомін» домінування сусідської общини або часів церковних братств XV–XVII ст.

Збільшення кількості приходів Подолу у XVIII ст. (коли до їх числа долучилися чотири парафії колишніх передмість), зумовлене зростанням населення, відбувалося шляхом заснування нових прихідських храмів.

Перші згадки подільських *прихідських церков* у писемних джерелах датовані 1552–1611 рр., однак документально парафіяльний поділ фіксується лише з другої половини XVII ст. Причиною цього, можливо, є погана збереженість писемних пам'яток XVI – першої половини XVII ст.

Свідчення писемних джерел про час заснування і ремонти церковних споруд доповнюють археологічні дослідження, які виявили архітектурні рештки і цвинтарі Борисоглібського, Іллінського, Притиско-Микільського, Царекостянтинівського, Успінського, Духівського та Спаського храмів.

У XVII–XVIII ст. прихідські церкви Подолу накопичували земельні володіння у місті. До секуляризації 1786 р. вони мали статус духовних юридик.

Формування *юридик православних монастирів* прискорилося у другій половині XVII ст., зі скасуванням земельних маєтностей католицької церкви.

Складання території одного з найбільших духовних землевласників, *Братського монастиря,* відбувалося приєднанням до первісного «ядра» (двору Є.Гулевичівни) довколишніх земельних ділянок. Збільшення монастиря після пожежі 1718 р. відбулося шляхом інкорпорації садиб на ринку (забудову яких знищив вогонь) та ділянок, вивільнених при спрямленні траси Набережномикільської вулиці.

До 1786 р. юридика Братського монастиря складалася з *п'ятнадцяти земельних ділянок* у різних частинах Подолу, локалізація яких здійснена шляхом визначення на міських планах 1695 та 1803 рр. топографічних орієнтирів, зазначених у документах монастирської власності кінця XVII–XVIII ст.

Подвір'я *Межигірського* та *Лубенського Мгарського монастирів* у XVII–XVIII ст. формувалися аналогічним шляхом – збільшення початкової садиби приєднанням навколишніх земельних ділянок.

Посилення з другої половини XVII ст. економічної і суспільної ролі грецької громади сприяло виникненню у 1740 р. *грецького монастиря.* Археологічні дослідження 1996 р. колишньої монастирської садиби виявили рештки двору 1690–1730-х рр. грецького купця А.М.Стіматі,

що існував на цьому місці до спорудження грецької Катеринeнської церкви.

На формування *планування Подолу* впливали як природні чинники, так і людська діяльність. Складання вуличної мережі залежало від розташування головних топографічних об'єктів (храмів, міських брам, площ тощо) та рельєфу. На *ландшафтній основі* виникли вулиці Боричів Тік, Борисоглібська, Гнила, Чорногрязька, прокладені паралельно річищам однойменних ручаїв. Напрям археологічно дослідженого давнього русла Глибочиці(?), штучно зміненого у XVII ст., є паралельним вулиці, на планах 1695, 1706 та 1803 рр. зображеній між Проварською (на березі Дніпра) і Кожум'яцькою (в гирлі Кудрявського яру) брамами міських укріплень.

При незмінності загальної схеми (що склалась, можливо, ще у давньоруський час) у XVII–XVIII ст. *вулична мережа* Подолу ускладнювалась розширенням провулків до розмірів магістралей та прокладанням нових «вулиць пробитих» під час перепланування окремих ділянок, забудову яких знищували пожежі. У XVII–XVIII ст. кількість магістралей збільшилася з трьох до семи, а вулиці передмість об'єдналися з подільськими.

Хоча перша згадка наявності на Подолі такої ознаки міського благоустрою, як *дерев'яна мостова*, датована початком XVIII ст., однак замощування вулиць відбувалося і раніше. Покриттю дошками чи колодами передувало викладання вулиць в'язанками хмизу – фашинником. Розповсюдження замощування вулиць деревом набуло з середини XVIII ст. При цьому конструкції вимосток великих вулиць і провулків відрізнялися.

Схема міської *водогінної мережі* дублювала вуличну. Про це свідчать дерев'яні труби, виявлені під час археологічних досліджень на різних ділянках Подолу, прокладені вздовж вулиць XVII–XVIII ст. Перші згадки окремих «гілок» водогону датовані першою половиною

XVII ст., проте централізоване водозабезпечення Подолу було створене у другій половині XVIII ст. Тогочасні криниці-накопичувачі та труби виявлені археологами по всьому Подолу. Усі досліджені водогінні дерев'яні рури є подібними за будовою і відрізняються деталями: способом виготовлення порожнини (випалювання чи видовбування) та її діаметром.

Крім водогону, у другій половині XVIII ст. з русел ручаїв (відведених у підземні колектори та канали) була створена *дренажна мережа*, якою надлишок ґрунтових і дощових вод відводився у Глибочицю та Дніпро.

Головним компонентом міського простору була *садибна забудова*. Крім житлових, на Подолі існували цехові та монастирські садиби, шинки (приватні, монастирські та магістратські) та «заїжджі двори». Складовими елементами садиби у XVII–XVIII ст. були житлові та господарчі споруди (до 5–6 одиниць), двір та сад. Планування садиб протягом означеного часу ускладнювалося, асортимент садибних будівель урізноманітнювався, а в житлах збільшувалась кількість поверхів (до 2–4) та приміщень. У другій половині XVIII ст. зросла чисельність приватних будівель, повністю споруджених з цегли або з цегляними підвалами та першими поверхами і дерев'яними горішніми надбудовами.

Порівняння вартості різних об'єктів подільської нерухомості XVII–XVIII ст. показало, що вищими були ціни на садиби, розташовані у престижних «центральних» районах забудови, та такі, що мали цегляні споруди, великі земельні ділянки («плаци») та нові будівлі.

Відомості писемних джерел про планувальні і *конструктивні особливості споруд і дворів* доповнюють результати археологічних досліджень садиб XVII–XVIII ст. Так, слобідські ремісничі двори, на відміну від міських, мали приміщення для зберігання сировини та готових виробів і виробничі будівлі – гончарні печі, кузні, майстерні. Майже усі досліджені рештки дерев'яних

будівель (по 2–5 у кожній з садиб) орієнтовані за сторонами світу. Їх підвальні приміщення мають каркасно-стовпову (з «обшивкою» з дощок) або зрубну конструкцію. В окремих випадках підмурки та підлоги перших поверхів дерев'яних будівель викладалися з цегли.

Просторовий розвиток Подолу у часі протягом XVII – початку XIX ст. відбувався нерівномірно і поділяється на *три періоди*. Його кожний конкретний хронологічний проміжок відповідав загальній історичній ситуації в Україні та залежав від випадкових чинників: стихійних лих, епідемій, пожеж. Протягом першого періоду (перша половина XVII ст.) спостерігалися застійні явища в усіх сферах суспільного життя. Місто не розширювало кордони, а передмістя лишалися слабо залюдненими. Причиною цього були низькі темпи зростання населення через епідемії, війни та несприятливу політичну і економічну ситуацію. Позитивними рисами періоду є удосконалення міських укріплень, спорудження та реставрація монументальних культових будівель, заснування нових монастирів, створення цехових садиб та виникнення міського водогону. У цей час Поділ продовжував зберігати функції міськоутворюючого ядра, набуті у попередні століття.

Початок другого періоду характеризувався поглибленням кризових явищ у розвитку Подолу, спричинених військовими діями 1648–1650-х рр. та наступною політичною і економічною «руїною» в Україні. У 1651 р. міську забудову знищила пожежа, а в 1653 р. населення постраждало від чуми. У 1680-х рр. міський потенціал, накопичений у попередній час, нарешті став реалізовуватись. Почалася відбудова та спорудження мурованих будівель, відновлення укріплень, активне залюднення передмість. Протягом цього періоду Поділ утримував позиції загальноміського адміністративного і економічного центру.

Початок третього періоду (1718–1811 рр.) визначається перепланування центральних ділянок забудови після пожежі. У середині XVIII ст. завершилося формування вуличної мережі, яка поєднала Поділ з передмістями за Глибочицею. Північна межа забудови, зафіксована «валом Мініха», просунулася до Юрковицького ручаю. Економічне піднесення Подолу досягло кульмінації у 1750–1770-х рр., що відобразилося у зростанні населення та кількості кам'яних будівель. З 1780-х рр. спостерігається сповільнення темпів розвитку. Пожежа 1811 р. знищила забудову Подолу, а її наслідком стала докорінна заміна середньовічної планувальної схеми та зменшення мешканців, переселених у інші міські райони, зокрема на Плоске. Поділ остаточно втратив свої домінуючі позиції у політичному та економічному міському житті.

Проведене дослідження дозволило виявити загальну динаміку просторового та соціального розвитку найбільшого району Києва, Подолу, в час його найвищого розквіту – у XVII–XVIII ст. З'ясовані територіальні межі, зв'язок з передмістями, принципи адміністративного поділу, особливості планування до пожежі 1811 р., яка докорінно змінила подальшу історичну роль Подолу в житті Києва.

Виявлені у майбутньому нові археологічні та архівні матеріали значно доповнять накреслену картину розвитку Києвоподолу та дозволять більш ґрунтовно висвітлити деякі конкретні питання, поставлені цим дослідженням. Подальші студії дадуть можливість уточнити археологічну карту Подолу XVII–XVIII ст. та здійснити більш точну локалізацію конкретних садиб і будівель, місця розташування яких (за свідченнями писемних, картографічних та іконографічних джерел) визначені приблизно. Важливість нових пошуків у цьому напрямі не викликає сумнівів.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследование посвящается важному периоду в истории главной из структурных частей Киева, Подолу, общегородскому политическому, экономическому и культурному центру XVII–XVIII вв. На основе новых исторических источников исследуется процесс и периодизация формирования городского пространства Подола, его административное деление, планирование и историческая топография.

Выявление, систематизация и анализ свыше 200 оригинальных и опубликованных (однако трактованных под новым углом зрения) исторических источников (архивных, картографических, иконографических, археологических) позволили автору по-новому рассматривать многие исторические процессы, имевшие место на Подоле и в его социальной среде. Результаты археологического изучения культурных слоев и объектов XVII–XIX вв. иногда становятся единственными источниками при решении ряда вопросов исторической топографии, градостроительства и архитектуры Подола.

Анализ информации, содержащейся в архивных документах XVII–XVIII вв., позволил сделать вывод о существовании деления территории средневекового Подола на парафии (участки с храмами в центре, население которых входило в церковный приход и составляло в некоторой степени автономную общину), в конце XVIII в. замененного квартальным. Одновременно существовало и деление на юридики (территории, население которых находилось под властью светских и духовных феодалов), крупнейшими из которых были

магистратская и замковая. Юридики католических и православных церквей и монастырей, польской знати, католического бискупа были меньшими по размерам охватываемой территории и населення.

Основной компонент городской застройки, усадьба (мещанская, ремесленная, цеховая и др.) состояла из устойчивого сочетания структурных элементов: жилых и хозяйственных (иногда производственных) построек, двора, сада.

В процессе становления Подол, как общегородской центр, в XVIII–XIX вв. прошел три этапа. Первый (начавшийся на рубеже XVI–XVII вв. и длившийся до пожара 1651 г.) характеризуется замедлением процессов, имевших место в предыдущие столетия: городская территория перестала расширяться, а население не увеличивалось. Причиной стагнации стали неблагоприятные политические и экономические факторы (войны, эпидемии, жесткий нажим воеводской администрации и католической церкви), которые тормозили поступательное развитие городской структуры Подола. Завершением первого этапа развития средневекового Подола стал катастрофический пожар 1651 г., уничтоживший застройку первой половины XVII в., и события Национально-освободительной войны, которые кардинально изменили социальный и национальный составы населения Подола и его административную структуру.

В начале второго этапа (1651–1718 г.) происходил постепенный переход от упадка, вызванного военными событиями, к стабилизации и экономическому подъему, пик которого совпал с рубежом XVII–XVIII вв. Тогда были возобновлены городские укрепления, возведены монументальные храмовые и общественные сооружения, воссоздана жилая застройка. С конца XVII в. началось активное заселение пригородных слобод за рекой Глубочицей, впоследствии присоединенных к Подолу.

Поступательное развитие Подола прервал пожар 1718 г., уничтоживший его застройку.

Начало третьего этапа (1718–1811 гг.) началось с перепланировки центральной части Подола – магистратской площади. В XVIII в. городская территория вышла за рамки «подольского треугольника» XVI–XVII вв., увеличившись после присоединения предместий и сооружения новой, более северной линии укреплений. Вторая половина XVIII в. ознаменовалась «строительным бумом», когда началось массовое сооружение кирпичных частных и общественных построек. В социальном составе населения произошли изменения, вызванные политикой правительства по усовершенствованию устаревшей средневековой социальной структуры. Конец периода совпал с пожаром 1811 г., уничтожившим старинную планировку и застройку Подола, которая не была восстановлена в прежнем виде. К тому же уже на рубеже XVIII–XIX вв., под действием отрицательных факторов общественного, экономического и политического характера, Подол утратил ведущие позиции, уступая Печерску и Верхнему (Старому) Киеву.

SUMMARY

E.Popelnitskaya

Historical topography of Kiev's Podil in XVII–XVIII-th centuries.

Research is devoted to one of the major periods of development of one Kiev from historical areas, the Podil when it continued to keep functions of the political, economic and cultural city center. In epoch of new time (as well as during Middle Ages) the population of the Podil continued to use self-management under the Magdebourg right, that had as advantage (every possible privileges, a political and economic autonomy), and the lacks which have resulted by end XVIII – to the beginning of XIX century to braking of forward development of the Podil as of the city center and transition of these functions to other city areas, Pechersk and Old Kiev.

In work on the basis of new written, archeological and cartographic sources process of formation of city space of the Podil from the end XVI prior to the beginning of XIX centuries and it periodization, and also influence on its dynamics of a complex of subjective and objective factors. The analysis of sources (archival materials and results of archeological studying of the rests of cult and civil constructions, city manors, a water supply system, craft workshops, a street network) allows to establish, that on this time piece development of Podil as city center occurred in three stages, first of which (the end XVI in 1651) was characterized by presence of developments of stagnation in all spheres of city life caused by influence of negative factors of political and economic character: rivalry ofvoyevodskoy and magistratskoy administrations for economic spheres of influence in city, constant military attacks, epidemics, fires. During the second period (1651–1718), on a background of the common stabilization of the Ukrainian politics and economy, there was a gradual

rise in all spheres of public life of the Podil: the amount of inhabitants has increased, which beginning is active to occupy territories of the former suburbs becoming «reserve» for accommodation of «superfluous» urban population; process of actual connection of suburbs to city was made finally out by construction in 1740 for protection as Podil and territories for Glubotchitskiy stream so the new northern strengthening and creation of the uniform street network which have united the Podil with suburbs. From the end of XVII century the quantity of monumental constructions (mainly cult) is increased, the street network proceeded to develop. In the beginning of the third period (1718–1811) territory of the central sites of Podil after a fire of 1718 was cardinally replanned, therefore the main city area was expanded, the sizes of a manor of the Bratskiy monastery are increased, fomer lanes are expanded to the size main and new small streets are laid. With 1740–1750-s on Podil the centralized water pipe is created and construction of brick civil buildings, which, however, even in the beginning of XIX century made insignificant interest in the general city building, becomes more active. Developments of stagnation in city life (caused by obsolete forms ofmagistratskiy managements and shop craft) promoted that since 1770-th. Podil gradually starts to lose the preponderant positions in the city life, 1811 finally lost after a fire, destroyed building and a medieval street lay-out.

The territory of Podil in the beginning of XVIII century has actually left for frameworks so-called «a Podilsk triangle» (within the limits of which it was all previous centuries) and has captured the most part of Podilsk lowland, switching and the sites, which are taking place for Glubotchiskiy stream. In second half XVI–XVIII centuries of border of Podil were limited to a line of city strengthening which for this time it is significant evolutionazed from a primitive palings up to wooden walls with towers (XVII century) and earthen strengthening (XVIII century). Administratively the territory

of Podil up to middle of XVII century consists from several juridical districts, mainest of which were magistratskiy and zamkovaya territories, and also «Biskupskoe mestechko», everyone having the own administrative and trading centers. With second half XVII century, with liquidation of two last judicial districts, dominant becomes magistratskaya, main which territorial unit up to the end XVIII in. (introductions of division into city quarters) was church parafia.

Main unit of city building was the manor (civil, monastery, church) which structural elements were inhabited and economic constructions. In XVII – beginning of XIX centuries the layout of an average manor and its constructions becomes complicated, and also the assortment of the last extends.

Practical value of the dissertation consists in introduction in the scientific reference over 200 sources, which were ealier not published. Author's conclusions and analytical development can be used at drawing up of training courses after a history of Ukraine and Kiev, a spelling of textbooks, studying and attribution architectural and archeological monuments.

ПРИМІТКИ

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

[1] *Максимович М.О.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. І. – С. 339, 347; – *Там же.* – К., 1877. – Т. ІІ. – С. 57, 172–175, 182.

[2] *Георгиевский А.* Киево-Подольская церковь Николы Доброго. – К., 1898. – 116 с.

[3] *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – 417 с.

[4] *Малиженовский Н.* Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 1–24. – С. 381.

[5] *Петров Н.И.* Греческий Екатериненский монастырь // ТКДА. – 1896. – № 1. – С. 55–112; *Его же.* Киевская Рождественско-Предтеченская или Борисоглебская церковь // ТКДА. – 1896. – № 1. – С. 258–266.

[6] Описи актовых книг Киевского центрального архива № 3501–3511. Сост. И.Каманин. – К., 1897. – 32 с.

[7] *Андриевский А.А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 1–10. – К., 1882–1886.

[8] Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март // Архив Юго-Западной России: Ч. VII: Т. 1. – К., 1886. – С. 106–122.

[9] *Верещинский Ю.* Способ заселения нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества от всякой опасности без обременения его величества короля и без затрат для короны польской, объясненный господам послам будущего Краковского сейма (1595) // КС. – 1894. – № 3. – С. 403–425.

[10] *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – К., 1883. – Т. 1. – 270 с.

[11] Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // КС. – 1882. – № 7. – С. 97–105.

[12] Сказание священника Кирилла Ивановича о реставрации Пирогощи (1613) // КС. – 1882. – № 2. – С. 413–417.

[13] Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 312–313.

[14] *Антонович В.Б.* Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве // КС. – 1882. – № 2. – С. 235–266.

[15] *Андриевский А.А.* Киевские смуты середины прошлого столетия // КС. – 1886. – № 12. – С. 704; *Его же.* Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 г. // КС. – 1891. – № 7. – С. 129–131; *Его же.* Контроль Губернской канцелярии над расходами киевского магистрата по исправлению некоторых городских надобностей // КС. – 1892. – № 9, док. – С. 420–422; *Его же.* Архивная справка о составе киевского общества в 1784–1797 гг. // КС. – 1894. – № 2. – С. 192–203; *Его же.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 4–6; *Его же.* Утеснения киевских мещан военным постоем в 1763–1764 г. // КС. – 1895. – № 5. – С. 65–70.

[16] *Каманин И.М.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // КС. – 1888. – № 5, 8, 9.

[17] *Его же.* Из помянника Киево-Софийского собора, написанного в конце XVIII – начале XIX в. // КС. – 1895. – № 10. – С. 39–40.

[18] *Лазаревский А.М.* К портрету Саввы Туптала // КС. – 1882. – № 7. – С. 194–197; *Его же.* Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // КС. – 1882. – № 8. – С. 382–284; *Его же.* Где находился киевский дом Саввы Туптала? // КС. – 1887. – № 6. – С. 383.

[19] *Лучицкий И.В.* Киев в 1766 г. // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 1.

[20] *Антонович В.Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362–1569 гг.) // КС. – 1882. – № 1.

[21] *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг. // КС. – 1904. – № 9–10.

[22] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – 221 с.

[23] *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – 560 с.

[24] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 47, 168, 180, 195, 201, 205.

[25] *Rulikowski E.* Kijow // Slownik geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajow slowianskich. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 75–88.

[26] *Там само.* – С. 78, 79, 82–84, 115.

[27] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Репринтне видання. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VII. – 624 с.; *Там само.* – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VIII. – 623 с.; *Там само.* – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – 1630 с.

[28] *Щероцкий К.В.* Киев. Путеводитель. Репринтне відтворення видання 1917 року. – К.: Кобза, 1994. – 377 с.; *Ернст Ф.Л.* Київ. Провідник. – К., 1930. – 657 с.

[29] *Эрнст Ф.Л.* Архитектура Киева XVII в. // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 36, прим. 72.

[30] *Ернст Ф.Л.* Вказ. праця. – К., 1930. – С. 588, 615, 618.

[31] *Эрнст Ф.Л.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 14–16, 18, 24, 49.

[32] *Моргілевський І.В.* Софія у світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 127–150.

[33] *Щербаківський Д.М.* Реліквії старого київського самоврядування // *Там само.* – К., 1926. – С. 256–263.

[34] *Карачківський А.* Архівна спадщина київських цехів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН: Кн. XI. – К., 1927. – С. 203–228; *Лазаревська К.О.* Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 276–304.

[35] *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. – К., 1931. – С. 167–177.

[36] Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С. 54, 112–115, 127–130.

[37] *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН України, 1963. – 387 с.

[38] *Самойловський І.М.* Дерев'яні водопровідні труби та мостова в Києві // Нариси з історії техніки. – Вип. 2. – К., 1955. – С. 99–106.

[39] *Гупало К.М., Толочко П.П.* Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 40–80; *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 214–219.

[40] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238–270.

[41] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.* Дослідження південної частини Подолу в 1984–1989 р. // *Там само.* – К.: Наук. думка, 1993. – С. 104–133.

[42] *Гупало К.М.* Подол в древнем Киеве. – К.: Наук. думка, 1982. – 127 с.

[43] *Сагайдак М.А.* Давньокиївський Поділ. – К.: Наук. думка, 1991. – 168 с.

[44] *Яковенко Н.М.* Нове джерело про київський замок // Архіви України. – 1980. – № 2. – С. 65–67.

[45] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – 201 с.

[46] *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 113–129; Описание города Киева. Составлено землемером А.А.Масловским в 1805 году // Лидия Пономаренко. Портрет на фоне Киева. – К.: Плеяди, 2002. – С. 39–42.

[47] *Боплан Г.Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К.: Наук. думка, 1990. – 205 с.

[48] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 19.

[49] *Красовский И.С.* О топографической интерпретации рукописных планов древнерусских городов (на примере планов Киева 1695 и Владимира 1715 г.) // Источники и методы исследования памятников градостроительства и архитектуры. – М., 1980. – С. 18–32.

[50] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Киев во второй половине XVII века. – К.: Наук. думка, 1982. – 160 с.

[51] *Гирич І.Б., Гирич Т.Ю.* План Києва 1786 р. як історико-топографічне джерело // Географічний фактор в історичному процесі. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 77–85.

[52] *Перковский А.Л.* Новые данные о населении Киева в середине XVIII века // Вопросы истории. – 1982. – № 6. – С. 176–178; *Його ж.* Про численність населення Києва на початку XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 144–155.

[53] *Крощенко Л.М.* Гражданские постройки Ивана Григоровича-Барского // Советская архитектура. – 1981. – № 1. – С. 29–30.

[54] *Толочко Л.И., Лосицкий Ю.Г.* Памятник каменного зодчества // *Там же.* – 1982. – № 1. – С. 24–25.

[55] *Отченашко В.Ф.* Садиби Івана Григоровича-Барського та Юрія Дранчева на Подолі // Пам'ятки архітектури і мистецтва у світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». – К., 1996. – С. 72–74.

[56] *Кадомська М., Отченашко В.* Будинки XVIII ст. по вул. Притискомикільській у Києві // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 30–35.

[57] *Дегтярьов М., Нестеровська З., Селіванова Н.* Церква Миколи Притиска на Подолі // *Там само.* – К., 1996. – С. 188–190.

[58] *Толочко Л.И., Лосицкий Ю.Г.* Памятники украинской архитектуры середины XVII века // Советская архитектура. – 1984. – № 5. – С. 30–31.

[59] *Горбик О.* Католицькі храми Києва (архітектурно-фактологічний факультатив) // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 42–49.

[60] *Dashkevic Ja.* Les Armeniensa Kiev (de la deuxieme moitie du XIII-e au XVII siecle) in Armenian Studies // Etudes Armeniennes in Memoriam Haid Berberian, ed by D.Kouymjian, C.Gulbenkian Foundation. – Lisboa, 1986. – P. 185–214.

[61] *Высоцкий С.А.* Киевские граффити XI–XVIII в. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 35–39.

[62] *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. — К.: ІА НАН України, 1996. – 271 с.

[63] *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: Стилос, 2002. – 230 с.

[64] Див.: *Попельницька О.О.* Київський Поділ XVII–XVIII ст.: історіографічний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. на пошану Я.І.Дзири. – Число 8–9. – Т. 2. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2002. – С. 288–304.

[65] Див.: *Попельницька О.О.* Джерела до історії київського Подолу XVII–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць пам'яті В.О.Замлинського. – Число 6. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2001. – С. 84–93.

[66] Випис з актових книг київської ратуші про продаж будинку з садибою у Києві С.Андрієвичем Межигірському монастирю (1615). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 632. – Арк. 1; Про продаж будинку Б.Гребеніковича Межигірському монастирю (1615). – *Там само.* – Од. зб. 633. – Арк. 1; Випис з актових книг київського гродського суду про продаж будинку з садибою Б.Гребеніковичем Межигірському монастирю (1625). – *Там само.* – Од. зб. 636. – Арк. 1; Випис з актових книг київської ратуші заповіту міщанки Ї.Мошенної про поділ її будинку, сіножаті і майна між спадкоємцями (1636). – *Там само.* – Од. зб. 153. – Арк. 1; Випис з київських земських актових книг про суперечку за землю і будинок «Черкашеніковський» між Межигірським монастирем і донькою митрополита Й.Борецького (1637). – *Там само.* – Од. зб. 637. – Арк. 1; Випис з актових книг ратуші про продаж земельної ділянки О.Кравцової Межигірському монастирю (1663). – *Там само.* – Од. зб. 640. – Арк. 1; Декрет київського магістрату про зобов'язання Б.Гребеніковича передати С.Андрієвичу половину батьківського двору (1615). – *Там само.* – Ф. 132. – Оп. 1. – Од.

зб. 12. – Арк. 1; Дарчий запис райці київського магістрату С.Андрієвича Межигірському монастирю на половину двору Б.Гребеніковича (1615). – *Там само.* – Од. зб. 13. – Арк. 1; Декрет київського магістрату про продаж половини батьківського двору Б.Гребеніковичем Межигірському монастирю (1615). – *Там само.* – Од. зб. 14. – Арк. 1; Про дарунок дружиною С.Андрієвича частини двору «Гребеніковського» Межигірському монастирю (1626). – *Там само.* – Од. зб. 15. – Арк. 1.

[67] Про земельні ділянки Лубенського Мгарського монастиря (1774). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 13.

[68] Справа Києво-Видубицького монастиря про монастирську садибу на Подолі (1739–1786). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 7002. – Арк. 5–100.

[69] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103–112; *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 321–407.

[70] ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 4, 85, 86, 88, 92, 108, 123, 124, 133, 135, 139, 141, 142, 238 зв., 254; Оцінка землі у другій частині, у передмісті Кожум'яки (1817). – *Там само.* – Ф. 240. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 29–40; Опис у будинків Подолу (1806). – *Там само.* – Ф. 1. – Оп. 2–а. – Од. зб. 35 та ін.

[71] Копія привілею Сигізмунда ІІІ на продаж будинку і плацу К.Ісаєвича шевському цеху (1609). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 29; Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з «дідичним» маєтком С.Радковича кравецькому цеху (1641). – *Там само.* – Од. зб. 157. – Арк. 1; Випис з книг київського магістрату про продаж К.Рончкевичівною-Хмельовичевою плацу кушнірському цеху (1657). – *Там само.* – Од. зб. 269. – Арк. 22; Випис з книг київського магістрату про продаж М.Стасевою ковальському цеху плацу (1661). – *Там само.* – Од. зб. 157. – Арк. 3; Випис про продаж двору ткацькому цеху (1665). – *Там само.* – Од. зб. 269. – Арк. 27; Випис про продаж двору С.Дігтяра бондарському цеху (1680). – *Там само.* – Од. зб. 269. – Арк. 21 та ін.

[72] Описи актовых книг Киевского центрального архива № 3501–3511. Сост. И.Каманин. – К., 1897. – С. 24.

[73] Опис двору і маєтності І.Підгурського (1780). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 26. – Арк. 112–120; Справа Києво-Видубицького монастиря про монастирську садибу на Подолі (1739–1786). – *Там само.* – Од. зб. 7002; Судова справа про майно бургомістра П.Тихоновича (1770). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 5450.

[74] Заповіт Г.Холявки (1749). – *Там само.* – Од. зб. 2053.

[75] Сповідальний розпис Воскресенської церкви (1762). – ДАК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Од. зб. 41.

[76] Відомость про кількість дворів Рождественського приходу (1779). – *Там само.* – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 187.

[77] Подушний розпис майстрів київського гончарного цеху (1786). – *Там само.* – Ф. 329. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 11–13.

[78] Відомость обліку дворів, будинків і населення по Старому Києву і Подолу (1784). – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Од. зб. 34. – Арк. 1–54.

[79] Про розібрання міщанських і купецьких будинків і торгових крамниць, пошкоджених пожежею (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 459. – Арк. 38; Відомость про згорілі кам'яні будівлі, що, згідно плану забудови Києво-Подолу, підлягають знесенню в зв'язку з розширенням площі та вулиці (1811). – *Там само.* – Од. зб. 179; Книга витрат грошових сум на відбудову будинків, що згоріли в 1811 р. (1814–1815). – *Там само.* – Од. зб. 312; Оцінка землі у другій частині, у передмісті Кожум'яки (1817). – *Там само.* – Ф. 240. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 29–40; Реєстр згорілих кам'яних казенних, міських та приватних будинків і фундаментів, що згідно нового плану підлягають розібранню (1811). – ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 940–961. – Арк. 26–27.

[80] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71.

[81] *Там само.* – С. 12–13.

[82] *Там само.* – С. 78–79.

[83] Огляд Києва відносно старожитностей, виданий І.Фундуклеєм. – К.: Тов-во «Задруга», видавнича спілка «Літопис», 1996. – С. 20–21.

[84] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 89.

[85] План Києва [1786 р.]. – ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 3. – Од. зб. 90.

[86] [*Меленський А.І.*] План Києва: друга та третя частини (1803). – НА ІА НАНУ. – Ф. 14. – Од. зб. 116.

[87] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – С. 331.

[88] *Моргілевський І.В.* Вказ. праця. – К., 1926. – С. 127–150.

[89] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – С. 331–333.

[90] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 60.

[91] *Петров Н.И.* Панорама Киева XVIII в. // Искусство. – 1911. – № 10.

[92] [*Меленський А.І.*] План каналу, що пролягає від ручаїв Кудрявця і Биковщини, між двох вулиць, Верхній та Нижній вал,

з зазначенням місць спорудження шлюзів (1800). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1091. – Арк. 19; *Його ж.* Пояснення плану Житньоторзької площі (1800). – *Там само.* – Арк. 53; *Його ж.* План будинку київського купця Н.Сухоти, на місці якого передбачається спорудити новий житловий кам'яний корпус (1804). – *Там само.* – Од. зб. 849. – Арк. 47 (№ 41); *Його ж.* План і фасад погорілого колишнього Контрактового будинку (1819). – *Там само.* – Арк. 41 (№ 35); *Його ж.* План конюшеного двору Флорівського монастиря (1808). – *Там само.* – Од. зб. 962; *Його ж.* Плани і фасади церков, дерев'яних і цегляних корпусів, келій та готелю Флорівського монастиря (1808–1837). – *Там само.* – Ф. ІІ. – Од. зб. 955–967; План будинку Г.Хотяновської (1821). – *Там само.* – Ф. XXVIII. – Од. зб. 931.

[93] *Крощенко Л.М.* Указ. соч. // Советская архитектура. – 1981. – № 1. – С. 29–30.

[94] *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 214.

[95] *Богусевич В.А.* Археологічні розкопки на Києво-Подолі у 1950 р. Києво-Подільського загону експедиції «Великий Київ». – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1950/1–б; *Его же.* Археологические раскопки на киевском Подоле в 1950 г. – *Там же.* – Ф. 7. – Ед. хр. 136.

[96] *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні – лютому 1950 р. – *Там само.* – Ф. 12. – Од. зб. 1950/1–д; *Самойловский И.М.* Наблюдения за земляными работами в Киеве за 1950 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1950/1–д; *Його ж.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1951 р. – *Там само.* – Од. зб. 1951/8–з; *Його ж.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1952 р. – *Там само.* – Од. зб. 1952/15–г; *Його ж.* Археологічні спостереження за земляними роботами у Києві за 1955 р. – *Там само.* – Од. зб. 1955/4–в; *Його ж.* Щоденник археологічних спостережень за земляними роботами у Києві за 1957 р. – *Там само.* – Од. зб. 1957/37–а та ін.

[97] *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н.* Отчет о раскопках на Подоле по ул. Хоривой, 30 в 1984 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1984/18–а. *Самоловський І.М.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1953 р. – *Там само.* – Од. зб. 1953/24; *Його ж.* Археологічні спостереження за земляними роботами у Києві за 1954 р. – *Там само.* – Од. зб. 1954/3–б.

[98] *Ивакин Г.Ю., Козубовский Г.А.* Отчет о раскопках Подольской экспедиции на ул. Зелинского и ул. Оболонской. – *Там же.* – Ед. хр. 1985/8–а.

[99] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238–270; *Их же.* Отчет о работе в урочище Гончары-Кожемяки в 1988 г. и на ул. Оболонской 43–47. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1988/25–б; *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М:, Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі-Кожум'яки у Києві в 1992 р. (вул. Гончарна та Воздвиженська). – *Там само.* – Од. зб. 1992/33; *Їх же.* Звіт про археологічні дослідження в урочищах Гончарі-Кожум'яки в 1993. – *Там само.* – Од. зб. 1993.

[100] *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 214–219.

[101] *Занкин А.Б., Калюк А.П.* Отчет НПК «Археолог» об исследованиях на Киевском Подоле в 1991–1992 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1992/34.

[102] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Чернов С.М.* Отчет об охранных раскопках на Подоле в 1980 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1980/17–в; *Тимощук В., Башкатов Ю.* Нові матеріали досліджень середньовічного Подолу по вул. Братській // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К., 1994. – С. 45–49.

[103] *Бліфельд Д.І.* Матеріали до археологічної карти Києва: Т. II. Подільський район. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 214. – Тека 5. – Арк. 7–11.

[104] *Сагайдак М.А., Михайлов П.С., Башкатов Ю.* Археологічні дослідження по вул. Щекавицькій, 7/10 у 1998 р. – *Там само.* – Од. зб. 1998.

[105] *Бідзіля В., Занкін А.Б., Калюк О.П.* Археологічні дослідження НВК «Археолог», на Київському Подолі у 1993 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1993/57.

[106] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.* Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1974/28.

[107] *Калюк А.П., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об охранных исследованиях в Киеве в 1990 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1990/ 68; *Бидзиля В., Тимощук В.М., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об исследованиях по ул. Оболонской, 4 в 1989 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1989/5–б.

[108] *Андрощук Ф., Бобровский Т.А., Зоценко В.М.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции за 1988 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1988/25–а; *Занкин А.Б., Полин С., Калюк О.П.* Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорской, 43. – *Там же.* – Ед. хр. 1989/81.

[109] *Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.* Отчет о раскопках по ул. Щекавицкой 25–27 в 1981–1982 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1981–1982/34–д.

[110] *Самойловський І.М.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1953 р. – *Там само.* – Од. зб. 1953/24; *Лінка Н.В.* Спостереження за земляними роботами у Києві за 1958 р. – *Там само.* – Од. зб. 1958/46.

[111] *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н., Тимощук В.Н., Башкатов Ю.* Отчет Подольской экспедиции ИА НАНУ об исследованиях по ул. Верхний Вал, 34/13 в 1997 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1997.

[112] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 193.

РОЗДІЛ ІІ

АДМІНІСТРАТИВНА СТРУКТУРА

[1] *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 113–129.

[2] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 167.

[3] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103. – Док. 2.

[4] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28.

[5] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 10.

[6] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 128.

[7] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 72. – № 236.

[8] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 128–129.

[9] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 12–13, 78–79.

[10] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 268, прим. 133.

[11] Огляд Києва відносно старожитностей, виданий І.Фундуклеєм. – К.: Тов-во «Задруга», видавнича спілка «Літопис», 1996. – С. 20–21.

[12] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 244.

[13] План Києва [1786 р.]. – ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 3. – Од. зб. 90.

[14] [*Меленський А.І.*] План каналу, що пролягає від ручаїв Кудрявця і Биковщини, між двох вулиць, Верхній та Нижній вал, з зазначенням місць спорудження шлюзів (1800). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1091. – Арк. 19.

[15] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 92, 95. – № 360, 380; *Лінка Н.* Щоденник спостережень за земляними роботами у межах Києва. – НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/К. – Од. зб. 1958/4–6.

[16] Огляд Києва відносно старожитностей, виданий І.Фундуклеєм. – К.: Тов-во «Задруга», видавнича спілка «Літопис», 1996. – С. 20–21.

[17] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 29.

[18] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 83. – № 299.

[19] *Калюк А.П., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об охранных исследованиях в Киеве в 1990 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1990/68.

[20] *Занкин А.Б., Калюк А.П.* Отчет НПК «Археолог» об исследованиях на Киевском Подоле в 1991–1992 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1992/34.

[21] *Бідзіля В., Занкін А.Б., Калюк О.П.* Археологічні дослідження НВК «Археолог» на Київському Подолі у 1993 р. – *Там само.* – Од. зб. 1993/57.

[22] *Занкин А.Б., Полин С., Калюк О.П.* Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорской, 43. – *Там же.* – Ед. хр. 1989/81.

[23] *Калюк А.П., Скиба Л.* Отчет о совместных охранных археологических исследованиях Республиканской лаборатории памятников археологии, истории и культуры и НПК «Археолог» при ИА НА Украины по ул. Оболонская, 5 Подольского района г. Киева в 1993 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1993.

[24] *Калюк А.П., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об охранных исследованиях в Киеве в 1990 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1990/68.

[25] *Занкин А.Б., Полин С., Калюк О.П.* Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорской, 43. – *Там же.* – Ед. хр. 1989/81.

[26] *Калюк А.П., Скиба Л.* Отчет о совместных охранных археологических исследованиях Республиканской лаборатории памятников археологии, истории и культуры и НПК «Археолог» при ИА НА Украины по ул. Оболонская, 5 Подольского района г. Киева в 1993 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1993.

[27] *Бидзиля В., Тимощук В.М., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об исследованиях по ул. Оболонской, 4 в 1989 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1989/5–б.

[28] *Андрощук Ф., Бобровский Т.А., Зоценко В.М.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции за 1988 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1988/25–а.

[29] *Зоценко В.Н., Брайчевская Е.А.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской экспедиции в 1987 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1987/26–б.

[30] *Калюк А.П., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об охранных исследованиях в Киеве в 1990 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1990/68.

[31] *Бідзіля В., Занкін А.Б., Калюк О.П.* Археологічні дослідження НВК «Археолог» на Київському Подолі у 1993 р. – *Там само.* – Од. зб. 1993/57.

[32] *Андрощук Ф., Бобровский Т.А., Зоценко В.М.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции за 1988 г. – *Там же.* – Од. зб. 1988/25–а.

[33] *Зоценко В.Н., Брайчевская Е.А.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской экспедиции в 1987 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1987/26–б.

[34] *Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.* Отчет о раскопках по ул. Щекавицкой, 25–27 в 1981–1982 гг. – *Там же.* – Ед. хр. 1981–1982/34–д.

[35] *Толочко П.П., Гупало К.М.* Розкопки Києва у 1969–1970 р. // Стародавній Київ. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 11.

[36] *Занкин А.Б., Полин С., Калюк О.П.* Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорской, 43. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1989/81; *Калюк А.П., Скиба Л.* Отчет о совместных охранных археологических исследованиях Республиканской лаборатории памятников археологии, истории и культуры и НПК «Археолог» при ИА НА Украины по ул. Оболонская, 5 Подольского района г. Киева в 1993 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1993.

[37] *Голубев С.Т.* Указ. соч. – Т. 1. – К., 1883. – С. 173.

[38] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 49. – № 94.

[39] *Голубев С.Т.* Указ. соч. – Т. 1. – К., 1883. – С. 173.

[40] Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 313.

[41] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 83. – № 299.

[42] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 268, прим. 133.

[43] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 103. – № 438.

[44] *Там само.* – С. 78. – № 266.

[45] *Там само.* – С. 71–228; *Там само.* – С. 95. – № 375.

[46] *Там само.* – С. 57. – № 144.

[47] *Там само.* – С. 82. – № 291.

[48] *Там само.* – С. 83. – № 299.

[49] *Там само.* – С. 87. – № 325.

[50] *Там само.* – С. 113. – № 500.

[51] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 35.

[52] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 332, 395–398; Випис на продаж А.Мефедичівною двох городів за брамою Воскресенською колишньому київському полковнику Г.Коровці-Вольському (1693). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 20765; Про будинок Ю.Роуленовича (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 124; Опис будинку І.Підгаєцького по Царекостянтинівській «мостовій» вулиці (1811). – *Там само.* – Арк. 74. Див. також: Купча на будинок померлого дворянина Ю.Вуликовича на Плоскому (1811). – *Там само.* – Арк. 123; Про продаж будинку О.Лобанова у Йорданському приході (1811). – *Там само.* – Арк. 135; Купча на будинок М.Догматирського по вул. Юрківській у приході Царекостянтинівському (1811). – *Там само.* – Арк. 108; Про купівлю Г.Вайсом двору у Введенській парафії (1775). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 6299. – Арк. 1; Про будинок П.Гудими у Царекостянтинівському приході (1807). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 289. – Арк. 1.

[53] *Перковський А.Л.* Вказ. праця. – К., 1992. – С. 144.

[54] *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 6. – С. 384.

[55] *Перковський А.Л.* Вказ. праця. – К., 1992. – С. 144.

[56] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 9. – С. 245.

[57] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 144.

[58] *Перковський А.Л.* Вказ. праця. – К., 1992. – С. 144–155.

[59] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 9. – С. 245.

[60] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 107. – № 462; *Андриевский А.А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 3. – К., 1882. – С. 137; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 257.

[61] *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 4. – С. 18.

[62] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 135. – № 652; Заповіт Я.Таравінського (1796). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 37.

[63] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 103.

[64] *Эрнст Ф.Л.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 34, прим. 68.

[65] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 36. – № 18; *Там само.* – С. 52. – № 117.

[66] *Там само.* – С. 52. – № 117.

[67] *Козубовський Г.А, Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 226, 260–262, 264, 269.

[68] *Там само.* – С. 226, 261–262, 265, 269.

[69] Про обрання війта (1733–1735 рр.). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 375.

[70] *В[ладимирский-Буданов] М.Ф.* Население Киева в 1742 г. // КС. – 1885. – № 4, док. – С. 1–10.

[71] Подушний розпис майстрів київського гончарного цеху (1786). – ДАК. – Ф. 329. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 11–13.

[72] *Вишневский Д.* Из быта студентов старой Киевской академии // КС. – 1895. – № 1. – С. 35.

[73] Про виморочний будинок гончаря В.Дружиєвського (1799). – ДАК. – Ф. 329. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 5.

[74] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі-Кожум'яки у Києві у 1992 р. (вул. Гончарна та Воздвиженська). – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1992/33.

[75] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238, 240, 241, 265, 270.

[76] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження в урочищах Гончарі-Кожум'яки в 1993 р. – НА ІА НА. – Ф. 12. – Од. зб. 1993.

[77] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 249, 262.

[78] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 46. – № 73.

[79] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28.

[80] Документ на володіння двома будинками, виданий київським земським судом М.Стружинському (1578). – ЦДІАУК. – Ф. 132. – Оп. 1. – Од. зб. 11.

[81] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 372; *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 105. – Док. 12.

[82] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 52. – № 113.

[83] *Там само.* – С. 52. – № 113.

[84] *Там само.* – С. 55–56. – № 135.

[85] *Dashkevic Ja.* Указ. соч. – Lisboa, 1986. – P. 185–214; *Винниченко И.* Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной Руси // ЧИОНЛ. – 1895. – Кн. 9. – С. 140–146.

[86] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 40. – № 44; *Там само.* – С. 45. – № 71; *Щербаківський Д.М.* Вказ. праця. – К., 1926. – С. 256–263; Копія привілею Сигізмунда III на продаж будинку і плацу К.Ісаєвича шевському цеху (1609). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 29; Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з «дідичним» маєтком С.Радковича (1641). – *Там само.* – Од. зб. 157; Випис з книг київського магістрату про продаж К.Рончкевичівною-Хмельовичевою плацу кушнірському цеху (1657). – *Там само.* – Од. зб. 269. – Арк. 22.

[87] *Клепатский П.Г.* Указ. соч. – Одесса, 1912. – С. 336.

[88] *Розвидовский П.* Записки о киевском доминиканском монастыре // [*Болховитинов Е.*] Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825. – Приб. – С. 30–31.

[89] Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 312–313.

[90] *Голубев С.Т.* Указ. соч. – Т. 1. – К., 1883. – С. 17.

[91] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 79; *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 373.

[92] Документ на володіння двома будинками, виданий київським земським судом М.Стружинському (1578). – ЦДІАУК. – Ф. 132. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – Арк. 1.

[93] Випис з книг київського гродського суду прав О.Воронича на два козацькі двори у Києві (1597). – *Там само.* – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 10.

[94] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103. – Док. 3; *Там же.* – С. 104. – Док. 5.

[95] Випис з книг міських магдебурзького права київської ратуші «запродажної» на будинок і плац райці І.Радковичу-Черевчею від спадкоємців Б.Кизима (1656). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 6874. –

Арк. 1; *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VII. – С. 91; *Там само.* – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 215, 265, 279.

[96] Випис з актових книг київського магістрату про продаж будинку шляхтичів Жолнеровичів запорозькому козаку Г.Іващковському (1612). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 57; Про продаж будинку запорозького козака Й.Путивця Т.Александровичу (1625). – *Там само.* – Од. зб. 128. – Арк. 36; Див.: *Попельницька О.О.* Українське козацтво як складова частина населення Київського Подолу у XVII–XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2000. – С. 129–134.

[97] Про продаж будинку І.Швеця шляхтичу Г.Шоху (1614). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 60. – Арк. 1; Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з «дідичним» маєтком С.Радковича (1641). – *Там само.* – Од. зб. 157. – Арк. 1.

[98] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 84.

[99] *Розвидовский П.* Указ. соч. – К., 1825. – Приб. – С. 30–31; *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 121.

[100] Випис з книг київського гродського суду (1575). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 40.

[101] *Те ж* (1585). – *Там само.* – Од. зб. 17. – Арк. 3; *Те ж* (1622). – *Там само.* – Од. зб. 63. – Арк. 6; Судова справа про майно бургомістра П.Тихоновича (1770). – *Там само.* – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 5450. – Арк. 105.

[102] *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 203.

[103] Про продаж будинку запорозького козака Й.Путивця Т.Александровичу (1625). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 128. – Арк. 1.

[104] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 148, прим. 91; *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103. – Док. 1; *Там же.* – С. 104. – Док. 5.

[105] *Там же.* – С. 103. – Док. 1.

[106] Випис з актових книг київської ратуші «купчої» на продаж будинку шляхтичами І.Ростковою та А.Русецьким шляхтичу З.Шоху (1627). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 131. – Арк. 1.

[107] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 45.

[108] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103. – Док. 3; *Там же.* – С. 106. – Док. 18; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 188–190, табл. 16.

[109] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 373.

[110] Випис з книг київської ратуші про продаж плацу Г.Волинцева Д.Сущевичу (1657). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 20759. –

Арк. 1; Випис з актових книг київської ратуші про плац М.Сущанської (1677). – *Там само.* – Од. зб. 20760. – Арк. 1.

[111] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 330; Випис з актових книг київської ратуші про плац М.Сущанської (1677). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 20760.

[112] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103. – Док. 3.

[113] *Там же.* – С. 104. – Док. 6.

[114] *Бліфельд Д.І.* Матеріали до археологічної карти Києва: Т. ІІ. Подільський район. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 214. – Тека 5. – Арк. 15–18.

[115] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 373.

[116] *Там же.* – С. 344, 373.

[117] Випис з книг київського гродського суду прав О.Воронича на два козацькі двори у Києві (1597). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 10.

[118] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 127–128, прим. 27; *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – С. 84.

[119] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 330.

[120] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 106. – Док. 15; Див.: *Попельницька О.О.* Соціально-історична топографія Київського Подолу у XVII–XVIII ст.: парафія церкви Миколи Доброго (Добромикільська) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 10.

[121] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – С. 177, прим. 110.

[122] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28.

[123] *Там само.* – С. 128, прим. 28.

[124] *Там само.* – С. 129.

[125] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 78–79.

[126] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 375; Випис з книг київського магістрату про продаж К.Рончкевичівною-Хмельовичевою плацу кушнірському цеху (1657). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 22.

[127] Випис з київських земських книг про продаж будинку міщанами Хмельовичевими шляхтичу Стрибулі (1623). – *Там само.* – Од. зб. 107. – Арк. 1.

[128] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VII. – С. 421–422; *Там само.* – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. ІІ. – С. 115, прим. 2.

[129] *Верещинский Ю.* Указ. соч. // КС. – 1894. – № 3. – С. 405; *Голубев С.Т.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 17.

[130] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – С. 79–80.

[131] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 268.

[132] *Там само.* – К.: Наук. думка, 1991. – С. 255.

[133] *Голубев С.Т.* Указ. соч. – Т. 1. – К., 1883. – С. 173.

[134] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С.28.

[135] Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 313.

[136] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 25.

[137] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 51. – № 109.

[138] Див.: *Попельницька О.О.* Локалізація «Біскупщини» та «Біскупського містечка» на планах Подолу 1695 та 1803 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. – Число 5. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2001. – С. 196–208.

[139] *Голубев С.Т.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 172–173, 178.

[140] *Розвидовский П.* Указ. соч. – К., 1825. – Приб. – С. 34; *Щавелева Н.* Киевская миссия польских доминиканцев // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 139–151.

[141] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – С. 166.

[142] *Там само.* – С. 333.

[143] *Верещинский Ю.* Указ. соч. // КС. – 1894. – № 3. – С. 405.

[144] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 84.

[145] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – С. 331.

[146] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.* Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12 – Ед. хр. 1974/28; *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.* Дослідження південної частини Подолу в 1984–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 219.

[147] *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 121.

[148] *Верещинский Ю.* Указ. соч. // КС. – 1894. – № 3. – С. 405.

[149] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. II. – С. 103.

[150] *Там же*; *Розвидовский П.* Указ. соч. – К., 1825. – Приб. – С. 30–31; О подземелье в усадьбе киевского общества религиозно-нравственного просвещения // КС. – 1902. – № 6. – С. 158.

[151] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. II. – С. 88.

[152] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 84. – № 306.

[153] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 250.

[154] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 37.

[155] *Самойловский И.М.* Наблюдения за земляными работами в Киеве за 1950 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1950/1–д.

[156] Виписи з книг київського гродського суду (1575 – друга половина XVII ст.). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 17–18, 25–36; *Те ж* (1581, 1600, 1603, 1617 р.). – *Там само.* – Од. зб. 17. – Арк. 1; *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 80.

[157] *Верещинский Ю.* Указ. соч. // КС. – 1894. – № 3. – С. 408.

[158] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 51. – № 104.

[159] *Яковенко Н.М.* Нове джерело про київський замок // Архіви України. – 1980. – № 2. – С. 67.

[160] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 37. – № 22.

[161] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 172–173.

[162] Посвідчення уряду гродського В.Ходиці-Креницькому про те, що при пожежі у київському замку згоріла його «кліть» з документами (1605). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 143.

[163] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. VIII. – С. 16; Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 64. – № 188; *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 80, 86.

[164] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 10.

[165] *Безвенглинский Б.* Грунтово-геологическое строение участка Флоровской горы. – НА ИА НАНУ. – Ф. ІІ МК/К. – Ед. хр. 5/5. – Л. 1–2.

[166] *Козловська В.Є.* Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р. – *Там само.* – Ф. 20. – Од. зб. 23. – Арк. 2,2 зв., 5.

[167] *Там самo.*

[168] *Магура С.С.* Щоденник археологічних досліджень Замкової гори у 1932 р. – *Там само.* – Ф. ІІ МК/К. – Од. зб. 5, 5/2.

[169] *Козловська В.Є.* Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р. – *Там само.* – Ф. 20. – Од. зб. 23. – Арк. 2,

2 зв., 5; *Її ж.* Щоденники археологічних досліджень Замкової гори у 1940 р. – Там само. – Ф. II МК/К. – Од. зб. 5/2 та 5/3.

[170] *Богусевич В.А.* Щоденник досліджень експедиції «Великий Київ» (Киселівський загін) за 1948 р. – *Там само.* – Ф. 12. – Од. зб. 1948/8. – Арк. 32.

[171] *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: ІА НАН України, 1996. – С. 137.

[172] Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март. – К., 1886. – С. 106.

[173] *Харламов В.О.* Отчет про раскопки на Замковой горе в 1977 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1977/9–в. – Л. 4.

[174] *Мовчан І.І., Климовський С.І.* Звіт про археологічні дослідження у місті Києві в 1999 р. – *Там само.* – Од. зб. 1999.

[175] Див.: *Попельницька О.О.* Київський замок XIV–XVII ст. у писемних та археологічних джерелах // До 100-річчя Національного музею історії України: з історії музею та його раритетів. Темат. зб. наук. праць. – К.: І.І.І. Лтд., 1998. – С. 48–54.

[176] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 59. – № 160.

[177] *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 128.

[178] *В[ладимирский-Буданов] М.Ф.* Указ. соч. // КС. – 1885. – № 4, док. – С. 1–10.

[179] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 277, прим. 121.

[180] *Крощенко Л.М.* Указ. соч. // Советская архитектура. – 1981. – № 1. – С. 29–30; Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 54. – № 125; *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 10. – С. 26–27.

[181] *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 190.

[182] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 143.

[183] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 9. – С. 225.

[184] *Там же.*

[185] *Там же* // КС. – 1904. – № 10. – С. 4, 63; *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 6. – С. 414; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 248, 268.

[186] Випис з актових книг київського магістрату про мурована комору кравецького цеху у ряду кравецькім і кушнірськім на ринку, що згоріла під час пожежі (1718). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 25; *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 325.

[187] Випис з книг київського магістрату про мурована комору бурмістра С.Андрієвського у Великому крамному ряду (1744). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Од. зб. 269. – Арк. 5.

[188] Про майно Я.Маркевича (1786–1787). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 27.

[189] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 161, прим. 8.

[190] *Меленський А.І.* Пояснення плану Житньоторзької площі (1800). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1091. – Арк. 53; План Києва [1786 р.]. – ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 3. – Од. зб. 90.

[191] *Там само.*

[192] *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 6. – С. 415; Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 98. – № 404.

[193] Випис з актових книг київського магістрату про торгову крамницю М.Гедзя (1766). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 14.

[194] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 156, 249.

[195] *Крощенко Л.М.* Указ. соч. // Советская архитектура. – 1981. – № 1. – С. 29–30.

[196] *[Меленський А.І.]* План і фасад погорілого колишнього контрактового будинку (1819). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – Арк. 41 (№ 35).

[197] Про продаж будинку Ф.Удовиченка гарнізонному лікарю А.Кгорту (1719). – ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Од. зб. 395; *Владимирский-Буданов В.* Проекты Киевской губернской канцелярии, представленные в Елисаветинскую и Екатериненскую законодательные комиссии // КС. – 1888. – № 4–6. – С. 39; *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 10. – С. 63; *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1996. – С. 201; Открытие в Киеве Управы благочиния (1786 г.) // КС. – 1893. – № 9. – С. 418–419; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка. 1991. – С. 164, 262; К начальной истории Киевского народного училища (1789–1803 г.) // КС. – 1900. – № 10. – С. 4.

[198] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 109. – Док. 34; Випис з актових книг київської ратуші про продаж у Києві будинку Бундерівни Філевичу (1729). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 292.

[199] Сповідальний розпис Воскресенської церкви (1762). – ДАК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Од. зб. 41; Відомость про кількість дворів

Рождественського приходу (1779). – *Там само.* – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 187.

[200] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 51. – № 110; *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 129, прим. 29.

[201] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 332.

[202] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 168, 201.

[203] *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 113–129.

[204] *Моргілевський І.В.* Вказ. праця. – К., 1926. – С. 139; *Эрнст Ф.Л.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 21, 40; *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 60.

[205] *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н.* Отчет о раскопках на Подоле по ул. Хоривой, 30 в 1984 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1984/18–а.

[206] Описание города Киева. Составлено землемером А.А.Масловским в 1805 году. – К.: Плеяды, 2002. – С. 39–42.

[207] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 195.

[208] Випис з київських земських актових книг про суперечку за землю і будинок «Черкашеніковський» між Межигірським монастирем і донькою митрополита Й.Борецького (1637). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 637; Випис з міських книг магдебурзького права київської ратуші «запродажного листа» на будинок та плац від А.Черкасенка І.Борецькому (1617). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 6873.

[209] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. ІХ. – С. 999.

[210] Сповідальний розпис Воскресенської церкви (1762). – ДАК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Од. зб. 41.

[211] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 198.

[212] *Бліфельд Д.І.* Матеріали до археологічної карти Києва: Т. ІІ. Подільський район. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 214. – Тека 5.

[213] *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н.* Отчет о раскопках на Подоле по ул. Хоривой, 30 в 1984 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1984/18–а.

[214] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 253.

[215] *Там само.* – С. 177, прим. 110.

[216] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 201.

[217] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 32.

[218] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 252; *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 132; Список предметів художньої та археологічної цінності з церкви Миколи Доброго (1918) // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Од. зб. 1/6. – С. 6; *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 375.

[219] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 51. – № 110.

[220] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 168.

[221] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 254; *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 53–54.

[222] *Эрнст Ф.Л.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 21.

[223] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.* Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1974/28.

[224] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 54.

[225] *Дегтярьов М., Нестеровська З., Селіванова Н.* Вказ. праця. – К., 1996. – С. 188–190; *Вишневский Д.* Указ. соч. // КС. – 1895. – № 1. – С. 35; Випис з гетьманського універсалу про право перекладача «мултянських і волоських листів» Ф.Корбея на володіння будинком «зрадника» полковника К.Мокієвського у Києві, на Подолі, біля Флорівського монастиря (1717). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 1702.

[226] Заповіт Г.Холявки (1749). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 2053; Про поділ майна померлого Хотяновського (1818). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2–а. – Од. зб. 128; Про похорон І.Киселівського (1826). – *Там само.* – Ф. 320. – Оп. 1. – Од. зб. 229.

[227] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощої. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1996/1.

[228] *Бліфельд Д.І.* Матеріали до археологічної карти Києва: Т. ІІ. Подільський район. – *Там само.* – Од. зб. 214. – Тека 5. – Арк. 124–126.

[229] *Самойловський І.М.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1952 р. – *Там само.* – Од. зб. 1952/15–г.

[230] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.* Архитектурно-археологические исследования церкви Богородицы Пирогощей в 1979 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1979/16–в.

[231] *Івакін Г.Ю.* Звіт про археологічні розвідувальні роботи на садибі церкви Успіння Богородиці Пирогощої у 1994 р. – *Там са-*

мо. – Од. зб. 1994; *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощої. – *Там само.* – Од. зб. 1996/1.

[232] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.* Архитектурно-археологические исследования церкви Богородицы Пирогощей в 1979 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1979/16–в. – Л. 26–27; *Гупало К.М.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 119; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: ІА НАНУ, 1996. – С. 236–237; Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // КС. – 1882. – № 7. – С. 97–105.

[233] *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 113–129.

[234] Сказание священника Кирилла Ивановича о реставрации Пирогощи (1613) // КС. – 1882. – № 2. – С. 97–105.

[235] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 186; *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 196; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 252; *Ернст Ф.Л.* Вказ. праця. – К., 1926. – С. 37.

[236] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощої. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1996/1.

[237] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.* Архитектурно-археологические исследования церкви Богородицы Пирогощей в 1979 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1979/16–в. – Л. 28.

[238] *Гупало К.М.* Отчет о раскопках Притиско-Никольской церкви в Киеве в 1980 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1980/101. – Л. 10.

[239] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 178.

[240] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 41.

[241] *Там само*; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 252–253; *Петров Н.И.* Киевская Рождественско-Предтечинская или Борисоглебская церковь // ТКДА. – 1896. – № 1. – С. 55–112; *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 321; *Лякіна Р.М.* Козацька старшина на Подолі в Києві XVIII ст. // Історія України. – 1997. – № 20. – С. 7–8; Опис будинку Кудрявцева. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – С. 88; Про майно померлої гречанки Христодулової. – *Там само.* – Оп. 2–а. – Од. зб. 129.

[242] *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 150.

[243] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 251.

[244] *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України. – К., 1990. – № 3. – С. 36–37; Відомость про кількість

дворів Рождественського приходу (1779). – ДАК. – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 187.

[245] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 332.

[246] *Бліфельд Д.І.* Матеріали до археологічної карти Києва: Т. II. Подільський район. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 214. – Тека 5; *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – *Там само.* – Од. зб. 1950/1–д.

[247] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 253.

[248] *Там само.* – С. 255; *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 205; *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 332; *Вишневский Д.* Указ. соч. // КС. – 1896. – № 1. – С. 55.

[249] *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 121.

[250] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 58. – № 153.

[251] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897.

[252] *Высоцкий С.А.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 35–39.

[253] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.* Дослідження південної частини Подолу в 1984–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 122.

[254] *Dashkevic Ja.* Указ. соч. – Lisboa, 1986. – P. 185–214.

[255] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 42; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 255.

[256] *Там само.*

[257] Див.: *Попельницька О.О.* Соціально-історична топографія Києва XVII–XVIII ст. (Воскресенська, Спаська, Набережно-Микільська церковні парафії) // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 16–26.

[258] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 31; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: ІА НАН України, 1996. – С. 156.

[259] *Клепатский П.Г.* Указ. соч. – Одесса, 1912. – С. 336.

[260] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 100.

[261] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 332.

[262] *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 203.

[263] *Там само.*

[264] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 188–189.

[265] *Гл. А.* К истории киевских женских монастырей // КС. – 1896. – № 4. – С. 9.

[266] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 20; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 102.

[267] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 85.

[268] *Грушевський М.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VII. – С. 412.

[269] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 313.

[270] *Там само.* – С. 32; Огляд Києва відносно старожитностей, виданий І.Фундуклеєм. – К.: Тов-во «Задруга», видавнича спілка «Літопис», 1996. – 115 с.

[271] *Грушевський М.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VII. – С. 416, 418.

[272] *Там само.* – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – С. 332.

[273] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 2; *Голубев С.* Указ. соч. – К., 1883. – С. 258–259.

[274] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – С. 1000.

[275] *Толочко Л.І., Лосицкий Ю.Г.* Указ. соч. // Советская архитектура. – 1984. – № 5. – С. 30.

[276] *Там само.*

[277] *Толочко Л.І., Лосицкий Ю.Г.* Указ. соч. // Советская архитектура. – 1982. – № 1. – С. 24–25.

[278] *Сагайдак М.А., Сергеева М.С.* Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов «поварни» XVII–XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1992/30.

[279] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 191.

[280] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 374.

[281] *Самойловський І.М.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1952 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1952/15–г; *Його ж.* Археологічні спостереження за земляними роботами у Києві за 1955 р. – *Там само.* – Од. зб. 1955/4–в.

[282] *Його ж.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1953 р. – *Там само.* – Од. зб. 1953/24; *Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Тимощук В.Н.* Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции об исследованиях Подола в 1987 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1987/26.

[283] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 47.

[284] *Там же.* – С. 344.

[285] *Там же.* – С. 376.

[286] *Там же.* – С. 377.

[287] *Там же.* – С. 377.
[288] *Там же.* – С. 376.
[289] *Там же.* – С. 339, 377.
[290] *Там же.* – С. 332.
[291] *Там же.* – С. 374.
[292] *Там же.* – С. 373.
[293] *Там же.* – С. 376.
[294] *Там же.* – С. 375.
[295] *Там же.* – С. 37.
[296] *Там же.* – С. 321, 373.
[297] *Там же.* – С. 373.
[298] *Там же.* – К., 1893. – С. 330, 373.
[299] Про майно Я.Маркевича (1786–1787). – ДАК. – Ф. 1. – 2. – Од. зб. 27.
[300] Список предметів художньої та археологічної цінності з церкви Миколи Доброго (1918). – НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Од. зб. І/6; *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 375.
[301] *Там же.* – К., 1893. – С. 325.
[302] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 101. – № 427.
[303] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 9. – С. 241.
[304] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 37.
[305] *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 150; Див.: *Попельницька О.О., Чекановський А.А.* До історії Грецького монастиря на Подолі в Києві // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – Вип. 6. – К., 1997. – С. 107–109.
[306] *Крощенко Л.М.* Указ. соч. // Советская архитектура. – 1981. – № 1. – С. 29–30.
[307] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 250; Описание города Киева. Составлено землемером А.А.Масловским в 1805 году. – К.: Плеяды, 2002. – С. 39–42.
[308] *Сагайдак М.А., Сергеева М.С.* Отчет Подольской экспедиции ИА НАНУ об охранных исследованиях на территории бывшего Греческого монастыря (пл. Контрактовая, 2) в 1996 г. – НА ИА НАНУ – Ф. 12. – Ед. хр. 1996/85.
[309] Випис з актових книг київської ратуші про продаж будинку з садибою у Києві С.Андрієвичем Межигірському монастирю (1615). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 632; Випис з актових книг київського гродського суду про продаж будинку з садибою Б.Гребеніковичем Межигірському монастирю (1625). – *Там само.* – Од. зб. 636; Декрет київського магістрату про продаж половини батьківського двору Б.Гребеніковичем Межигірському мо-

настирю (1615). – *Там само.* – Ф. 132. – Оп. 1. – Од. зб. 14; Про дарунок дружиною С.Андрієвича частини двору «Гребеніковського» Межигірському монастирю (1626). – *Там само.* – Од. зб. 15.

[310] Випис з актових книг київської ратуші заповіту міщанки Ї.Мошенної про поділ її будинку, сіножаті і майна між спадкоємцями (1636). – *Там само.* – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 153.

[311] Випис з міських книг магдебурзького права київської ратуші «запродажного листа» на будинок та плац від А.Черкасенка І.Борецькому (1617). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 6873.

[312] *Голубев С.Т.* Указ. соч. – Т. 1. – К., 1883. – С. 397.

[313] Випис з київських земських актових книг про суперечку за землю і будинок «Черкашеніковський» між Межигірським монастирем і донькою митрополита Й.Борецького (1637). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 637.

[314] Випис з актових книг ратуші про продаж земельної ділянки О.Кравцової Межигірському монастирю (1663). – *Там само.* – Од. зб. 640.

[315] Про плац С.Афоновича (1765). – *Там само.* – Од. зб. 12. – Арк. 6.

[316] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 38; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 147.

[317] Про земельні ділянки Лубенського Мгарського монастиря (1774). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 13.

[318] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893.

[319] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 38.

[320] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 147.

[321] Справа Києво-Видубицького монастиря про монастирську садибу на Подолі (1739–1786). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 7002. – Арк. 2–3.

[322] Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С. 115; *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 78.

[323] Справа Києво-Видубицького монастиря про монастирську садибу на Подолі (1739–1786). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 7002.

[324] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 22.

[325] Про земельні ділянки Лубенського Мгарського монастиря (1774). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 13.

[326] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 254; 291.

[327] *Гл. А.* Указ. соч. // КС. – 1896. – № 4. – С. 9.

[328] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 279, прим. 174.

[329] *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 29.

[330] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 110.

[331] *Там само.* – С. 182, прим. 197.

[332] *Там само.* – С. 135, 161, 182, 198 (прим. 444), 212 (прим. 181), 231, 256.

РОЗДІЛ III

ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА

[1] *Сагайдак М.А.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 38, 44.

[2] *Гупало К.М.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 51.

[3] *Там же.* – С. 50.

[4] *Там же.* – С. 34.

[5] *Сагайдак М.А.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 21.

[6] *Там само.* – С. 8 (рис. 3), 47, 64; *Гупало К.М.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 34–35.

[7] *Там же.* – С. 35; *Сагайдак М.А.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 11.

[8] Опис будинків Подолу (1806). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2–а. – Од. зб. 35. – С. 10.

[9] *Ивакин Г.Ю.* Отчет о работе Братского отряда: ул. Братская, 6 и ул. Андреевская, 7–9. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1984/18–д; *Самойловський І.М.* Археологічні спостереження за земляними роботами у Києві за 1954 р. – *Там само.* – Ф. 12. – Од. зб. 1954/3–б.

[10] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28.

[11] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 93.

[12] *А[ндриевский]А.А.* Контроль Губернской канцелярии над расходами киевского магистрата по исправлению некоторых городских надобностей // КС. – 1892. – № 9, док. – С. 420–422.

[13] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – С. 78.

[14] Випис з актових книг київської ратуші «купчої» на продаж будинку шляхтичами І.Ростковою та А.Русецьким шляхтичу З.Шоху (1627). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 131; *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 104. – Док. 6.

[15] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 339.

[16] *Меленський А.І.* План конюшеного двору Флорівського монастиря (1808). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 962; Опис будинку І.Підгаєцького по Царекостянтинівській «мостовій» вулиці (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 74; Купча на будинок К.Калениченка по вул. Артемихиній (1811). – *Там само.* – Арк. 133.

[17] Опис будинку колезького реєстратора І.Лисогурського у Борисоглібській парафії (1811). – *Там само.* – Арк. 86; Опис будинку Й.Огієвського у Борисоглібському приході (1811). – *Там само.* – Арк. 16; *Лазаревська К.О.* Вказ. праця. – К., 1926. – С. 294.

[18] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 374–376.

[19] *Там же.* – С. 395–398.

[20] *Там же.* – С. 395–398.

[21] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 244.

[22] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 90. – № 346.

[23] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 142–143.

[24] *А[ндриевский]А.А.* Контроль Губернской канцелярии над расходами киевского магистрата по исправлению некоторых городских надобностей // КС. – 1892. – № 9, док. – С. 420–422.

[25] *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 219.

[26] *Бідзіля В., Занкін А.Б., Калюк О.П.* Археологічні дослідження НВК «Археолог» на Київському Подолі у 1993 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1993/57.

[27] *Андрощук Ф., Бобровский Т.А., Зоценко В.М.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции за 1988 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1988/25–а.

[28] *Самойловский И.М.* Наблюдения за земляными работами в Киеве за 1950 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1950/1–д.

[29] *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 218.

[30] *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1950/1–д.

[31] *Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Сергеева М.С.* Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции МП «Віче» у Контрактового дома в 1997 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1997.

[32] *Ивакин Г.Ю.* Отчет о работе Братского отряда: ул. Братская, 6 и ул. Андреевская, 7–9. – *Там же.* – Ед. хр. 1984/18–д.

[33] *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – *Там само.* – Од. зб. 1950/1–д.

[34] *Там само.*

[35] *Там само*; *Бідзіля В., Занкін А.Б., Калюк О.П.* Археологічні дослідження НВК «Археолог» на Київському Подолі у 1993 р. – *Там само.* – Од. зб. 1993/57.

[36] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.* Раскопки Киево-Подола. – *Там же.* – Ед. хр. 1976/31–а; *Андрощук Ф., Бобровский Т.А., Зоценко В.М.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции за 1988 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1988/25–а.

[37] *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – *Там само.* – Од. зб. 1950/1–д.

[38] *Бидзиля В., Тимощук В.М., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об исследованиях по ул. Оболонской, 4–в 1989 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1989/5–б.

[39] *Самойловский И.М.* Наблюдения за земляными работами в Киеве за 1950 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1950/1–д.

[40] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238–270.

[41] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 105.

[42] *Розвидовский П.* Указ. соч. – К., 1825. – Приб. – С. 30–31.

[43] *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 217; *Петров Н.И.* Сампсониевый фонтан // КС. – 1896. – № 5, док. – С. 33–36; *Синицкий Л.* Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М.Долгорукова // КС. – 1893. – № 2. – С. 276–286.

[44] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження в урочищах Гончарі-Кожум'яки в 1993 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1993; *Андрощук Ф., Бобровский Т.А., Зоценко В.М.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции за 1988 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1988/25–а; *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.* Раскопки Киево-Подола. – *Там же.* – Ед. хр. 1976/31–а; *Самойловський І.М.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві у 1951 р. – *Там само.* – Од. зб. 1951/8–3.

[45] *Сагайдак М.А., Тимощук В.Н.* Отчет Подольской экспедиции ИА НАНУ об исследованиях по ул. Покровской, 5 («дом Стрельбицкого») в 1995. – *Там же.* – Ед. хр. 1995.

[46] *Колчин Б.А.* Инженерные сооружения // Древняя Русь: город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С. 170.

[47] *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 216.

[48] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 109. – Док. 37.

[49] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 222.

[50] *Копилов Ф.Б.* Нагляд за земляними роботами у Києві за 1956 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1956/33.

[51] *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 216, 218.

[52] *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1950/1–д.

[53] *Сагайдак М.А.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 20–21.

[54] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.* Раскопки Киево-Подола. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1976/31–а; *Ивакин Г.Ю.* Отчет о работе Братского отряда: ул. Братская, 6 и ул. Андреевская, 7–9. – *Там же.* – Ед. хр. 1984/18–д.

[55] *Бліфельд Д.І.* Матеріали до археологічної карти Києва: Т. ІІ. Подільський район. – *Там само.* – Од. зб. 214. – Тека 5. – Арк. 182–184; *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – *Там само.* – Од. зб. 1950/1–д.

[56] *Там само.*

[57] *Гупало К.М., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А.* Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1974/28; *Самойловский И.М.* Наблюдения за земляными работами в Киеве за 1950 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1950/1–д.

[58] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238–270.

[59] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 170–171.

[60] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 143.

[61] Про Біскупський міст на Помийному каналі (1772). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 351.

[62] *Меленський А.І.* План каналу, що пролягає від ручаїв Кудрявця і Биковщини, між двох вулиць. Верхній та Нижній вал, з зазначенням місць спорудження шлюзів (1800). – *Там само.* – Од. зб. 1091. – Арк. 19.

[63] *Ивакин Г.Ю.* Отчет о работе Братского отряда: ул. Братская, 6 и ул. Андреевская, 7–9. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1984/18–д.

[64] *Самойловский И.М.* Наблюдения за земляными работами в Киеве за 1950 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1950/1–д.

[65] *Його ж.* Археологічні спостереження за земляними роботами у Києві за 1954 р. – *Там само.* – Од. зб. 1954/3–б.

[66] Відомость про прибутки і витрати грошових сум при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802–1808). – ДАК. – Ф. 320. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 3.

[67] *Петров Н.И.* Сампсониевый фонтан // КС. – 1896. – № 5, док. – С. 33–36.

[68] *Самойловський І.М.* Дерев'яні водопровідні труби та мостова в Києві. – К., 1955. – С. 99–106.

[69] *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 119.

[70] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. II. – С. 18.

[71] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28.

[72] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. III. – С. 88.

[73] Про продаж будинку Б.Гребеніковича Межигірському монастирю (1615). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 633.

[74] Випис з актових книг київського магістрату про продаж будинку шляхтичів Жолнеровичів запорозькому козаку Г.Івашковському (1612). – *Там само.* – Од. зб. 57; Про продаж будинку запорозького козака Й.Путивця Т.Александровичу (1625). – *Там само.* – Од. зб. 128.

[75] Випис з київських земських книг про продаж будинку міщанами Хмельовичевими шляхтичу Стрибулі (1623). – *Там само.* – Од. зб. 107.

[76] *Оглоблин Н.Н.* Богатый киевлянин конца XVII века // КС. – 1889. – № 6. – С. 581–585.

[77] Випис з книг київського магістрату про продаж К.Рончкевичівною-Хмельовичевою плацу кушнірському цеху (1657). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 22.

[78] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 76–77.

[79] Заповіт Г.Холявки (1749). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 2053.

[80] *Лучицкий И.В.* Указ. соч. // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 1–74.

[81] Копія привілею Сигізмунда III на продаж будинку і плацу К.Ісаєвича шевському цеху (1609). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 29.

[82] *Лучицкий И.В.* Указ. соч. // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 1–74.

[83] Справа Києво-Видубицького монастиря про монастирську садибу на Подолі (1739–1786). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 7002.

[84] Про цеглу, виготовлену для І.Підгурського (1765). – ДАК. – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 38; Опис двору і маєтності І.Підгурського (1780). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 26. – Арк. 112–120.

[85] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 248.

[86] *Андриевский А.А.* Утеснения киевских мещан военным постоем в 1763–1764 г. // КС. – 1895. – № 5. – С. 66.

[87] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 49; *Лучицкий И.В.* Указ. соч. // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 52–53; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 181, прим. 191.

[88] Випис з актових книг магістрату про двір С.Рибальського у Соборно-Успінській парафії (1774). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 19; Відомость обліку дворів, будинків і населення по Старому Києву і Подолу (1784). – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Од. зб. 34; *Кадомська М., Отченашко В.* Вказ. праця. – К., 1996. – С. 30–35.

[89] План фасаду і розріз обгорілого кам'яного міського будинку біля Флорівського монастиря (1838). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – Арк. 26.

[90] *Кадомська М., Отченашко В.* Вказ. праця. – К., 1996. – С. 34.

[91] «Чолобитна» дружини бунчукового товариша С.Рибальського про невиконання заповіту її чоловіка його братом, Г.Рибальським (1785). – ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 2. – Од. зб. 199–а.

[92] *Іваненко І., Камінецький О.* Загадки старовинного рукопису // Наука і культура. – Вип. 21. – К., 1987. – С. 285–286.

[93] *Отченашко В.Ф.* Вказ. праця. – К., 1996. – С. 72–74; Опис будинку Ф.Хлюпи (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 85.

[94] План будинку Г.Хотяновської (1821). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 931.

[95] *Отченашко В.Ф.* Вказ. праця. – К., 1996. – С. 72–74.

[96] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 249, 268.

[97] *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н., Михайлов П.С., Башкатов Ю.* Отчет о раскопках отряда Подольской постоянно действующей

экспедиции в Киеве в 1998 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1998.

[98] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 139, прим. 3.

[99] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 19, 49.

[100] *Гирич І.Б., Гирич Т.Ю.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 77–85.

[101] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 256.

[102] Про розібрання міщанських і купецьких будинків і торгових крамниць, пошкоджених пожежею (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 459. – Арк. 38; Відомость про згорілі кам'яні будівлі, що, згідно плану забудови Києво-Подолу, підлягають знесенню в зв'язку з розширенням площі та вулиці. Про кількість пошкоджених пожежею будинків (1811). – *Там само.* – Од. зб. 179; Реєстр згорілих кам'яних казенних, міських та приватних будинків і фундаментів, що згідно нового плану підлягають розібранню (1811). – ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 940–961. – Арк. 26–27; Оцінка різних будинків (1813). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 133. – Арк. 27; Книга витрат грошових сум на відбудову будинків, що згоріли в 1811 р. (1814–1815). – *Там само.* – Оп. 2. – Од. зб. 312.

[103] Опис будинків Подолу (1806). – *Там само.* – Оп. 2–а. – Од. зб. 35. – Арк. 64–66; Про будинок І.Котляревського (1802). – *Там само.* – Оп. 2. – Од. зб. 459. – Арк. 38; Опис будинку О.Балабухи (1811). – *Там само.* – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 10; Опис будинку С.Стрельбицького (1811). – *Там само.* – Арк. 92; Про будинок Г.Киселівського (1819). – *Там само.* – Оп. 1. – Од. зб. 296. – Арк. 5 зв.

[104] Опис будинку Й.Огієвського у Борисоглібському приході (1811). – *Там само.* – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 16.

[105] Опис будинку колезького реєстратора І.Лисогурського у Борисоглібській парафії (1811). – *Там само.* – Арк. 86.

[106] Про відведення земельної ділянки Хотяновському (1814). – *Там само.* – Ф. 240. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 9 зв., 14.

[107] Опис будинку Ф.Хлюпи (1811). – *Там само.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 85.

[108] Опис будинку священика Хрестовоздвиженської церкви А.Яворського (1811). – *Там само.* – Арк. 4.

[109] Опис будинку І.Підгаєцького по Царекостянтинівській «мостовій» вулиці (1811). – Там само. — Арк. 74.

[110] Опис будинку священика Хрестовоздвиженської церкви А.Яворського (1811). – *Там само.* – Арк. 4.

[111] Опис будинку С.Стрельбицького (1811). – *Там само.* – Арк. 92.

[112] [*Меленський А.І.*] Плани і фасади церков, дерев'яних і цегляних корпусів, келій та готелю Флорівського монастиря (1808–1837). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 955–967.

[113] Копія привілею Сигізмунда ІІІ на продаж будинку і плацу К.Ісаєвича шевському цеху (1609). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 29; Декрет київського магістрату про продаж половини батьківського двору Б.Гребеніковичем Межигірському монастирю (1615). – *Там само.* – Ф. 132. – Оп. 1. – Од. зб. 14.

[114] Випис на продаж А.Мефедичівною двох городів за брамою Воскресенською колишньому київському полковнику Г.Коровці-Вольському (1693). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 20765.

[115] Випис з книг київського магістрату про продаж К.Рончкевичівною-Хмельовичевою плацу кушнірському цеху (1657). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 22.

[116] *Миронов Б.* Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX). – М.: Наука, 1985. – С. 35, 38, 117.

[117] Про будинок шевського цеху (1807). – ДАК. – Ф. 165. – Оп. 5. – Од. зб. 29.

[118] Випис з актових книг магістрату про двір С.Рибальського у Соборно-Успінській парафії (1774). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 19.

[119] Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з «дідичним» маєтком С.Радкевича (1641). – *Там само.* – Од. зб. 157.

[120] Опис будинків Подолу (1806). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2–а. – Од. зб. 35. – Арк. 64–66.

[121] *Лазаревська К.О.* Вказ. праця. – К., 1926. – С. 294.

[122] Опис будинку «управи гончарської» (1795). – ДАК. – Ф. 329. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 11.

[123] *Оглоблин Н.Н.* Богатый киевлянин конца XVII века // КС. – 1889. – № 6. – С. 581–585; Справа Києво-Видубицького монастиря про монастирську садибу на Подолі (1739–1786). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 7002; Про цеглу, виготовлену для І.Підгурського (1765). – ДАК. – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 38; Опис двору і маєтності І.Підгурського (1780). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 26. – Арк. 1–120; Про будинок В.Голубовського, розташований біля дороги на Кожум'яки (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 459. – Арк. 1; Опис будинку І.Підгаєцького по Царекостянтинівській мостовій (1811). – Од. зб. 80. – Арк. 74; Опис будинку

Й.Огієвського у Борисоглібському приході (1811). – *Там само.* – Арк. 16; Опис кам'яного будинку О.Балабухи (1811). – *Там само.* – Арк. 10; Опис житлового будинку С.Стрельбицького (1811). – *Там само.* – Арк. 92; Про двір І.Киселівського у приході Набережно-Микільському (1811). – *Там само.* – Арк. 139; Про кам'яний будинок Г.Киселівського (1813). – *Там само.* – Од. зб. 133. – Арк. 1; Про будинок Г.Киселівського (1819). – *Там само.* – Оп. 1. – Од. зб. 296. – Арк. 5 зв.; *Лазаревский А.М.* Где находился дом Саввы Туптала? // КС. – 1887. – № 6. – С. 383; *Его же.* К портрету Саввы Туптала // *Там же.* – 1882. – С. 194–197; *Его же.* Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // *Там же.* – 1882. – № 8. – С. 382–384; *Иконников В.С.* Указ. соч. // *Там же.* – 1904. – № 9. – С. 229; План фасаду і розріз обгорілого кам'яного міського будинку біля Флорівського монастиря (1838). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – Арк. 26; *Закревский М.В.* Указ. соч. – Т. 2. – М., 1868. – С. 581, 877; *Крощенко Л.М.* Указ. соч. // Советская архитектура. – 1981. – № 1. – С. 29–30; План і фасад «запасного хлібного магазину». – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – Арк. 22; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 151.

[124] Відомость про прибутки і витрати грошових сум при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802–1808). – ДАК. – Ф. 320. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 3; Про цеглу, виготовлену для І.Підгурського (1765). – *Там само.* – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 38; див.: *Попельницька О.О.* Цивільні садиби і будівлі Київського Подолу кінця XVII – початку XIX ст. // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 38–48.

[125] *Сагайдак М.А.* Исследования на Подоле по ул. Волошской, 16 в 1981–1982 г. – НА ИА НАНУ. – Ф. 12. – Ед. хр. 1982.

[126] *Зоценко В.Н., Брайчевская Е.А.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской экспедиции в 1987 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1987/26–б; *Сагайдак М.А., Сергєєва М.С.* Археологічні дослідження по вул. Спаській, 30 у 1998 р. – *Там само.* — Од. зб. 1998; Заповіт Я.Таравінського (1796). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 37. – Арк. 1; *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238–270.

[127] *Даниленко В.М.* З історії найдавнішого Києва. Звіт про археологічні дослідження ранньослов'янської експедиції «Великий Київ» в 1969–1970 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1969–1970/26–а.

[128] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі-Кожум'яки у Києві в 1992 р. (вул. Гончарна та Воздвиженська). – *Там само.* – Од. зб. 1992/33.

[129] *Там само.*

[130] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження в урочищах Гончарі-Кожум'яки в 1993. – *Там само.* – Од. зб. 1993.

[131] *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н.* Отчет о раскопках на Подоле по ул. Хоривой, 30 в 1984 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1984/18–а.

[132] *Самойловський І.М.* Щоденник археологічних спостережень за земляними роботами у Києві за 1957 р. – *Там само.* – Од. зб. 1957/37–а.

[133] *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – *Там само.* – Од. зб. 1950/1–д.

[134] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження в урочищах Гончарі-Кожум'яки в 1993. – *Там само.* – Од. зб. 1993; *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238–270.

[135] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Герасимов Д.М., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі-Кожум'яки у Києві в 1992 р. (вул. Гончарна та Воздвиженська). – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1992/33.

[136] *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 238–270.

[137] *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: ІА НАН України, 1996. – С. 161.

[138] *Сагайдак М.А.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 27.

[139] *Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Брайчевская Е.А., Михайлов П.С.* Отчет о полевых исследованиях постояннодействующей экспедиции по ул. Героев Триполья, 14 в 1988 г. – НА ИА НАНУ – Ф. 12. – Ед. хр. 1988/25.

[140] *Богусевич В.А.* Археологічні розкопки на Києво-Подолі у 1950 р. Києво-Подільського загону експедиції «Великий Київ». – *Там само.* – Од. зб. 1950/1–б.

[141] *Сагайдак М.А.* Исследования на Подоле по ул. Волошской, 16 в 1981–1982 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1982.

[142] *Сагайдак М.А., Занкин А.Б., Брайчевская Е.А., Михайлов П.С.* Отчет о полевых исследованиях постояннодействующей экспеди-

ции по ул. Героев Триполья, 14 в 1988 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1988/25.

[143] *Сагайдак М.А., Сергеева М.С.* Отчет об археологических исследованиях киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16). – *Там же.* – Ед. хр. 1990/34.

[144] *Їх же.* Археологічні дослідження по вул. Спаській, 30 у 1998 р. – *Там само.* – Од. зб. 1998.

[145] *Їх же.* Археологічні дослідження по вул. Г.Сковороди у 1999 р. – *Там само.* – Од. зб. 1999.

[146] *Тимощук В.М., Башкатов Ю.* Нові матеріали досліджень середньовічного Подолу по вул. Братській. – К., 1994. – С. 45–49.

[147] *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Чміль Л.В., Герасимов Д.М., Чекановський А.А.* Звіт про археологічні дослідження по вул. Сагайдачного, 18 у Києві. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Од. зб. 1991/10–а.

[148] *Андрощук Ф., Бобровский Т.А., Зоценко В.М.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постоянно-действующей экспедиции за 1988 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1988/25–а; *Бидзиля В., Тимощук В.М., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об исследованиях по ул. Оболонской, 4 в 1989 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1989/5–б; *Калюк А.П., Фридман М.* Отчет НПК «Археолог» об охранных исследованиях в Киеве в 1990 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1990/68.

[149] *Бідзіля В., Занкін А.Б., Калюк О.П.* Археологічні дослідження НВК «Археолог» на Київському Подолі у 1993 р. – *Там само.* – Од. зб. 1993/57; *Занкин А.Б., Калюк А.П.* Отчет НПК «Археолог» об исследованиях на Киевском Подоле в 1991–1992 г. – *Там же.* – Ед. хр. 1992/34.

[150] *Там же.*

[151] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 52. – № 113.

[152] *Там само.* – С. 54. – № 128.

[153] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 84.

[154] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28.

[155] *Там само.* – С. 125, прим. 22.

[156] *Там само.* – С. 28.

[157] Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март. – К., 1886. – С. 106.

[158] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.

[159] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 36. – № 17; *Там само.* – С. 58. – № 154.

[160] *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX. – С. 332–333.

[161] *Борисенко В., Савченко С.* Київ у другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 93.

[162] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 67. – № 204–205, 207, 208.

[163] *Там само.* – С. 68–69. – № 210, 212.

[164] *Там само.* – С. 71. – № 230.

[165] *Там само.* – С. 72. – № 236.

[166] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 118, 128.

[167] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 73–74.

[168] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 70. – № 224; *Там само.* – С. 89. – № 337.

[169] *Там само.* – С. 78. – № 265, 266.

[170] *Там само.* – С. 78. – № 265.

[171] *Там само.* – С. 83–84. – № 301, 306.

[172] *Алферова Г.В., Харламов В.О.* Указ. соч. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 92–93.

[173] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 9. – С. 242.

[174] *В[ладимирский-Буданов] М.Ф.* Указ. соч. // КС. – 1885. – № 4, док. – С. 1–10.

[175] *Андриевский А.А.* Киевские смуты середины прошлого столетия // КС. – 1886. – № 12. – С. 667; *Лучицкий И.В.* Указ. соч. // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 1–74; *Шамрай С.* Вказ. праця. – К., 1931. – С. 167–177.

[176] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 10. – С. 1; *Там же.* – № 9. – С. 252.

[177] *Там же.* – № 9. – С. 268; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 163.

[178] Відомость про прибутки і витрати грошових сум при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802–1808). – ДАК. – Ф. 320. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 3.

[179] *Кадомська М., Отченашко В.* Вказ. праця. – К., 1996. – С. 30–35.

[180] Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 19, 49.

[181] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 256.

[182] *Перковський А.Л.* Вказ. праця. – К., 1992. – С. 144–155.

[183] *Перковский А.Л.* Указ. соч. – 1982. – № 6. – С. 176.

[184] *Там же.* – С. 178.

[185] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 9. – С. 244–245.

[186] *Там же.*

[187] Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 139, прим. 3; див.: *Попельницька О.О.* Історичний розвиток київського Подолу (XVII – початок XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 104–119.

[188] *Перковський А.Л.* Вказ. праця. – К., 1992. – С. 144–155.

РОЗДІЛ IV

ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ І ПІДПРИЄМЦІ ПОДОЛУ

[1] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 10. – С. 7.

[2] НА ІА НАНУ. – Ф. 14. – Од. зб. 116; ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 459; *Там само.* – Од. зб. 179; ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 940–961. – Арк. 26–27; *Там само.* – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 312; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Од. зб. 34; див.: *Попельницька О.О.* Найбільші землевласники і підприємці київського Подолу XVII–XVIII ст.: історико-топографічний та генеалогічний аспекти // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 3–31.

[3] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 79; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 147, табл. 11; С. 188–190, табл. 16.

[4] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 102–103.

[5] Про продаж будинку запорозького козака Й.Путивця Т.Александровичу (1625). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 128. – Арк. 1.

[6] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 84; *Голубев С.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 397; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 147, табл. 11.

[7] Про володіння М.Корнійовича (1725). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 9.

[8] Відомость обліку дворів, будинків і населення по Старому Києву і Подолу (1784). – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Од. зб. 34; Відомость про згорілі кам'яні будівлі, що, згідно плану забудови Києво-Подолу, підлягають знесенню в зв'язку з розширенням площі та вулиці (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 179; Про розібрання міщанських і купецьких будинків і торгових крамниць, пошкоджених пожежею (1811). – *Там само.* – Од. зб. 459. – Арк. 38; Реєстр згорілих кам'яних казенних, міських та приватних будинків

і фундаментів, що згідно нового плану підлягають розібранню (1811). – ІР НБУВ. – Ф. 61. – Од. зб. 940–961. – Арк. 26–27.

[9] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 75.

[10] Випис з актових книг київської ратуші про продаж будинку з садибою у Києві С.Андрієвичем Межигірському монастирю (1615). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 632. – Арк. 1; Декрет київського магістрату про зобов'язання Б.Гребеніковича передати С.Андрієвичу половину батьківського двору (1615). – *Там само.* – Од. зб. 12. – Арк. 1; Дарчий запис райці київського магістрату С.Андрієвича Межигірському монастирю на половину двору Б.Гребеніковича (1615). – *Там само.* – Ф. 132. – Оп. 1. – Од. зб. 13. – Арк. 1.

[11] *Берлинський М.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 253; Угода парафіян з малярем Ф.Каменським на розпис церкви св. Бориса і Гліба (1739). – ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 1076. – Од. зб. 12; Реєстр куничного збору церков Іоанна Предтечі та Борисоглібської (1730). – *Там само.* – Од. зб. 4; Випис з книг київського магістрату про мурована комору бурмістра С.Андрієвського у Великому крамному ряду (1744). – *Там само.* – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 5; Про кахлі для будівництва печей у будинку С.Андрієвського (1752). – *Там само.* – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 2085. – Арк. 1. Випис з книг магдебурзького права київської ратуші про передачу нерухомого майна північного хору київського імператорського палацу С.Андрієвського його брату Миколі (1753). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 2246.

[12] *Щербина В.І.* Старі «кам'яниці» на Подолі // Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С. 112–114.

[13] *Беляшевский Н.Ф.* Каталог древностей коллекции В.В.Тарновського. – К., 1898. – Раздел 3.

[14] *Закревский Н.В.* Указ. соч. – М., 1868. – Т. 1. – С. 581, 877.

[15] Огляд Києва відносно старожитностей, виданий І.Фундуклеєм. – К.: Товариство «Задруга», видавнича спілка «Літопис», 1996. – С. 89.

[16] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 9. – С. 229.

[17] Купча на будинок Ю.Калениченка по вул. Артемихиній (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 133.

[18] Про обрання війта (1733–1735). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 375. – Арк. 1; *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 9. – С. 228; *Его же.* Архивная справка о составе киевского общества в 1784–1797 гг. // КС. – 1894. – № 2. – С. 200; *В[ладимирский-Буданов] В.Ф.* Указ. соч. // КС. – 1885. – № 4 – С. VII; *Андриевский А.А.* Историчес-

кие материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1885. – Вып. 3. – С. 34.

[19] *Берлинський М.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 269.

[20] Весь Киев. Адресная книга. – К., 1909. – С. 18.

[21] Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – 1915. – Вып. IV–V. – С. 55.

[22] Опис будинку О.Балабухи (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 10.

[23] *Каманин И.М.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // КС. – 1888. – № 8. – С. 193.

[24] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – С. 75.

[25] Випис з актових книг київської ратуші «купчої» на продаж будинку шляхтичами І.Ростковою та А.Русецьким шляхтичу З.Шоху (1627). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 131. – Арк. 1.

[26] Записки киевского мещанина Божка Балыки про московский поход 1612 г. // КС. – 1882. – № 7. – С. 97–105.

[27] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – С. 78.

[28] Випис з актових книг київської ратуші про віддачу сіножаті дружиною колишнього київського війта У.Соколовою-Баличанкою А.Лазаровичу (1646). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 179; Випис з книг київського магістрату про продаж К.Рончкевичівною-Хмельовичевою плацу кушнірському цеху (1657). – *Там само.* – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 22; *Ернст Ф.Л.* Вказ. праця. – К., 1930. – С. 541.

[29] *Іваненко І., Камінецький О.* Вказ. праця. – К., 1987. – Вип. 21. – С. 285–286; *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 176–177.

[30] *Отченашко В.Ф.* Вказ. праця. – К., 1996. – С. 72–74; [*Меленський А.І.*] План конюшеного двору Флорівського монастиря (1808). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 962. – Арк. 1.

[31] Відомость про згорілі кам'яні будівлі, що, згідно плану забудови Києво-Подолу, підлягають знесенню в зв'язку з розширенням площі та вулиці (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 179; Відомость про прибутки і витрати грошових сум при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802–1808). – *Там само.* – Ф. 320. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 1; *Андриевский А.А.* Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 г. // КС. – 1891. – № 7. – С. 130.

[32] Сповідальний розпис Воскресенської церкви (1762). – ДАК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 1.

[33] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 84; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 147, табл. 11; С. 188–190, табл. 16; С. 194.

[34] *Меленський А.І.* План каналу, що пролягає від ручаїв Кудрявця і Биковщини, між двох вулиць, Верхній та Нижній вал, з зазначенням місць спорудження шлюзів (1800). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1091. – Арк. 19; *Каманин И.М.* Описи актовых книг Киевского центрального архива. – К., 1897. – С. 23–26; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 181.

[35] *Лучицкий И.В.* Указ. соч. // КС. – 1888. – № 1. – С. 5–7.

[36] Випис з міських книг магдебурзького права київської ратуші «запродажного листа» на будинок та плац від А.Черкасенка І.Борецькому (1617). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 6873. – Арк. 1.

[37] *Голубев С.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 397.

[38] Випис з київських земських актових книг про суперечку за землю і будинок «Черкашеніковський» між Межигірським монастирем і донькою митрополита Й.Борецького (1637). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 637. – Арк. 1.

[39] Про земельні ділянки Лубенського Мгарського монастиря (1774). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 13. – Арк. 1.

[40] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 79; *Закревский Н.В.* Указ. соч. – М., 1868. – Т. 1. – С. 360; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 147, табл. 11.

[41] *Там само.* – С. 233; *Ролле Й.* Жінки при Чигиринському дворі. – К., 1994. – С. 37–39.

[42] Киево-Златоверхий Михайловский монастырь и его скит Феофания. – Репринтне відтворення видання 1878 року. – К.: Кий, 1998. – С. 92.

[43] Випис з актових книг київської ратуші про розміри земельних володінь Братського монастиря у Києві на Подолі // *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 373.

[44] «Купча» на продаж земельної ділянки міщанкою А.Троцькою лавнику Ф.Ризенку (1761). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 5. – Арк. 1.

[45] Про земельні ділянки Лубенського Мгарського монастиря (1774). – *Там само.* – Од. зб. 13. – Арк. 1; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 95, 303.

[46] *Андриевский А.А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1885. – Вып. 8. – С. 9–10.

[47] Заповіт М.Москаленка, спадкоємця війта П.Войнича (1765). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 9. – Арк. 1.

[48] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 194; Випис з книг київської ратуші про продаж плацу Г.Волинцева Д.Сущевичу (1657). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 20759. – Арк. 1; Випис з актових книг київської ратуші про плац М.Сущанської (1677). – *Там само.* – Од. зб. 20760. – Арк. 1.

[49] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. І. – С. 42.

[50] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 373.

[51] Випис про продаж двору ткацькому цеху (1665). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 27.

[52] *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 178; *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України. – К., 1990. – С. 31; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 253.

[53] *Петров М.И.* Греческий Екатериненский монастырь // ТКДА. – 1896. – № 1. – С. 82.

[54] *Лучицкий И.В.* Указ. соч. // КС. – 1888. – № 1. – С. 7–11.

[55] *Андриевский А.А.* Киевские смуты середины прошлого столетия // КС. – 1886. – № 12. – С. 704; *Его же.* Утеснения киевских мещан военным постоем // КС. – 1895. – № 5. – С. 69; Списки предметів художньої та археологічної цінності з Борисоглібської церкви (1918). – НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Од. зб. 1/10; *Петров Н.М.* Киевская Рождественско-Предтеченская или Борисоглебская церковь // ТКДА. – 1896. – Т. 1. – С. 336.

[56] *Андриевский А.А.* Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790 г. // КС. – 1891. – № 7. – С. 130.

[57] Подушний розпис майстрів київського гончарного цеху (1786). – ДАК. – Ф. 329. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 13.

[58] Про продаж будинку В.Гудимою у Борисоглібському приході (1797). – ЦДІАУК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 42.

[59] *Вінницька Г.Г.* Щоденник нагляду за земляними роботами у січні-лютому 1950 р. – НА ІА НАНУ. – Ф. ІА/К. – Од. зб. 1950/1; *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кий, 1994. – С. 257.

[60] *Андриевский А.А.* Последние киевские сотники // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 10. – С. 34–50.

[61] Випис з актових книг київської ратуші заповіту міщанки Ї.Мошенної про поділ її будинку, сіножаті і майна між спадкоємцями (1636). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 153. – Арк. 1; *Мухин Я.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 45.

[62] *Там же.* – С. 403.

[63] *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 6. – С. 391.

[64] Про призначення осавула Ф.Доброгорського райцею (1764). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 7. – Арк. 1.

[65] *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 6. – С. 394, 396.

[66] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 96, 329; *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103. – № 1; *Там же.* – С. 104. – № 5.

[67] *Боплан Г.Л.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 148.

[68] Киев. Энциклопедический справочник. – К.: УРЕ, 1985. – С. 54.

[69] Відомость про згорілі кам'яні будівлі, що, згідно плану забудови Києво-Подолу, підлягають знесенню в зв'язку з розширенням площі та вулиці (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 179. – Арк. 1.

[70] Про продаж будинку ювеліру О.Іщенку (1811 р.). – *Там само.* – Од. зб. 80. – Арк. 254; Реєстр згорілих кам'яних казенних, міських та приватних будинків і фундаментів, що згідно нового плану підлягають розібранню (1811). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 940–960. – Арк. 26–27.

[71] *Мухин М.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 375.

[72] Заповіт М.Москаленка, спадкоємця війта П.Войнича (1765). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 9. – Арк. 1.

[73] *Оглоблин Н.Н.* Из киевской жизни XVII–XVIII в. // ЧИОНЛ. – 1904. – № 3–4.

[74] Про похорон І.Киселівського (1826). – ДАК. – Ф. 320. – Оп. 1. – Од. зб. 229.

[75] *Иконников В.С.* Указ. соч. // КС. – 1904. – № 11. – С. 197, 202.

[76] Про будинок Г.Киселівського (1813). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 133. – Арк. 27; Опис будинків Подолу (1806). – *Там само.* – Оп. 2–а. – Од. зб. 35. – Арк. 64–66; Про двір Г.Киселівського у приході Набережно-Микільському (1811). – *Там само.* – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 139; Про будинок Г.Киселівського (1819). – *Там само.* – Оп. 1. – Од. зб. 296. – Арк. 5 зв.; *Ернст Ф.Л.* Вказ. праця. – К., 1930. – С. 588.

[77] Анкетні аркуші з малюнками опису пам'ятників на Щекавицькому кладовищі (1919). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1103.

[78] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV – С. 7.

[79] Випис з актових книг київської ратуші «купчої» на продаж будинку шляхтичами І.Ростковою та А.Русецьким шляхтичу З.Шоху (1627). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 131. – Арк. 1; *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 104. – № 10.

[80] Сповідальний розпис Воскресенської церкви (1762). – ДАК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Од. зб. 41. – Арк. 1; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 242; *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 5. – С. 228.

[81] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 321.

[82] *Петров Н.И.* Греческий Екатериненский монастырь // ТКДА. – 1896. – № 1. – С. 104.

[83] Про майно І.Лакерди (1788). – ЦДІАУК. – Ф. 194. – Оп. 1. – Од. зб. 271. – Арк. 1.

[84] Про заміну будинку П.Лакерди (1814). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 151. – Арк. 1; Опис будинків Подолу (1806). – *Там само.* – Оп. 2–а. – Од. зб. 35. – Арк. 64–66.

[85] [*Меленський А.І.*] Пояснення плану Житньоторзької площі (1800). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1091. – С. 53.

[86] *Гупало К.М., Толочко П.П.* Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 46.

[87] Про розібрання міщанських і купецьких будинків і торгових крамниць, пошкоджених пожежею (1811). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 459; *Каманин И.М.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // КС. – 1888. – № 7. – С. 148.

[88] Про майно Я.Маркевича (1786–1787). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 27. – Арк. 1.

[89] *Щербина В.І.* Упревілейовані війти міста Києва // Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С. 115.

[90] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 78.

[91] Випис на продаж А.Мефедичівною двох городів за брамою Воскресенською колишньому київському полковнику Г.Коровці-Вольському (1693). – ІР НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 20765. – Арк. 1.

[92] *Антонович В.Б.* Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // КС. – 1882. – № 2. – С. 235.

[93] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 325–326, 375.

[94] *Там же.* – С. 313.

[95] Анкетні аркуші з малюнками опису пам'ятників на Щекавицькому кладовищі (1919). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1103. – Арк. 50.

[96] Оцінка землі у другій частині, у передмісті Кожум'яки (1817). – ДАК. – Ф. 240. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 30–40.

[97] Про продаж будинків (1811). – *Там само.* – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 80. – Арк. 238 зв.

[98] *Антонович В.Б.* Срібло київського цехового братства шевського. Опис речей з малюнками у тексті (1880–1890-і). – ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 7807. – Арк. 1.

[99] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 140.

[100] Випис з актових книг київської ратуші заповіту міщанки Ї.Мошенної про поділ її будинку, сіножаті і майна між спадкоємцями (1636). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 153. – Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з «дідичним» маєтком С.Радковича (1641). – *Там само.* – Од. зб. 157.

[101] *Щербина В.І.* Упревілейовані війти міста Києва // Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С. 115.

[102] Випис з актових книг київської ратуші про продаж двору з будинком З.Довгобородкової А.Гавриловичу (1683). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 20762. – Арк. 1.

[103] Киево-Златоверхий Михайловский монастырь и его скит Феофания. – К.: Кий, 1998. – С. 95.

[104] Про володіння М.Корнійовича (1725). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 1.

[105] Список предметів художньої та археологічної цінності з Успінської церкви (1918). – НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Од. зб. 1/8.

[106] Про двір Я.Рибальського (1765). – ДАК. – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 49.

[107] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 395.

[108] *Петров Н.И.* Греческий Катериненский монастырь // ТКДА. – 1896. – № 1. – С. 100.

[109] Випис з актових книг магістрату про двір С.Рибальського у Соборно-Успінській парафії (1774). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 269. – Арк. 19.

[110] «Чолобитна» дружини бунчукового товариша С.Рибальського про невиконання заповіту її чоловіка його братом, Г.Рибальським (1785). – *Там само.* – Ф. 193. – Оп. 2. – Од. зб. 199–а.

[111] План фасаду і розріз обгорілого кам'яного міського будинку біля Флорівського монастиря (1838). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 849. – Арк. 26.

[112] Опис будинків Подолу (1806). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2–а. – Од. зб. 35. – Арк. 10.

[113] Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 г.) // КС. – 1884. – № 7. –

С. 446; Анкетні аркуші з малюнками опису пам'ятників на Щекавицькому кладовищі (1919). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 1103. – Арк. 13.

[114] Випис з актових книг київської ратуші про продаж у Києві будинку Бундерівни Філевичу (1729). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 292. – Арк. 1.

[115] Сповідальний розпис Воскресенської церкви (1762). – ДАК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Од. зб. 41.

[116] Відомость про кількість дворів Рождественського приходу (1779). – *Там само.* – Ф. 313. – Оп. 1. – Од. зб. 187.

[117] *Андриевский А.А.* Войтовство Ивана Сычевского (1754–1766 гг.) // КС. – 1891. – № 4. – С. 2–29.

[118] *Его же.* Утеснения киевских мещан военным постоем в 1763–1764 г. // КС. – 1895. – № 5. – С. 66.

[119] *Dashkevic Ja.* Указ. соч. – Lisboa, 1986. – P. 185–214.

[120] Випис з книг київського гродського суду (1575, 1620). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 36, 40; *Те ж* (1585). – *Там само.* – Од. зб. 17. – Арк. 3; *Те ж* (1622). – *Там само.* – Од. зб. 63. – Арк. 6.

[121] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 103. – № 3.

[122] *Щероцкий К.В.* Указ. соч. – К.: Кобза, 1994. – С. 203.

[123] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 109. – № 37.

[124] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 373.

[125] *Петров Н.И.* Греческий Екатериненский монастырь // ТКДА. – 1896. – № 1. – С. 81.

[126] *Там же.* – С. 68.

[127] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 84.

[128] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 330.

[129] Випис з книг київського городського суду (1639). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 34; *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 104. – № 6.

[130] *Там же.* – С. 103–106. – № 3, 6, 18.

[131] Випис з книг київської ратуші про продаж плацу Г.Волинцева Д.Сущевичу (1657). – ІР НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 20759. – Арк. 1; Випис з актових книг київської ратуші про плац М.Сущанської (1677). – *Там само.* – Од. зб. 20760. – Арк. 1.

[132] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 78.

[133] *Щербина В.І.* Упревілейовані війти міста Києва // Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С. 115.

[134] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 253.

[135] Нові студії з історії Києва В.І.Щербини. – К., 1926. – С. 127–130.

[136] Запис А.Тадрини, що вона одержала з церкви Миколи Доброго майно, передане на збереження її братом (1725). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 21147; Справа Києво-Видубицького монастиря про монастирську садибу на Подолі (1739–1786). – *Там само.* – Од. зб. 7002.

[137] Судова справа про майно бургомістра П.Тихоновича (1770). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 5 450. – Арк. 103.

[138] *Там само.* – С. 7–112.

[139] *Оглоблин Н.Н.* Богатый киевлянин конца XVII века // КС. – 1889. – № 6. – С. 581.

[140] *Компан О.С.* Вказ. праця. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 336.

[141] *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 251.

[142] *Андриевский А.А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1885. – Вып. 8. – С. 44–49.

[143] *Берлинський* М.Ф. Вказ. праця. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 251.

[144] Про видачу Тернавіотовій виписів з «жалуваних грамот» на надання її родині «вольностей» (1747). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 1483; Судова справа між Братським монастирем і капітаном Івановим за майно міщанина Г.Суслова (1763). – *Там само.* – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 4116.

[145] *Лазаревский А.М.* К портрету Саввы Туптала // КС. – 1882. – С. 194–197; *Его же.* Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // КС. – 1882. – № 8. – С. 382–384.

[146] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь, Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 147, табл. 11; Судова справа М.Виноградової з свекрухою, Є.Виноградовою за будинок (1791). – ЦДІАУК. – Ф. 194. – Оп. 1. – Од. зб. 318. – Арк. 1; Про Усовичів, Михайла та Варвару, що досягли повноліття (1813–1828). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 4. – Од. зб. 15.

[147] *Rulikowski E.* Указ. соч. – Warszawa, 1883. – T. IV. – С. 75.

[148] Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // КС. – 1882. – № 7. – С. 97–105.

[149] Випис з київських земських книг про продаж будинку міщанами Хмельовичевими шляхтичу Стрибулі (1623). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 107. – Арк. 1.

[150] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 339, 377.

[151] *Каманин И.М.* Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – С. 15–18.

[152] Випис з актових книг київської ратуші про продаж будинку з садибою Хмельовичевою магістратському уряднику Лаврентієвичу (1702). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 233; Випис з актових книг київської ратуші про продаж будинку Лаврентієвича Пилипову (1702). – *Там само.* – Од. зб. 234; Випис з книг київського магістрату про продаж К.Рончкевичівною-Хмельовичевою плацу кушнірському цеху (1657). – *Там само.* – Од. зб. 269. – Арк. 22.

[153] *Антонович В.Б.* Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // КС. – 1882. – № 2. – С. 235.

[154] Посвідчення уряду гродського В.Ходиці-Креницькому про те, що при пожежі у київському замку згоріла його «кліть» з документами (1605). – ІР НБУВ. – Ф. ІІ. – Од. зб. 1431.

[155] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 240, 374.

[156] *Там же.* – С. 374.

[157] Заповіт Г.Холявки (1749). – ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп 1. – Од. зб. 2053.

[158] Про поділ майна померлого Хотяновського (1818). – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2–а. – Од. зб. 128.

[159] План будинку Г.Хотяновської (1821). – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Од. зб. 931.

[160] Відомость про прибутки і витрати грошових сум при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802–1808). ДАК. – Ф. 320. – Оп. 2. – Од. зб. 1; Про відведення земельної ділянки Хотяновському (1814). – *Там само.* — Ф. 240. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 9 зв., 14.

[161] *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 403; Киево-Золотоверхий монастырь и его скит Феофания. – К.: Кий, 1998. – С. 86, 94.

[162] Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з «дідичним» маєтком С.Радковича (1641). – ЦДІАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 157.

[163] *Георгиевский А.* Указ. соч. – К., 1898. – С. 122–130.

ЗМІСТ

Передмова **3**

Розділ І. Історіографія та джерела **6**

Розділ ІІ. Адміністративна структура **30**
Межі та передмістя 30
Адміністративний поділ 46
Церковні парафії Подолу 77
Земельні володіння православних монастирів 105

Розділ ІІІ. Планувальна структура **127**
Вулична мережа 127
Садиба – основний елемент забудови 140
Етапи формування планувальної структури Подолу 171

Розділ IV. Землевласники і підприємці Подолу **192**
Аксаки *195*
Александровичі *196*
Андрієвські *197*
Артемиха *197*
Балабухи *198*
Балики *200*
Барські (Григоровичі-Барські) *201*
Барщевські *202*
Биковські *202*
Борецькі *203*
Виговські *204*
Власенки-Чишиничі *204*
Войничі *205*
Голуби *205*
Гудими *206*
Гулевичі та Лозки *208*
Давидовський *209*
Доброгорські *209*
Домонти *210*
Іщенки *210*
Киселівські *211*
Конашковичі *212*
Кувічинський *214*

Кучинські *214*
Лакерди *214*
Маркевичі *215*
Мефедовичі *216*
Митковичі *216*
Митюки *216*
Могилевці *217*
Мошенні *217*
Полоцькі *217*
Рибальські *218*
Ризенки *219*
Сичевські *220*
Солтановичі (Ал-беї) *221*
Стіматі *221*
Сулима *222*
Сущанські-Проскури *222*
Тадрини *222*
Тихоновичі *223*
Торновіоти *224*
Туптали *226*
Усовичі *226*
Хмельовичі *227*
Ходики *227*
Холявки *229*
Хотяновські *229*
Черевчеї *230*
Ширипи *230*

Висновки **232**

Заключение **244**

Summary **247**

Примітки **250**

Перелік умовних скорочень **301**

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАК – Державний архів м. Києва

ДАКО – Державний архів Київської області

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

КС – Киевская старина

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України

НМІУ – Національний музей історії України

НХМУ – Національний художній музей України

ТКДА – Труды Киевской духовной академии

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца

Наукове видання

Олена Попельницька
Історична топографія київського Подолу
XVII – початку XIX століття

(українською мовою)

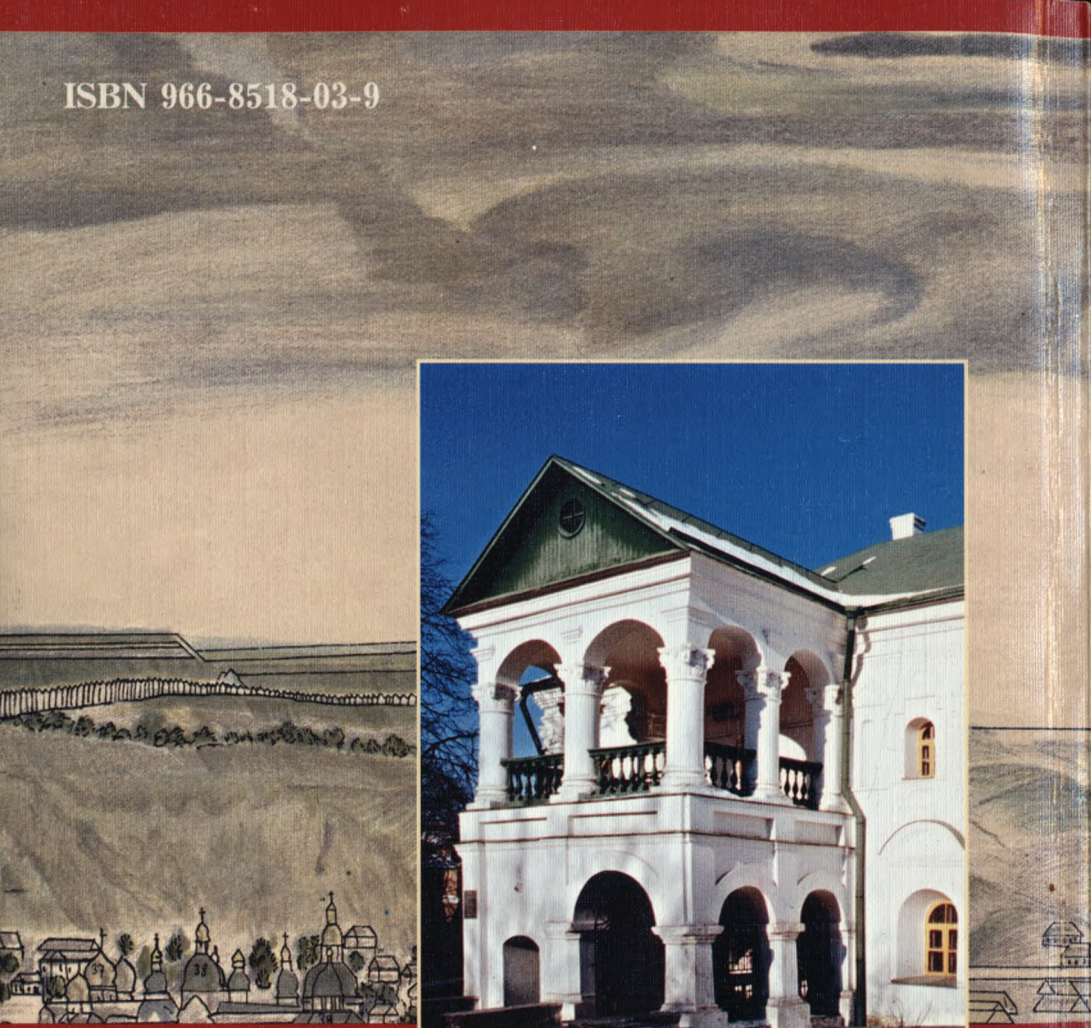
Технічний редактор І.Риндюк
Коректор О.Бахмацька

Підп. до друку 01.12.2003 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 19,6.
Наклад 500 прим. Замовл. №211.

Видавничий дім «Стилос».
04080, Київ-80, вул. Оленівська, 8/2. Тел.: (044) 467-53-50, 467-53-20.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)

Надруковано ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант».
04176, Київ-176, вул. Електриків, 26. Тел.: (044) 416-30-01.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)

ISBN 966-8518-03-9

Олена Попельницька

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ XVII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ